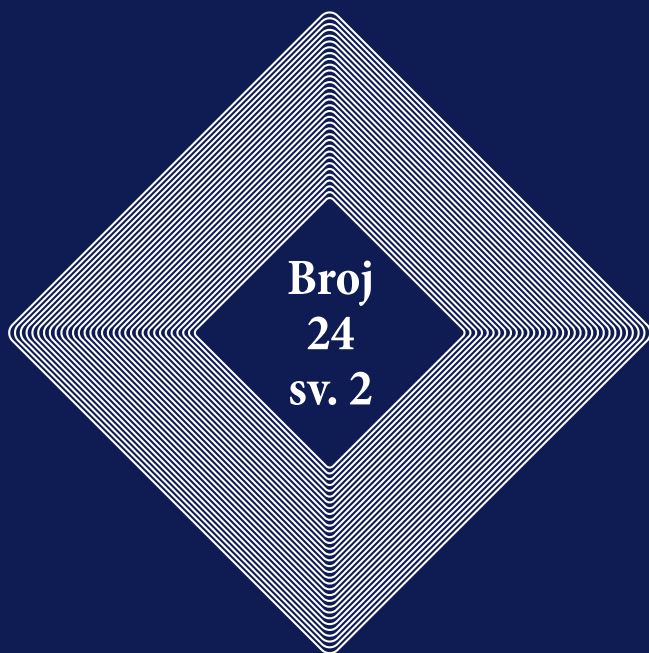

Antropologija

Časopis Instituta za etnologiju i antropologiju
Filozofskog fakulteta u Beogradu

1838

Beograd, 2024.

Antropologija

Časopis Instituta za etnologiju
i antropologiju (IEA)
Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Anthropology

Journal of the Institute of Ethnology
and Anthropology (IEA)
Faculty of Philosophy, University of Belgrade

ANTROPOLOGIJA/ANTHROPOLOGY

Broj 24, sveska 2, 2024. godina / Vol. 24, No. 2, 2024.

Primljeno na sednici Izdavačkog saveta održanoj 05. 11. 2024. godine

Accepted by Advisory board on 5th of November 2024.

Izdavači

Institut za etnologiju i antropologiju Odeljenja za etnologiju i antropologiju
Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu
Institute of Ethnology and Anthropology Department of Ethnology and Anthropology
Faculty of Philosophy University of Belgrade

Dosije studio, Beograd

Urednici / Editors

Prof. dr Marko Pišev, Institut za etnologiju i antropologiju

Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

doc. dr Jelena Čuković, Institut za etnologiju i antropologiju

Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Sekretar Redakcije / Secretary

dr Ivana Gačanović, Institut za etnologiju i antropologiju

Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Redakcija / Editorial board

Prof. dr Adam Kuper, Boston University / LSE; *Prof. dr Tim Rhodes*, London School of Hygiene and Tropical Medicine, University of London; *Prof. dr Goran Pavel Šantek*, redovni profesor Odsjek za etnologiju i kulturnu antropologiju, Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu; *Dr Gordana Đerić*, naučni savetnik, Institut za evropske studije, Beograd; *Prof. dr Antonadia Monteiro Borges*, Instituto de Ciências Humanas, Departamento de Antropologia, Universidade de Brasília; *Dr Petko Hristov*, naučni savetnik, Etnografski institut Bugarske akademije nauka, Sofija; *Dr Laura Jiga Iliescu*, Institutului de Etnografie si Folclor „Constantin Brailoiu“, Academia Româna, Bucuresti; *Dr Stef Jansen*, senior lecturer, School of Social Sciences, University of Manchester; *Dr Saša Nedeljković*, redovni profesor, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; *dr Ljubica Milosavljević*, viši naučni savetnik, Institut za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; *dr Marija Brujić*, viši naučni saradnik, Institut za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; *dr Marija Ajduk*, naučni saradnik, Institut za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; *Dr Mira Radojević*, redovni profesor, Odeljenje za istoriju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; *Dr Lidija Radulović*, vanredni profesor, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu; *Dr Jadranka Đorđević Crnobrnja*, viši naučni saradnik, Etnografski institut SANU, Beograd; *Dr Aleksandar Krel*, viši naučni saradnik, Etnografski institut SANU, Beograd; *Dr Marko Stojanović*, muzejski savetnik, naučni saradnik, Etnografski muzej u Beogradu

Predsednik izdavačkog saveta / Chair of the Advisory board

Prof. dr Ivan Kovačević, Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofskog fakulteta u Beogradu

Izdavački savet / Advisory board

Prof. dr Aleksandar Bošković, Institut društvenih nauka Beograd; Odeljenje za
etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Vesna Vučinić, Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu

Prof. dr Bojan Žikić, Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Uni-
verzitetu u Beogradu

dr Ljiljana Gavrilović, naučni savetnik, Etnografski institut SANU, Beograd

Prevod na engleski / Translation to English: *dr Sonja Žakula*

Kompjuterska obrada/ Technical support: Dosije studio

Lektor i korektor / Proof reading: *dr Nina Kulenović, dr Marija Mandić*

Logo: *mr Miroslav Niškanović, SGC*

Časopis izlazi tri puta godišnje/ Journal is published three times a year

**Članci izlaze na srpskom ili engleskom jeziku / The articles are published
in Serbian or English language**

**Časopis se sufinansira sredstvima Ministarstva za prosvetu i nauku / Journal is
co-funded by Ministry of Education and Science of Republic of Serbia**

Tiraž: 300

Časopis se neprofitno distribuira naučnim i drugim bibliotekama, ustanovama kulture
i istraživačima u zemlji i inostranstvu / Journal is freely distributed to institutions of
science and culture, public libraries, and individual researchers in Serbia and abroad

Časopis se besplatno može preuzeti sa sajta www.anthroserbia.org
Journal is free to download from the Web site www.anthroserbia.org

ISSN 1452-7243

COBISS.SR-ID 136468492

Elektronsko izdanje ISSN 2334-881X

Adresa redakcije:

Filozofski fakultet, Čika Ljubina 18-20

11000 Beograd

011/3206-298

antropologija@f.bg.ac.rs

www.anthroserbia.org

Članci:

9–27 | **Milica Stjepanović Kornilova**

Antropološko proučavanje kultura Starog sveta od neolita do kraja starog veka: izvori i teorijske perspektive

29–45 | **Lazar Barać, Anđelka Živojinović, Jelena Ćuković**

Migratorni, strateški i ideološki aspekt *povratka na selo* u savremenoj Srbiji

47–67 | **Ljubica Milosavljević**

Seks i društvo: recepcija internet sadržaja orijentisanog ka ljubavi i seksu u poznijoj dobi

69–84 | **Nevena Milanović Minić**

Povratak problemima sa rodnom:
analiza javnog diskursa u vezi sa rodno osetljivim jezikom u Srbiji

85–119 | **Ana Dajić**

O „estetici socijalističkog stana” deset godina posle:
biografija jednog istraživanja

Članci i studije

Articles

Милица Стјепановић Корнилова¹

*Докторандкиња на Одељењу за етнологију и антропологију,
Универзитет у Београду, Филозофски факултет*

АНТРОПОЛОШКО ПРОУЧАВАЊЕ КУЛТУРА СТАРОГ СВЕТА ОД НЕОЛИТА ДО КРАЈА СТАРОГ ВЕКА: ИЗВОРИ И ТЕОРИЈСКЕ ПЕРСПЕКТИВЕ

Апстракт: Предмет рада је теоријски и методолошки увод у антрополошку дисциплину Антропологија Старог света. У раду су представљена двострукта значења појма „Старог света” и начини на који ти појмови могу да се користе приликом истраживања. У раду су постављена питања како су рани антрополози приступили проучавању цивилизација Старог света, како савремене теоријске перспективе могу да се примене у проучавању древних цивилизација и праисторијских култура из којих су проистекле цивилизације, као и који су методолошки проблеми и начини да се ти методолошки проблеми превазиђу у изучавањима Старог света. Појам „Стари свет” се пре свега користи као аналитички појам приликом проучавања култура и цивилизација од неолита, као корена цивилизације на Леванту, до краја старог свека и последњих древних цивилизација. У истраживању су представљени примери савремених археолошких и антрополошких студија које примењују друштвене теорије, као и мултидисциплинарности и сарадње између више наука како би се прикупила „етнографска грађа” о изумрлим културама и на тај начин допунио методолошки оквир за проучавање далеке прошлости.

Кључне речи: Стари свет, цивилизација, праисторијске културе, неолит

Увод

Антропологија, као наука о човеку, још у 19. веку показала је интересовање за различите друштвене домене и аспекте човековог живота. Сваки елемент друштва и културе који се проучава може да се посматра

---

¹ milica.stjepanovic97@gmail.com

из историјске и савремене перспективе. Савремена антропологија је пре-тежно усмерена на савремене друштвене и културне процесе, међутим, антропологија као холистичка и флексибилна наука, такође, може да зађе далеко у прошлост и покуша да примени своје теорије на „изумрле” културе. Предмет овог рада је антропологија Старог света као једна од под-дисциплина које се бави цивилизацијама од бронзаног доба, али и праисторијским културама из којих су проистекле цивилизације Старог света. Имајући у виду да антропологија Старог света хронолошки одступа од других антрополошких поддисциплина, у овом раду представиће се методолошки проблеми и изазови са којима се дата поддисциплина сусреће, као и могуће теоријске и методолошке перспективе које омогућују антропологији да проучава древне цивилизације и примењује одређене теорије како на савременим примерима тако и на примерима далеке прошлости.

Антропологија Старог света проучава културе и цивилизације од праисторије до краја старог века у Африци, Азији и Европи. У питању је временски период који се оквирно протеже од раног неолита (епипалеолита) на Леванту (од оквирно 15.000 година пре нове ере) до краја старог века 476. година нове ере. С обзиром на то да је у питању широк временски период, а срж предмета је настанак првих цивилизација, антропологија Старог света је интензивно посвећена периоду од неолита до краја старог века на Леванту. Проучавање краја неолита и почетка бакарног доба на Леванту значајно је зато што је у том периоду дошло до прве појаве агрикултуре, формирања сложенијих насеља и коначно до стварања првих градова који су постали темељи цивилизације. Како је појава првог писма у Месопотамији означила почетак цивилизације, антропологија Старог света проучаваће развој елемената и домена друштва и културе првих цивилизација, пре свега, од целог Леванта, па до Ирана, Индије, старе Кине и Јапана, а потом и континенталне и острвске Грчке, Мале Азије, медитеранске обале северне Африке и Апенинског полуострва.

Имајући у виду територије култура и цивилизација које су предмет антропологије Старог света, овај рад има три циља. Први циљ рада је да објасни појам „Старог света” и његову вишезначност у зависности од истраживачке перспективе. Други циљ рада је да укаже на рана антрополошка истраживања древних култура, а потом и да представи савремене теоријске перспективе које могу да се примене у овој поддисциплини. У оквиру другог циља, у раду ће се представити примери истраживања култура и друштва од епипалеолита и неолита до краја гвозденог доба, који се служе савременим теоријским оквирима и представиће се неке од могућих истраживачких тема у проучавању Старог света. Последњи циљ рада је да представи методолошке проблеме у проучавању Старог света, али и да истакне начине на које савремена антропологија може да премости немогућност контакта са друштвом и културама које проучава, и да ипак прикупи „етнографску грађу” несталих култура.

Антрополошки теоријски приступи и домети проучавања прошлости

Појам „Старој свети”: од историјичке кованице до аналијичкој концепцији

Када се прича о појму „Старог света”, он има вишеструкта значења која зависе од предмета који се проучава у односу на Стари свет. Када се прича о протоантропологији и настанку првих антрополошких идеја у старом веку, појам „Стари свет” прво има временскопросторно значење, а потом у средњем веку и „доба разума” додаје му се и политичко значење. Наиме, сам појам „Стари свет” је европског порекла и односи се на територије Европе, Африке и Азије које су Европљанима биле познате до откривања Америке. Након Колумбовог открића Америке и упознавања са другим народима и културама, у контрасту са познатим културама Старог света, исковани су појмови „Стари свет” и „Нови свет” како би се направила дистинкција. Због тога, када се у антропологији тумачи појам „Стари свет”, он може да се посматра у контексту европских освајања и колонизације нових територија. С друге стране, „Стари свет” може да се користи и као аналитички појам за проучавање праисторијских и култура старог века на територији Европе, Африке и Азије.

Антропологија као наука је академски успостављена тек у 19. веку, међутим, антрополошке идеје могу се пронаћи још у антици. Херодот који је познат као „отац историје”, често се повезује и са зачећем антропологије. У његовом чувеном делу „Историја”, издвајају се бројни описи народа, територија на којима живе и њихових култура у оквиру Старог света. Херодот је био Грк из Халикарнаса, града који је био под контролом Персијског царства у 6. веку пре нове ере (Bošković 2021, 53–54). Према томе, Херодот је просторно и временски припадао „Старом свету” и приликом проучавања Херодотовог живота и рада у Персијском царству, његова дела могу да постану извор за проучавање култура Старог света, али и сам Херодот може да буде предмет проучавања зато што је живео на територији и у једној цивилизацији Старог света.

С друге стране, у 15. и 16. веку дошло је до колонијалне експанзије Европљана који су након истраживачких похода открили и освојили територије Северне и Јужне Америке. Колонијална експанзија европских сила није имала само економске последице, него и социокултурне јер су се Европљани сусрели са народима за које нису знали да постоје, нити да би могли постојати, јер се нису помињали у Библији. Као резултат тога, многи истраживачи и колонизатори су темељно бележили своје сусрете са „Другима”, а потом су те записе објављивали у књигама. Шпански исуовац Хосе де Акоста је 1588. године објавио књигу „О Новом свету.” Остала дела у којима се описује „Нови свет”, писана су у различитим стилевима,

а многа су била погрдна, те су народи америчких континената описани као „дивљи” и „без закона” (Bošković 2021, 62). Према томе, у средњем веку када је искован појам „цивилизованог” „Старог света” у односу на новооткривене „нецивилизоване” територије под називом „Нови свет”, овај појам се посматра као социополитички феномен.

У 18. и 19. веку у Европи долази до преокрета и многи мислиоци су почели да се интересују за далеку прошлост и проучавање древних култура. Њима су претходили ренесансни песници и писци Франческо Петрарка и Ђовани Бокачо који су почели да откривају и поново изучавају културе старе Грчке и Рима (Bošković 2021, 61). У 19. веку постојало је велико интересовање за грчку митологију која је коришћена као аргумент и извор у реконструисању далеке људске прошлости. На пример, адвокат Јохан Јакоб Бахофен је користио грчке и римске митове као доказе да је првобитно друштво било матријархално и да је наследство текло по мајчиној линији (Bošković 2021, 64). Британски антрополог Џејмс Џорџ Фрејзер је изучавајући класични грчки и латински језик, започео велику студију о еволуцији религије целокупног човечанства. Као полазну тачку, Фрејзер је у митологији видео „прежитке” древне прошлости изван антике. У делу „Златна грана”, Фрејзер је мит о светилишту богиње Дијане поделио на неколико делова, а потом је правио поређења са сличним обичајима, митовима и веровањима широм света како би доказао да антички митови имају дубљу и примитивнију прошлост (Delijež 2012, 39–40). Међутим, припаднике еволуционистичке школе није интересовала историја цивилизација Старог света, него је њихов циљ био да путем компарације грчких митова са савременим обичајима „традиционалних народа”, за које је сматрао да су примитивни, утврди еволуциони развој човечанства.

Други еволуциониста 19. века, Луис Хенри Морган, показао је веће интересовање за реконструкцију саме прошлости и изгледа „древног друштва” и кроз ту реконструкцију покушао је да опише еволуцију развоја друштва и културе човечанства. У уводном поглављу књиге „Древно друштво” (1877) Морган је навео да „велика прошлост човечанства на Земљи данас је несумњиво приступачна људском сазнању. Последњих тридесет година чини се да је томе откривено довољно извора, па ће, на тај начин, садашња генерација прва бити дужна да установи једну тако значајну чињеницу” (Morgan 1981, 27). Морган је претпоставио да су људи населили Европу у већ глацијалном периоду, али потенцијално и у претходној геолошкој ери. Како је човек „надживео многе животињске врсте”, Морган је закључио да је човек прошао кроз процес развоја у више варијетета (Morgan 1981, 27). У самом уводу уочава се да је Морган поседовао одређена знања о хронологији, те је имао свест о климатским променама у Европи које су пратиле насељавање Европе. То му је послужило као полазна тачка да развој човечанства подели на три фазе, а то су фаза дивљаштва, варварства и цивилизације. Према Моргану, суштинска одлика еволуције културе јесте то да „најглавније установе човечанства настале су у ери дивљаштва, развиле се у варварству, а сазреле у цивили-

зацији” (Morgan 1981, 28). Морган је, потом, у књизи „Древно друштво” детаљно раздвојио сегменте друштва и културе и потом реконструисао њихов развој од дивљаштва до цивилизације. Међутим, Морганова студија о древном друштву наишла је на бројне критике због спекулација, али и могућности да се користи у легитимисању расизма, стога, ова област проучавања није настављена. Ипак, у односу на друге еволуционисте, Морган је значајан по томе што је имао делимична знања о хронологији доласка модерног анатомског човека у Европу.

Паралелно са еволуционистичком парадигмом, у антропологији се јавила теорија дифузионизма. У проучавању Старог света истакао се Лео Фробенијус који је темељно проучавао афричке културе и систематизовао грађу што ће се касније преточити у две књиге „Маске и тајна друштва” и „Порекло афричких цивилизација.” Фробенијус ће остати најпознатији по теорији „културних кругова.” Како Бошковић објашњава, културни кругови се „независно развијају, али онда постепено долазе у контакт једни са другима, а приликом контакта долази и до преношења (односно дифузије) одређених елемената” (Bošković 2021, 92). Фробенијус је био посвећен проучавању пећинског сликарства Африке и сматрао је да се то сликарство може интерпретирати преко ритуала и веровања живих народа са тог простора. Након што је откривена бенинска цивилизација и предмети и статуе од теракоте, као и бронзани и камени артефакти, Фробенијус је изнео теорију да су елементи бенинске културе настали као „последница ширења трагова медитеранских култура.” Међутим, Фробенијус ће 1933. изнети теорију о аутохтоном развоју афричких култура (Bošković 2021, 92–93).

Након што је антропологија оповргнула еволуционистичке теорије о линеарном развоју и еволуционим етапама неког друштва, као што се и удаљила од амбициозних теорија дифузионизма, антрополози су се преусмерили на савремене културе и друштва, те су почели да их проучавају као засебне целине, а за њихово разумевање био је неопходан контекстуалан оквир. Међутим, то није био раскид антропологије са прошлошћу, него су се развили нови правци и идеје које су могле да се примене на проучавање како савремених тако и древних култура, а то ће се пре свега одразити у америчкој школи културализма. Појам „Стари свет” може да се проучава у односу на „Нови свет” као социополитички феномен који је продукт колонијалне експанзије европских сила, али може и да се користи као географски оквир за проучавање древних култура које су се на тој територији простирале.

Антрополошки домети: могућности примене теорије и њених варијетете у проучавању Старог света

Франц Боас, зачетник америчке школе културализма, допринео је антропологији у више сфера. Пре свега, залагао се за културни релативизам тврдећи да један обичај или друштвени феномен добија смисао само ако

се проучава у контексту свог настанка и чији је део (Delijež 2012, 112). Објашњавајући шта је културни релативизам и због чега антрополози не треба да изводе опште закључке о законима друштва, изјавио је да „цивилизација није нешто апсолутно већ...релативно, и наше идеје и схватања су истинити само у оквирима наше сопствене цивилизације” (Perry 2023, 163 u Delijež 2012, 114). Боас је, такође, утицао на америчку школу антропологије тако што је антропологију поделио на четири поддисциплине, а то су културна антропологија, археологија, физичка антропологија и лингвистика. У САД-у ова традиционална подела и даље је задржана, док су Европи све четири области успостављене као засебне научне дисциплине. Међутим, без обзира на раздвајање дисциплина, ове науке су уско повезане, понекад деле теорије, теже интерпретацији и због тога њихова сарадња је све учесталија.

Један од централних проблема у антрополошком проучавању прошлости јесте начин на који се дефинише и приступа култури. Наиме, уколико се као теоријски оквир користи школа културе и личности, врло је тешко одредити како је култура утицала на личност припадника друштва Старог Вавилонa или друштва Старог Египта. Уколико се култура посматра као мрежа симбола и задатак антрополога је да „прочита” културу и открије значења њихових симбола, такав приступ је далеко изазовнији, ако се примени на древним културама. Међутим, ови приступи су изазовни за проучавање прошлости зато што њихова методологија почива на директном разговору и посматрању испитаника. С друге стране, проучавање друштва и културе древних цивилизација и праисторијских култура заснива се искључиво на материјалним изворима. У историји класичних антрополошких теорија може се издвојити културни материјализам Марвина Хариса који је тврдио да су у основи културних пракси „практични разлози”, те је економска принуда једна од покретача културног стварања (Delijež 2012, 278–276). Теорија акултурације Мелвила Херсковица (1926), такође, може бити значајна у праћењу миграције старих популација и промена у материјалној култури. Према Херсковицу, културу могу променити унутрашњи или спољашњи фактори. Унутрашњи фактори могу бити иновације, док су спољашњи фактори најчешће последице дифузија културних пракси. Према томе, лоши климатски услови би могли да подстакну друштво на миграције или стварања нових решења што би водило ка културној промени.

Савремена антропологија интензивно проучава материјалну културу. Иако се те студије односе на савремене праксе, Милер и Тили у књизи „Идеологија, моћ и праисторија” (1984) сматрају да се материјална култура може, такође, проучавати из историјске перспективе тако што се фокус стави на активну интелигенцију људи из прошлости. Материјална култура се посматра као нешто што је човек створио у односу на своје друштвене и природне услове односно материјална култура је „друштвена

производња реалности” (Miller and Tilley 1984, 1–2). Ако прихватимо ту перспективу, материјални артефакти могу да постану индикатори друштвене и културне праксе и тиме се отварају питања друштвених односа, друштвене структуре и институција (норми и правила),² економске праксе (правила и начин производње, трговински односи, миграције и размена добара), религијских идеја, уметничког изражавања и употребе симбола. Како би се то проучавало, неопходно је сваки артефакт проучавати унутар ширег контекста друштва и културе из које проистиче, односно неопходно је пратити како различити друштвени домени могу међусобно да утичу на производњу, коришћење и функцију материјалних артефаката. Стога, концепти и теорије који се и даље користе у савременим антрополошким истраживањима, а то су, на пример, телесне технике, употреба простора, културни идентитет, потрошња, поредак дискурса, друштвена пракса, трансакција као и нагласак на интерпретативности, могу бити корисно аналитичко средство за разумевање друштва Старог света преко археолошких и физичко антрополошких извора и сазнања.

Када је у питању проучавање култура Старог света, једно од најзначајних истраживачких предмета је неолитска револуција и процес доместификације биљака и животиња на Леванту јер су они били кључни за развој популације модерног анатомског човека. Неолитска револуција на Леванту је омогућила подизање темеља цивилизације Старог света, а самим тим и културни развој целог човечанства. Овај истраживачки проблем је подстакao бројне истраживаче да примене различите теоријске приступе. Како би се одговорило због чега и како је дошло до неолитске револуције коришћене су теорије утицаја природне средине, друштвених односа и развоја когниције. Када је у питању природна средина, покретач развоја доместификације били су еколошки услови и економија, док поједини антрополози тврде да је доместификација последица промена у друштвеној стурктури, размене подстакнуте институцијама и друге праксе (Verhoeven 2004, 180). Брејдвуд је тврдио да су услови за развој агрикултуре били културна достигнућа Леванта из епипалеолита када су људи научили да користе камен за млевење и боље су се упознали са животним окружењем, што им је омогућило да бирају погодније територије за живот. Како су све више надгледали биље и животиње, тако су се учврстили и друштвени односи, као и односи између човека и природе коју је покушао да контролише. У таквим условима су могла да се развију прва села са агрикултуром (Braidwood 1960 u Verhoeven 2004, 202). Друга теорија је била модел маргиналности према којој је агрикултура била узрокована демографијом и економским променама. Наиме, Фланери је тврдио да

2 То се, на пример, огледа у карактеристикама археолошких материјалних проналазака здања који могу бити верски објекти, јавни простори или приватни домови или артефакти који укључују грнчарију, алате, обредне и украсне предмете, али и трагови ватре, јаме, остаци археофауне и скелетни остаци људи који, такође, могу да укажу на свакодневне друштвене праксе и нормативизацију тих пракси из прошлости.

је пораст популације изазван ширим спектром револуција који је довео до седентарног начина живота и пораста демографије. Људи су почели да живе на маргиналним деловима где су узгајали житарице, а процес је имао три фазе. Прво су преносили дивље житарице, затим су уклањали све начине на које може да се изврши природна селекција над житарицама и на крају су случајно изабрали фенотипе пшенице која природно не би опстала (Flannery 1969, 1972, 1973 u Verhoeven 2004, 203). Слично наведеним теоријама је и теорија притиска популација, према којој је нагли демографски пораст притиснуо друштво да уведе нове економске праксе, односно, пронађе ефикаснији начин доласка до хране. Из антрополошког угла, значајан је модел друштвених односа. Бендер тврди да су ојачани друштвени односи изазвали и друштвене обавезе, склапање бракова и савеза. Ти системи односа су довели до повећаних захтева што је условило повећану продуктивност. Трговина добрима и издвајање вреднијих добара је омогућила стварање хијерархије и ауторитета. Како би савези опстали, морала је да постоји размена хране, међутим, Бендер тврди да је та размена била отежана и често је каснила, те су људи морали да складиште вишак који ће касније разменити. Према томе, друштвене појаве као што су хијерархијски положаји, савези и бракови почивали су на размени добара што је утицало на то да друштво поспешу изворе хране, при чему је коначни исход била доместификација житарица, а потом и осталог биља и животиња. Како би човек био део друштвене мреже, морао је да пређе на седентарни начин живота и ради на фармама (Bender 1978 u Verhoeven 2004, 204). Хејден је сматрао да је доместификацију изазвало социоекономско надметање. Према овом аутору, ловци-сакупљачи су израђивали корпе, мреже и све боље алатке које су омогућиле појединцима да прикупе много више хране у односу на друге. Временом су се издвојили појединци који више нису морали да зависе једни од других и да деле храну. У таквим условима развило се надметање, те су се успешнији ловци-сакупљачи усмерили на прикупљање вреднијих ресурса, односно, гозбене хране и на тај начин стекли су престиж. Своју надмоћ су исказивали путем гозби и то им је омогућило да контролишу процес рада, да стекну привржене пратиоце и да позајмљују материјална добра. Према томе, доместификација је била последица надметања између вештијих ловаца-сакупљача који више нису тражили основну храну, него су им циљ били изазовнији и престижнији улови, а то се на крају развило у производњу сопствених житарица и узгајања стоке као константног капитала. Међутим, многи теоретичари критикују овај модел зато што још увек нису откривени докази о сукобима или вишку хране у преласку са мезолита на неолит (Hayden 1990, 1992, 1995 u Verhoeven 2004, 204–205). Последњи модел који ће се овде навести носи назив „доместификација друштва” по књизи „Доместификација људске врсте” (Wilson 1988). Вилсон се не бави пореклом агркултуре него променом у друштвеним односима. У основи његове теорије је подела између „отвореног друштва” ловаца-сакупља-

ча и „припитомљеног друштва” које чине људи у селима и градовима, те је главна разлика у томе што „отворена друштва” немају архитектуру. У друштву са архитектуром постоје границе као и јавни и приватни простор. Аутор сматра да су куће и друге грађевине основа за друштвену структуру и представљају материјалну репрезентацију апстрактних идеја. Према Вилсону „чланови одомаћених друштава, дакле, рођени су и окружени видљивим материјалним елементима који не само да су сами уређени као структуре, већ служе као основа друштвених структура. Кроз насеља и архитектуру принцип узорка и структуре оличен је у атмосфери, самом окружењу и контексту живљења, ситуација прилично другачија од ситуације појединца који живи у отвореном друштву” (Willson 1988, 65 u Verhoeven 2004, 206). Међутим, овај аутор се критикује зато што је његово становиште превише апстрактно и не узима у обзир археолошке материјале који указују на промене у материјалној култури ловаца-сакупљача, при чему су ловци-сакупљачи, такође, имали друштвене институције и апстрактне идеје.

Међу кључним антрополошким предметима истраживања су друштвена организација, идеологија и археологија. Биоархеолошке и археолошке студије материјалне културе ловаца-сакупљача су знатно утицале на разумевање њихове друштвене организације и могуће идеологије. Домузтепе је насеље у југоисточној Турској где је пронађена „јама смрти” у којој је пронађено минимум 35 раскомаданих индивидуа. Међутим, у питању је локалитет у коме није подизано насеље, него су се номадски народи циклично окупљали и спроводили ритуале. Анализа је показала да су тела раскомадана пре сахрањивања, неке кости су термички обрађене, а трагови зуба указују на могући канибализам, пронађени су ударци у лобање, па су људи ту вероватно били убијени или жртвовани. Могући разлози су да се раскомадана тела сједине у претке или да им се уништи идентитет. Уочено је да су на неким гробовима само тањи слојеви земљишта преко тела тако да је тело било видљиво и мирис је могао да се осети и сигурно је морао неко да надгледа да животиње не би ли уништиле гробове. Могући разлог плитких гробова је то што сахрањивање није био последњи део погребног ритуала и било је потребно одржати однос између живих и мртвих (Campbell, Whitcher Kansa, Bichener, Lau 2014, 23–38).

Затим, религијски живот и организација се делимично могу проучити на основу материјалних артефаката. На пример, Губеклитепе се сматра могућим првим храмом, који су саградили ловци-сакупљачи, иако нису имали насеља. Налази се на врху брда у југоисточној Турској и чини га 20 циркуларних облика с почетком изградње од око 9700–9300 г.п.н.е. Округле целине су подигнуте од камених зидова и највећи има обим од 12 метара изнутра, а зидови су грађени концентрично тако да обим једне округле грађевине може бити до 30 метара. Између зидова налазе се кречњачке стеле у облику слова Т на којима су урезане слике предатора и по људски живот опасних животиња: лавова, шкорпија, змија, лешинара,

лисица. Многи сматрају да је ово место „први храм”, будући да је старије од првих трагова металургије, грнчарије и магалитске архитектуре. Такође, сматра се да је ова грађевина подигнута пре него што је у њеној непосредној или даљој близини оформљено насеље. Нема трагова кућа или јама са отпадом у првој фази, али су пронађена оруђа као што су чекићи, бодље и кости; уочени су и урези у костима, па се претпоставља да су овде организоване специјалне гозбе на којима су се највише јеле газеле које су чиниле 60% костију, а уз њих свиње, овце и говеда. Људи који су то изградиле су били ловци-сакупљачи и могуће да је то било централно место за окупљање заједница ловаца-сакупљача. Ово нам показује да седентарни начин живота и агрикултура нису услов за развијање симбола, издвајање посебног времена и сложене организације прикупљања ресурса како би се изградио храм који је постао симбол и стожер комплексне друштвене организације (Bruce and Birtkett-Reese 2016, 29–30).

Захваљујући хемијским анализама састава материјала за производњу одређених артефаката, како практичних тако и симболичких, могу да се испрате миграције и транскације између различитих етничких и културних група. На пример, у једном од најстаријих градова Јерихон (10.000–11.000. г.п.н.е.) пронађена су оруђа од опсидијана који се иначе налази у планинама Анатолије што говори да је постојала трговина и размена. Халафска култура на северу Месопотамије (6000–5300 г.п.н.е.) се издваја по грнчарији са животињским и геометријским мотивима обојеним у црвену или црвено-црну боју. Одлике њихове грнчарије се налазе широм Месопотамије тј. у другом делу Ирака, па до Сирије што говори о могућој дистрибуцији произведене грнчарије (Bruce and Birtkett-Reese 2016, 34). Ови примери могу да укажу на сложене интеракције између народа, као и на могућност друштвеног раслојавања у складу са теже доступним и вредним материјалима.

Употреба простора и архитектура могу да одражавају шире апстрактне културне представе, стога, у питању је још један антрополошки домен истраживања. Приликом проучавања монументалне материјалне културе и архитектонског стила у контексту начина сахрањивања у одређеном времену и простору, узимање у обзир историјског контекста може да укаже на могуће друге друштвене домене који су повезани и који су утицали на специфичан архитектонски стил или ритуал. Када је у питању неолит у Европи, проучавајући гробнице и мегалитске споменике, Ходер је указао да то нису само симболи, него и производи друштвене акције. Приликом анализе великих гробница и промена у њиховима стилевима на Западној Европи, овај аутор је узео у обзир и промене у изградњи кућа, те је уочио корелацију између структура кућа и гробница. На основу тога, он је закључио да гробнице по својој структури одражавају куће живих. У даљој анализи, аутор је закључио да је организација простора у неолитским кућама повезана са широм друштвеном стратегијом, те да сва-

ка просторија има своју функцију која је била уско повезана са поделом рада, а потом је добила еквивалент и у гробницама (Hodder 1984, 62).

Када су у питању друштвене праксе и правила производње и употребе материјалне културе, важно је проучити како се оне могу мењати у зависности од њима аналогних друштвених промена. Персон је анализирао артефакте на Јутланду, са посебним нагласком на драгоценостима које су коришћене у ритуалима, и уочио је да се број артефаката и стил израде циклично мењао у зависности од економске праксе. У првој фази (500. г.п.н.е.-50. г.н.е.) произведен је велики број драгоцених вотивних артефаката који су коришћени у приношењу жртве боговима, међутим, пред крај циклуса број артефаката се смањује, а оно што остаје ставља се у гробове покојника. У том периоду је дошло до индивидуалне праксе агрикултуре као и подизања приватних поседа. Аутор је изнео теорију да гробови представљају потрошњу која носи верску вредност и на основу њих се одражава и друштво тако што се пажљиво полажу артефакти и третира само тело. Економска веза између гробова и друштвене организације уочава се у томе што су насеља груписана у села и уочено је да домаћинства нису једнолика већ да нека имају веће фарме и складишта што се може повезати са индивидуама из гробница које имају богатије предмете (Parker Paerson 1984, 69–73). У складу са овим истраживањима, да би се разумела једна друштвена пракса или културни елемент, она не сме да се проучава изоловано него треба да се посматра у ширем културном контексту као део једне мреже друштвених и културних пракси које се узимају у разматрање.

Једно од централних антрополошких предмета анализе јесте културни идентитет, његов развој и друштвени услови који утичу на формирање културног идентитета. Као пример експерименталног истраживања може се навести и хипотеза о етничкој диференцијацији и културним идентитетима Акађана и Сумера. Као изворе за ово истраживање коришћени су биоархеолошки налази и археолошки проналасци артефаката. Наиме, како су Акађани, семитски народ, привремено освојили сумерске градове-државе, постављено је питање њиховог идентитета и интеракције са локалним сумерским становништвом. С обзиром на то да је етнички идентитет конструисан културним одликама, политичком и друштвеном организацијом и симболима који се користе, он је подложен мењању и да би се у археологији проценило да ли нека група поседује етнички идентитет тражиле су се дистинктивне одлике њихове културе и анализирале се у друштвеном и историјском контексту, како би се утврдило да ли су можда те културне одлике користили како би се одвојили од друге друштвене групе (Pestle, Torres-Rouf, Daverman 2014, 64). Као узорак изабрано је гробље у граду Киш, где је путем анализе биодистанце уочено да се разликују мушки скелети из „А гробља”, док су остали скелетни остаци били без већих варијација. Биодистанца је указала да мушки скелети из

„А гробља” припадају мушкарцима који су потекли и одрасли у другом географском региону у другачијим еколошким условима. Након што је уочено да у одређеном делу гробља постоји етнички издвојена група, на основу материјалних артефаката пронађених у гробовима истраживачи су покушали да открију да ли су ти „Акађани” поседовали и културни идентитет у односу на локално становништво. Уочено је да само трећина истакнутих гробова из „А гробља” поседује другачије артефакте у односу на гробове локалног становништва, али ни ти гробови по стилу нису били значајно другачији од сумерских гробова. Из друштвене перспективе, истраживачи су издвојили две могућности које објашњавају због чега су странци сахрањени по сумерским обичајима. Према првој хипотези претпоставља се да су акадски војници трајно населили град и покушали да се integriшу у локално сумерско друштво. С друге стране, сахрањивање непријатељских војника по сумерским обичајима је могао бити једини начин пружања симболичког отпора новој политичкој структури која је успостављена у њиховом граду. Иако су ове хипотезе спекулативне и немогуће је открити прави мотив начина сахрањивања, ово истраживање указује на то да су ратови и освајачки походи утицали на друштвену динамику и њену структуру, као и на културне праксе. Антрополошке теорије не могу да се примене на индивидуалним изборима, али могу да проучавају начине на који обичају скопчани са погребним праксама реагују на прилив новог становништва и да ли ти обичаји могу да укажу на идентитетске промене.

Од бронзаног доба, за антропологију Старог света је значајна појава писма које је имало практичне сврхе у Старом свету, али су се путем њега изражавали и социополитички дискурси и односи моћи. На пример, 1225. г.п.н.е. асирски монарх Тукулти-Нинурта заузео је Вавилон и наредио да се забележе његове речи: „Заробио сам вавилонског краља и згазио његов горди врат као да је табуре (подножје). Према томе, постао сам господар целог Сумера и Акада и утврдио границе мог царства на Јужном мору.” С друге стране, персијски владар Дарије је захтевао да се административни натписи и закони бележе на главним језицима који су се користили широм Персијске империје (De Mieroop 2007, 290). Оба односа према писму и његовој примени морају да се проуче у историјском, културном и политичком контексту како би се разумела стратешка употреба писма владара.

Од постмодернизма антрополошке студије књижевности су добиле све веће интересовање, а њихов допринос је у томе што писана дела посматрају као друштвене производе и реакције на друштвене, политичке и културне услове у време свог настанка (Angelis 2002, 2–4; Gorunović 2010, 66). Још у доба академског успостављања антропологије као науке, антрополози-пионири били су фасцинирани „Епом о Гилгамешу” због бројних мотива који се поклапају са библијским текстовима као и митовима многих других народа. Иако се савремена антропологија не бави таквим „колосалним”

компарацијама, књижевна дела Старог света остављају траг о интелектуалном промишљању и апстрактним идејама које су прожимале њихово друштво. Проучавање Библије у друштвеним наукама је довело до дебате о томе да ли може да се користи као историјски извор или је део културног наслеђа. Поједини аутори сматрају да је Библија писана не као историјска књига, него доживљај израелске вере, односа према Јахвеу и њене одбране у контексту напада и ратова хебрејских народа, што се посебно одразило у 6. веку пре нове ере када је израелски народ поробљен у Вавилону (Lee Ralph et al 1997, 223). Херодотова „Историја” може да служи као извор, али и као предмет анализе због времена и простора у коме је настала. Као што је речено да су књижевна дела често део друштвеног процеса или феномена, дела из античке Грчке могу бити предмет анализе како би се разумео однос између културе, политике и друштва у првом миленијуму пре нове ере. Према томе, настанком писане речи антропологији је омогућено да проучава друштво и културу скоро пет хиљада година уназад и да проучава по форми сличне друштвене феномене, али у другачијим контекстима, и на тај начин, стекне шире разумевање друштва и културе.

На крају, антропологија Старог света не проучава само прошлост, него и како се прошлост интерпретира у садашњости и интересује се за друштвене утицаје тих интерпретација. Материјално културно наслеђе у исто време може бити упориште једног народа, али и политичко бојно поље за „власништво”. Када је у питању грађење културног идентитета, материјално наслеђе се често селективно бира. На пример, интересовање за Етрурце се појавило у 19. веку када је све више истраживача желело да проучи италску културу која је била потиснута владавином Римљана. Међутим, доласком фашиста на власт, креирајући „италијанску културу” односно „историју”, предност је дата римском наслеђу (Bagnasco Galli 2013, 29–33). Материјално културно наслеђе Леванта у данашњем свету, такође, прожето је односима моћи и још увек је предмет „оријентализације”. Како Саид описује, „Оријент није само у близини Европе; то је такође место највећих и најбогатијих и најстаријих колонија Европе, извор њених цивилизација и језика, њен културни такмичар и један од њених најдубљих и најчешћих слика Другог. Осим тога, Оријент је помогао да се дефинише Европа (или Запад)” (Said 2003, 1). У западноевропској цивилизацији „Оријент” се користи и као средство дефинисања идентитета у односу на Друго (нпр. Левант), али у исто време „Оријент” је извор европске цивилизације и у прошлости предмет колонизације. Према томе, Европа и политички процеси имају вишеструкте односе према материјалном културном наслеђу Леванта. Како се друштвени, културни и политички контексти мењају тако треба и проучавати контрадикторне односе Европе према културном наслеђу древног Леванта у складу са новим контекстом. Због тога, да би се разумели савремени конфликти који укључују материјално културно наслеђе и историју, неопходно је дубинско разумевање саме прошлости и друштва које је ту материјалну културу створило.

У потрази за „етнографском” грађом: интердисциплинарност као предуслов за антрополошке изворе о праисторији и старом веку

Чувени антрополошки метод посматрања са учествовањем у антропологији Старог света искључиво може бити део научне фантастике, али то не значи да је ова антрополошка поддисциплина лишена „етнографије” или адекватних извора. Имајући у виду да се савремена антропологија бави савременим друштвом, антропологија Старог света је лиминална поддисциплина чији научни резултати зависе од методолошке флексибилности. Бошковић је у антрополошком проучавању мезоамеричких култура истакао повезаност археологије и антропологије. Као изврстан пример навео је Томпсоново проучавање мајанског календара и његове корелације са грегоријанским, као и темељно изучавање богиње месеца у мезоамеричким културама. Истраживање је реализовано комбиновањем археолошких проналазака, историографије, епиграфије, лингвистике и сачуване митологије међу Томпсоновим савременицима (Bošković 2021, 73–75).

Коришћење археолошких проналазака као извора за реконструкцију и проучавање несталиг друштва и културе може да створи једну посебну методологију. Према Бинфорду, археологија је холистичка дисциплина и проучавање нестале културе посматра као проучавање културе у целини тј. као феномен, а не само појединачне културе. Бинфорд сматра да иако археологија не може да открије систем сродства у праисторији, ипак може да проучи културне промене и разлоге који су могли да проузрокују те културне промене на некоме месту. Према томе, закључио је да „артефакти и њихове одлике имају системску везу са измрлом културом и та веза се може проучити” (Binford 1962 u Gosden 1999, 4). Аутор је поделио три елемента културног система који треба да се проучавају, а то су технички, социотехнички и идеотехнички. Први елемент се односи на технологију и употребу људског тела у односу на животну средину и ресурсе, други елемент се односи на идентитет групе и начине на које се ствара кохезије заједнице тако што се технологија користи на ефикасан начин и трећи елемент се односи на артефакте који су симболи путем којих се људи „акултуришу” и зато та три елемента треба да се проучавају заједно (Gosden 1999, 4). Крис Тили је у књизи „Етнографија неолита” показао како се може проучавати друштво далеке прошлости користећи етноархеолошки метод, а то значи да је узео у обзир антрополошка проучавања традиционалних народа и елементе њихових култура и покушао да их примени на проучавању неолитског друштва (Gosden 1999, 7–8). У даљем развоју односа између археологије и антропологије, Инголд је тврдио да „је антропологији потребна археологија, ако жели да поткрепи своју тврдњу да је истински историјска наука” (Ingold 1992, 694 u Gosden 1999, 8).³

3 У Великој Британији је шездесетих и седамдесетих било другачије расположење и археолози и антрополози су били скептични по питању интердисциплинарне сарадње.

Антрополошко проучавање праисторије и старог века нема за циљ да успостави историјски континуитет у периоду од двеста хиљада година, већ покушава да посматра људско понашање, друштво, културне елементе, промене и коришћење материјалне културе у новом временском контекстуалном оквиру. Стога, као изворе користи археолошке проналаске и анализе других научних дисциплина. Студије локалитета Домузтепе и Губеклитепе су указале на значај биоархеолошких анализа јер су повезали одређене локалитете са свечаним гозбама, погребним праксама и начинима третирања скелетних остатака и поставили питање идеологије, друштвене мреже и религије номадских народа. Биоархеолошке анализе могу да укажу на исхрану, трагове насиља, тежину физичког рада као и болести и на тај начин делимично представе свакодневни живот једне заједнице, као и то како култура може да утиче на тело у зависности од историјског контекста.⁴ Биомолекуларне и генетичке анализе могу бити извор података уколико се проучавају миграције и интеракција између удаљених и различитих етничких група, као и последице тих интеракција. Анализа хемијских састава материјалне културе, такође, може да укаже на миграције као што се уочило на дистрибуцији грнчарије Халаф културе широм Месопотамије, па све до Ирана. На крају, могу да се користе и извори из других научних дисциплина, а то су геолошке студије које могу пружити увид у климатске и материјалне услове живота народа који се проучава.⁵

С друге стране, од бронзаног доба, древни текстови који су преживели из Старог света, такође, могу да пруже истраживачима увид у одређена друштвена, културна и политичка дешавања. Таблице из Месопотамије и Крита, папируси исписани алфабетом и хијероглифима могу темељно да опишу административни живот народа египатске, персијске, критско-микенске, индијске и цивилизација Леванта, а то укључује податке о економском стању државе и власти, порезима и приватним поседима, демографији, као и о улагању напора у развој бирократије. Иако је писмо углавном коришћено у административне сврхе, још у доба Сумера пронађени су и фрагменти текстова који се односе на уметност и интелектуално изражавање, док су египатски списи оставили детаљне изворе о религији и историји народа те цивилизације. Такође, важан извор су

Међутим, до промене је дошло када је постпроцесна археологија почела да користи друштвену теорију, док је антропологија почела да се бави материјалном културом, телом и технологијом.

- 4 Денталне анализе су показали да је дентално здравље Етрураца било добро и да су имали нижу количину каријеса у односу на савремени свет, што је могуће последица мање употребе шећера, као и нижи ниво истрошености круница, апсцеса, губљења зуба итд (Крон 2013, 62-66).
- 5 Недостатак природних ресурса, као што је злато и драгоцене материјали, често су подстицали народе на велике миграције, умрежавања и размене, али и на сукобе. Избор материјала, такође, може бити друштвени маркер тако што ређи ресурси добијају вишу вредност и постају маркер владајуће класе. Према томе, ови извори могу да служе у проучавању односа између идентитета заједнице и начина стварања и коришћења артефаката.

уметност у форми скулптуре, рељефа, сликарства и архитектуре и када се све заједно сагледа, анализа материјалних артефаката у реконструкцији изумрле цивилизације, може једним делом да покаже како је функциони-сао један социокултурни систем.

Међутим, када антрополози користе археолошке изворе у проучавању несталих култура, неопходна је изузетна опрезност како би се избегле генерализације или преамбициозне теорије које се не могу оповргнути, нити доказати, што их своди на спекулације. Археолошки извори у проучавању праисторије и почетка старог века не могу да открију митологију, реконструишу обреде и њихова значења или правила сродничких односа, али преко њих могу да се делимично анализирају друштвени и културни систем, производња артефаката, друштвена кохезија, могући симболи као наговештаји религије и идеологије и популациона кретања и културни додири. С друге стране, археолошки извори у писаној форми или сложенији артефакти попут монументалне архитектуре, градова и села, могу да понуде много већи увид у друштво и културе Старог света, али ипак, примена антрополошких теорија остаје деликатан процес.

Закључак

Како је предмет рада био увод у антрополошку поддисциплину антропологија Старог света, у истраживању је указан историјски развој проучавања и интересовања за древне цивилизације и праисторијске културе. У раду се уочило да се антрополошко интересовање за нестале културе јавља у 19. веку, међутим, у складу са еволуционистичком парадигмом тог времена, истраживања су покушавала да докажу еволуцију културе целокупног човечанства. То је многе истраживаче одбило од проучавања древних култура и цивилизација како не би запали у методолошке замке и понудили спекулативне закључке.

Међутим, како су друштвене и природне науке напредовале у савременом свету, тако су извори за проучавање прошлости постали доступнији и прецизнији. Наиме, у друштвеним наукама су развијене нове теорије и перспективе у проучавању друштва на основу материјалне културе. У исто време, археолози су напредовали како у теоријском погледу, тако и у открићима нових извора за проучавање прошлости. Захваљујући интердисциплинарности, нови извори потичу из друштвених наука, а то су повећани проналасци писаних докумената и материјалних артефаката, док су природне науке пружиле увид у јаснију хронологију, геолошке и климатске услове, хемијске саставе материјала, биодистанце популација, анализе скелетних остатака и тако даље.

Како антропологија истиче значај контекстуализације приликом изучавања неког друштвеног и културног елемента, комбиновање ових извора може донекле да допринесе грађењу контекстуалног оквира. Иако за

антрополошке студије и даље постоје велика методолошка ограничења и у праисторији никада неће моћи да се примене анализе конкретних значења која су тадашње индивидуе приписале артефактима, ипак, антрополошко проучавање материјалне културе може да се примени у делимичној реконструкцији друштвене структуре и постојању апстрактних идеја, анализи друштвене интеракције и улоге материјалне културе у друштвеној трансакцији што отвара бројна питања попут идентитета, миграција, друштвеног раслојавања, идеологије, сродства итд.

Антропологија Старог света покрива широк временски период и може да проучава културе од мезолита и неолита, па све до краја старог века. У питању је хронолошка линија од скоро 15.000 година што утиче на количину извора за проучавање. У периоду пре настанка писма, антрополошке анализе су далеко скромније, међутим, открићем писаних докумената и развијене монументалне уметности, антрополози могу далеко више да сазнају о древним цивилизацијама. Цивилизације старе Грчке и Рима оставиле су бројне писане изворе који могу да послуже у проучавању њихових цивилизација, али су оставиле и податке о другим друштвима и културама који су били у њиховом региону. Од средине 20. века, проучавање текста је добило све већу пажњу у антропологији, стога, комбинујући разне изворе, антрополози данас могу да проучавају књижевност, администрацију, политичке текстове култура од Месопотамије до римске цивилизације што може да прошири наше знање о друштвима који су били део тих цивилизација.

На крају, антропологија Старог света може да пружи увид у развој одређених елемената културе који су и даље темељи сваког савременог друштва, а то се односи на агркултуру, писмо, религијске идеје, идентитете, идеологије, односе моћи, сродство, политичке и друге институције. Сви наведени појмови су и даље важни у антрополошким студијама савременог света, стога, знање о њиховим коренима или облицима у прошлости, а не само у садашњости, може да прошири истраживачке перспективе. Важно је истаћи да историјско проучавање одређених елемената културе не тежи еволуционистичкој теорији, него може да допринесе разумевању различитих облика испољавања поменутих елемената од далеке прошлости до садашњости и на тај начин прошири знање о човековом понашању.

Литература:

- Angelis, De Rose. 2002. „Introduction,” in *Between Anthropology and Literature*, ed. Rose De Angelis, 1–8. London: Routledge.
- Bagnasco Gianni, Giovanna. 2013. „Massimo Pallottino’s „Origins” in perspective,” In: *The Etruscan World*, ed. by Jean MacIntosh Turfa, 29–35. London: Routledge.
- Bender, Barbara. 1978. „Gatherer-hunter to farmer: A social perspective.” *World Archaeology* 10, 204–222.

- Bošković, Aleksandar. 2021. *Antropologija od kamenog doba do kompjutera*. Beograd: Evoluta.
- Binford, Lewis R. 1962. „Archaeology as anthropology.” *American Antiquity* 28, 217–25.
- Braidwood, Robert J. 1960. „The agricultural revolution.” *Scientific American* 203, 130–141.
- Bryce, Trevor and Jessie Birkett-Rees. 2016. *Atlas of the Ancient Near East. From Pre-historic Times to the Roman Imperial Period*. London: Routledge.
- Verhoeven, Marc. 2004. „Beyond Boundaries: Nature, Culture and a Holistic Approach to Domestication in the Levant.” *Journal of World Prehistory* 18, 179–282.
- Gorunović, Gordana. 2010. „Književni zaokret i etnografsko pisanje u američkoj kulturnoj antropologiji.” *Antropologija* 10, 65–96.
- Godsen, Christopher. 1999. *Anthropology and Archaeology. A Changing Relationship*. London: Routledge.
- Delijež, Rober. 2021. *Istorija antropologije*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Ingold, Tom. 1992. „Editorial.” *Man* 27, 693–696.
- Kron, Geof. 2013. „Fleshing out the demography of Etruria,” In: *The Etruscan World*, ed. by Jean MacIntosh Turfa, 56–78. London: Routledge.
- Lee Ralph, Philip and Robert E. Lerner, Standish Meacham, Alan T. Wood, Richard W. Hull, Edvard McNall Burns. 1997. *World civilization. Their History and Their Culture*, volume I (ninth edition). New York, London: W.W. Norton & Company, Inc.
- Mieroop, V. D. Marc. 2007. *A History of the Ancient Near East*. Blackwell Publishing.
- Miller, Daniel, Christopher Tilley. 1984. „Ideology, power and prehistory: Introduction,” In *Ideology, Power and Prehistory*, ed. by Daniel Miller and Christopher Tilley, 1–15. Cambridge: Cambridge University Press.
- Morgan, H. Luis. 1981. *Drevno društvo*. Beograd: Prosveta.
- Parker Pearson, Michael. 1984. „Economic and ideological change: Cyclical growth in the pre-state societies of Jutland,” In *Ideology, Power and Prehistory*, ed. by Daniel Miller and Christopher Tilley, 69–92. Cambridge: Cambridge University Press.
- Perry, Richard. 2003. *Few Key Concepts in Anthropological thinking*. Prentice Hall.
- Pestle, J. William, Christina Torres-Rouff and Blair Daverman. 2014. „Strange People and Exotic Things: Constructing Akkadian Identity at Kish, Iraq,” In *Remembering the Dead in the Ancient Near East: Recent Contributions from Bioarchaeology and Mortuary Archaeology*, ed. by Benjamin W. Porter and Alexis T. Boutin, 27–60. Boulder: University Press of Colorado.
- Said, V. Edward. 2003. *Orientalism*. London: Penguin Books.
- Flannery, Kent V. 1969. „Origins and ecological effects of early domestication in Iran and the Near East: A comparative study,” In *The Domestication and Exploitation of Plants and Animals*, Duckworth, ed. by Ucko, P., and Dimbleby, G, 73–100. London.
- Flannery, Kent V. 1972. „The origins of the village as a settlement type in Mesoamerica and the Near East: A comparative study,” In *Men, Settlement and Urbanism*, ed. by Ucko, P. J., Tringham, R., and Dimbleby, G. W, 23–53. London: Duckworth.
- Flannery, Kent V. 1973. „The origins of agriculture.” *Review of Anthropological Research* 2, 271–307.
- Hayden, Brian. 1990. „Nimrods, piscators, pluckers, and planters: The emergence of food production.” *Journal of Anthropological Archaeology* 9, 31–69.
- Hayden, Brian. 1992. „Models of domestication,” In *Transitions to Agriculture in Pre-history*, ed. by Gebauer, A. B., and Price, D. T., 11–19. Madison: Prehistory Press.

- Hayden, Brian. 1995. „A new overview of domestication,” In *Last Hunters, First Farmers: New Perspectives on the Prehistoric Transition to Agriculture*, ed. by Price, T. D., and Gebauer, A. B., 273–299. Saunta Fe: School of American Research Press.
- Херодот. 2018. *Историја*. Београд: Дерета.
- Herskovits, J. Melville. 1926. „Applied Anthropology and the American Anthropologists.” *Science* 83, 216–217.
- Hodder, Ian. 1984. „Burials, houses, women and men in European Neolithic,” In *Ideology, Power and Prehistory*, ed. by Daniel Miller and Christopher Tilley, 51–68. Cambridge: Cambridge University Press.
- Campbell, Stuart, Sarah Witcher Kansa, Rachel Bichener and Hannah Lau. 2014. „Burying things: Practices of Cultural Disposal at Late Neolithic Domuztepe, Southeast Turkey,” In *Remembering the Dead in the Ancient Near East: Recent Contributions from Bioarchaeology and Mortuary Archaeology*, ed. by Benjamin W. Porter and Alexis T. Boutin, 27–60. Boulder: University Press of Colorado.
- Wilson, Peter J. 1988. *The Domestication of the Human Species*. New Haven and London: Yale University Press.

Anthropological study of the cultures of the Old World from the Neolithic to the end of the ancient century: sources and theoretical perspectives

Abstract: The subject of the paper is a theoretical and methodological introduction to the anthropological sub-discipline of Anthropology of the Old World. The paper presents the dual meanings of the term „Old World” and the ways in which these terms can be used during research. The paper raises the questions of how early anthropologists approached the study of Old World civilizations, how modern theoretical perspectives can be applied to the study of ancient civilizations and prehistoric cultures from which civilizations originated, as well as what are the methodological problems and ways to overcome these methodological problems. in the study of the Old World. The term „Old World” is primarily used as an analytical term when studying cultures and civilizations from the Neolithic, as the roots of civilization in the Levant, to the end of the Old Age and the last ancient civilizations. The research presents examples of contemporary archaeological and anthropological studies that apply social theories, as well as multidisciplinary and cooperation between several sciences in order to collect „ethnographic material” on extinct cultures and thus complement the methodological framework for studying the distant past.

Key words: Old World, civilization, prehistoric cultures, Neolithic

Lazar Barać

Etnografski institut SANU

lazar.barac@ei.sanu.ac.rs

Anđelka Živojinović

*Doktorantkinja na Odeljenju za etnologiju i antropologiju ,
Filozofski fakultet u Beogradu*

andjelka97@gmail.com

Jelena Ćuković

*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet u Beogradu*

jelena.cukovic@f.bg.ac.rs

MIGRATORNI, STRATEŠKI I IDEOLOŠKI ASPEKT POVRATKA NA SELO U SAVREMENOJ SRBIJI¹

Apstrakt: Povratak na selo je složen koncept s kojim smo se često susretali prilikom terenskih istraživanja, a njegova prisutnost postaje sve izraženija i u javnom diskursu. U ovom radu nastojimo da mapiramo i kontekstualizujemo migratorni, strateški i ideološki aspekt povratka na selo, jer environmentalne migracije, izazvane degradacijom životne sredine, često služe kao okvir za promišljanje o ruralnim sredinama kao alternativni života u gradu. U kontekstu Republike Srbije, povratak na selo je institucionalizovan kroz politike ruralnog razvoja koje su kreirane sa ciljem demografske obnove i revitalizacije sela. Međutim, različiti aspekti povratka na selo ne mogu se svesti isključivo na ekonomske ili environmentalne faktore. Oni su prožeti i ideološkim narativima koji selo predstavljaju kao bastion „autentičnih” vrednosti, čime se ruralna sredina reprezentuje i instrumentalizuje u okviru šireg diskursa o povratku tradiciji i „prirodi”, suprotstavljajući se urbanizaciji i modernizaciji.

Ključne reči: povratak na selo, antropologija, environmentalne migracije, ruralni razvoj, strategije, ideologija, priroda, tradicija.

---

¹ Rad je podržan projektima finansiranja naučnoistraživačkog rada Ministarstva nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije: ugovor br. 451-03-68/2020-14/200173 (Etnografski institut SANU) i ugovor br. 451-03-47/2023-01/ 200163 (Univerzitet u Beogradu – Filozofski fakultet).

I Uvod

Nedugo po završetku Drugog svetskog rata i dolaskom Komunističke partije na vlast, otpočela je intenzivna industrijalizacija jugoslovenske države koja je podrazumevala i izgradnju modernog socijalističkog društva. Donošenjem *Zakona o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede* (1947–1951) jugoslovenske vlasti su pretpostavljale da će industrijalizacijom ubrzano dostići ideal ekonomski savršenog društva, te je akcenat bio na stihijskom otvaranju fabrika, najpre u domenu „teške industrije” (Dobrivojević 2009, 104; Kukić & Nikolić 2020, 83). Iako je seosko stanovništvo isprva nevoljno (pod silom i/ili prinudom) postajalo klasa industrijskih radnika (Dobrivojević 2009, 105), industrijalizacija je uzimala sve više maha, što je dovodilo ne samo do unutrašnjih migracija na relaciji *selo-grad*, nego i do spoljašnjih migracija tj. migracija radne snage u inostranstvo posredstvom programa „gostujućih radnika”. Budući da su dvostruki emigracijski tokovi doveli do „odumiranja sela”, tokom prošle decenije su narativi o povratku na selo postali sveprožimajući element medijskog i političkog diskursa. Povratak na selo postao je ustaljena fraza koja se najčešće javlja u romantičnim i romantizovanim imperativima za promenu životnih okolnosti, te s vremenom postaje sve intenzivnija, popularnija i ideološki sadržajnija. Prethodno rečeno korespondiralo je sa prepoznavanjem sela kao predmeta „brige”, te je 2020. godine osnovano Ministarstvo za brigu o selu čime je ovaj fenomen zadobio i složeniju pravno-normativnu i stratešku dimenziju. Stoga, u ovom radu nastojimo da mapiramo ključna čvorišta koja se vezuju za „povratak na selo” kao migratorni, strateški i ideološki koncept i kreiramo izvestan „temelj” za dalje tretiranje ovog fenomena koji postaje sve relevantniji i prisutniji u Republici Srbiji.

II Migratorni aspekt povratka na selo iz perspektive studija migracija

Načelno i najjednostavnije rečeno, migracije predstavljaju procese privremenog ili trajnog prostornog premeštanja pojedinaca i grupa (Heršak 1985, 5). *Međunarodna organizacija za migracije* (*International Organization for Migration*) definiše migraciju kao kretanje ljudi izvan njihovog uobičajenog mesta boravka, bilo preko međunarodnih granica ili unutar granica određene države (IOM²). Savremeni načini življenja su tako oblikovani da neminovno dovode do procesa mobilnosti i migratornog ponašanja (Hägerstrand 1973, 65), stoga, migracije danas čine globalni i globalizacijski trend, jer milioni ljudi svakodnevno prelaze granice ili migriraju iz jednog mesta u drugo unutar granica nacionalne države iz različitih pobuda (Brettell & Hollifield 2023, 1). Migracija

---

2 Izvor: <https://www.iom.int/key-migration-terms>

gotovo nikad nije slučajna, već je potaknuta određenim faktorima i uzrocima koji se mogu kretati od ličnih do kolektivnih i sistemskih. Podobnije rečeno, migracije su uvek uslovljene čitavim spletom istorijskih, političkih, ekonomskih i sociokulturnih faktora i okolnosti. Unutar studija migracija³ kao interdisciplinarnog polja, postoje brojne klasifikacije migracija, ali se one najčešće dele na *dobrovoljne, prisilne, regularne, neregularne, ekonomske, političke, trajne, privremene* itd. (v. Petersen 1958; Heršak 1985; Reitsma & Vergoosen 1988; IOM 2019; Kaushik 2021). Kao i većina klasifikacija u društvenohumanističkim disciplinama, klasifikacije migracija je neophodno shvatiti kao načelne, jer su granice među migracijskim tipovima porozne, te se često u jednom tipu migracije sažimaju i drugi migracijski tipovi. Pomenuto najpre proizilazi iz toga što su migracije mobilna, fluidna i kompleksna pojava koja se često odupire generalnim određenjima i klasifikacijama. Ipak, moguće je mapirati dominantne obrasce migratornog kretanja koji podrazumevaju nekolicinu ključnih pravaca: *selo-grad* i *jug-sever* (v. Lukić 2013) kao i *siromašnija zemlja-bogatija zemlja*; takođe, i matice migrantskog iskustva različitih tipova migranata neretko su slične ili se odlikuju izvesnim sličnostima poput nostalgije, transnacionalnih veza sa zemljom porekla, identitetskih strategija, sličnih narativnih i ideoloških obrazaca itd.

Početak novog milenijuma, usled podizanja ekološke svesti, ali i katastrofa do kojih dovode klimatske promene, kao bitan skup uzroka migracija poimaju se ekološki, klimatski ili, uopšteno rečeno, faktori životne sredine (v. Hua 2012; Millock 2015; Hunter & Nawrotzki 2016). Poseban migracijski tip čine migracije uslovljene životnom sredinom – *environmentalne migracije*. Međunarodna organizacija za migracije (IOM) podvodi termine *environmentalna migracija* (eng. *environmental migration*) i *environmentalni migrant* (eng. *environmental migrant*) pod ključne pojmove unutar polja migracija (IOM 2019). Tako sintagma *environmentalne migracije* označava kretanja pojedinaca i grupa koji su zbog promena u životnoj sredini prinuđeni da napuste svoje mesto prebivališta ili se na emigraciju odlučuju dobrovoljno zarad pronalaženja boljih uslova života (IOM 2019, 64–65). Budući da i definicija klimatskih migracija referiše na ista ključna mesta, *environmentalne migracije* možemo poistovestiti sa ekološkim/klimatskim migracijama ili, s druge strane, koncept *životne sredine* možemo shvatiti u širem smislu. Naime, pod terminom *životna sredina* mogu se podrazumevati i prirodni i artificalni predeli (Hunter & Nawrotzki 2016, 466), te se životnom sredinom mogu poimati i urbane i ruralne regije. Da termin *environment* ne sadržava nužno ekološku i klimatsku komponentu, tj. da se ne mora ticati direktnog odnosa čoveka i prirode, jeste i faktor društvenog okruženja (eng. *social environment*) koji Hanterova i Navrocki ističu kao bitan motivator za migraciju (Hunter & Nawrotzki 2016, 466). Dakle, životna

---

3 Studije migracija predstavljaju interdisciplinarno polje unutar kog se sažimaju različita znanja iz brojnih disciplina poput antropologije, sociologije, psihologije, demografije, prava, istorije i sl. (v. Brettel & Hollifield 2023).

sredina može biti shvaćena kao širok skup kontekstualnih faktora i elemenata koji određuju kvalitet i zadovoljstvo stanovanja u određenom mestu, dok nezadovoljstvo tim okruženjem može biti uzrok emigracije (Hunter & Nawrotzki 2016, 466). Nadalje, u generalizovanom smislu, environmentalne migracije se mogu poimati kao krovni i najširi tip migracija u kom se sintetizuju svi drugi migracijski tipovi⁴. U prilog prethodno navedenom, bolji environmentalni uslovi na relaciji *mesto emigracije-mesto imigracije* mogu biti ključni *pull faktori* (faktori privlačenja) odnosno *push faktori* (faktori odbijanja) (Hau 2012, 11; Mianabadi et al. 2023, 4). Tako, u urbanim sredinama, faktori odbijanja mogu se ogledati u posledicama antropogenog uticaja koji podrazumeva prenaseljenost, prekomernu potrošnju, nisku ekološku osvešćenost/neekološko delanje, saobraćane gužve usled nedovoljno razvijene infrastrukture, loš kvalitet i visoku zagađenost vazduha, smog i druge faktore. Pomenuti činioци, uz poslovne prilike, jedni su od ključnih motivatora koji dovode do popularizacije života u neurbanim područjima. S tim u vezi, u narednom delu teksta ćemo izložiti kratku rekonstrukciju uzroka „odumiranja” sela u kontekstu (post)jugoslovenske migratorne istorije na relaciji između unutrašnjih i spoljašnjih migracija.

Kako smo naglasili, *unutrašnje migracije* podrazumevaju kretanje unutar nacionalnih granica jedne države. S druge strane, pod *spoljašnje migracije* se podvode migracijski tokovi ka inostranstvu, tj. ona kretanja i nastanjivanja koja prelaze nacionalne granice. Do posleratnog perioda, mobilnost stanovništva je bila postojeća, ali ni izbliza intenzivna kao što će postati u drugoj polovini XX veka. Naime, budući da su osnovne ekonomske grane počivale na poljoprivredi i stočarstvu, tako je i najveći deo populacije živeo u ruralnim i neurbanim regijama (Ivanović Barišić 2015, 599). Nedugo po završetku Drugog svetskog rata i dolaskom komunističke partije na vlast, otpočela je intenzivna industrijalizacija jugoslovenske države koja je podrazumevala i izgradnju modernog socijalističkog društva. Donošenjem *Zakona o petogodišnjem planu razvitka narodne privrede* (1947–1951) jugoslovenske vlasti su pretpostavljale da će industrijalizacijom rapidno dostići ideal ekonomski savršenog društva, te je akcenat bio na stihijskom otvaranju fabrika i to najviše u domenu „teške industrije” (Dobrivojević 2009, 104; Kukić & Nikolić 2020, 83). Iako je veći deo seoske populacije isprva nevoljno (pod silom i/ili izvesnom vrstom prinude) postajalo klasa industrijskih radnika (Dobrivojević 2009, 105), industrijalizacija je uzimala sve više maha, što je dovodilo ne samo do unutrašnjih migracija na relaciji *selo-grad*, nego i do spoljašnjih migracija tj. migracija radne snage u inostranstvo posredstvom *gastarbajter programa* (v. Krstić 2011; Antonijević 2013; Rašić 2022). Šezdesete godine XX veka su predstavljale period intenziviranja i unutrašnjih i spoljašnjih migracijskih tokova u posleratnom periodu: s jedne

---

4 Shvaćene u širem smislu, environmentalne migracije mogu se odvijati unutar nacionalnih granica država ili izvan njih, te mogu i odražavati status migracije kao „privremen” ili „trajan” (Mianabadi et al. 2023, 2). Takođe, u okvirima migranti mogu imati izbeglički status ili započeti novi život u mestu imigracije, stoga, environmentalne migracije ukazuju na fluidnost statusa migranta.

strane stajao je *Maršalov program za obnovu posleratne Evrope* koji je omogućio visok stepen emigracije u inostrane zemlje blagostanja, dok su industrijalizacija i modernizacija „povlačile” masovne migracije u urbane sredine jugoslovenske države. Obe vrste migracijskih tokova najviše su pogodile sela što je dovelo do depopulacije i deagrarizacije ruralnih regija (Ivanović Barišić 2015, 596) usled emigracije znatnog dela radno sposobnog stanovništva. Stoga je period od pedesetih do devedesetih godina XX veka odlikovan izuzetnim stepenom mobilnosti u ovdašnjoj migratornoj istoriji (Ivanović Barišić 2015, 602), kako sistemski regulisanim migracijama u inostranstvo, tako i intenzivnim migriranjem u gradske i prigradske sredine.

Jedan od ključnih fenomena u tom kontekstu predstavlja *migrantski sindrom* koji se poima kao „stanje u kojem se redukuju vrednosti koje se vezuju uz postojeću sredinu, a izbijaju vrednosti ili količina i intenzitet vrednosti koji se mogu zadovoljiti tek u drugoj sredini” (Katunarić 1975, 24 prema Heršak 1985, 10). Preciznije rečeno, migrantski sindrom podrazumeva promenu u kulturnim idealima i načinu življenja, odnosno postavljanje standarda života koji se može ostvariti samo emigracijom iz određene (najčešće seoske) sredine. Može se pretpostaviti da je migrantski sindrom igrao veliku ulogu i u okvirima spoljašnjih i unutrašnjih migracija, te uslovio nove kulturne ideale što je dovelo do lančane emigracije, a potom i do „odumiranja” sela. Tada je postalo evidentno da su sela suočena sa opadanjem populacije, intenzivnim padom nataliteta i „starenjem stanovništva” (Ivanović Barišić 2015, 595; Nikitović 2022, 59–60), a ključni procesi koji uzrokuju takvo stanje jesu upravo industrijalizacija, modernizacija i urbanizacija (v. Hua 2012; Simonić & Vorina 2014).

Novi talas intenzivnih emigracija sa sela nastupio je krajem XX i početkom XXI veka, najpre usled posledica ratnih sukoba i dezintegracije jugoslovenske države što je dodatno intenziviralo emigraciju iz Jugoslavije/Srbije (Lukić 2022, 158). Osim što su pomenute okolnosti motivisale unutrašnje migracije, dominantnije su bile spoljašnje – izbegličke, radne migracije s ratnim karakterom i migracije zasnovane na humanitarnom pravu što je dovelo i do jačanja „starih dijaspora” (v. Bubalo Živković et al. 2014), ali i pojave „novih” u zemljama koje su (kao i Jugoslavija/Srbija) poimane kao tradicionalne zemlje emigracije (v. Reynaud, Nikitović & Tucci 2017; Barać 2022). Po pravilu, ruralna područja bila su najviše pogođena ovim migracijskim procesima (Lukić 2022, 159), te je „[v]išedecenijski pravac unutrašnjih migracija iz ruralnih regija u urbane doveo do dubokih teritorijalnih, hijerarhijskih i strukturalnih disproporcija u sistemu naselja Srbije” (Lukić, Lović Obradović & Stojilković Gnjatović 2023, 246). Međutim, tokom poslednje decenije, započela je intenzivna popularizacija života na selu ili, bolje rečeno, *povratka na selo*. Mehanizam popularizacije seoskog života najpre je sačinjen od medijskih instrumenata (televizija, društvene mreže, multimedijalne platforme poput *YouTube-a*), ali i podržan državnim telima poput Ministarstva za brigu o selu. Ključan događaj za transformaciju migratornih obrazaca predstavljala je pandemija virusa Covid-19, koja je u izvesnoj meri ukazala na potencijal revitalizacije pojedinih ruralnih regija

i stvorila (i dalje slab), ali prisutan „trend“ imigracije u pomenuta područja. Tokom pandemijskih restrikcija u urbanim sredinama, sela su se, za mnoge, profilisala kao pogodnija za život, a kao razlozi mogu se navesti: mogućnost rada na daljinu/*online*, niže cene nekretnina i selo kao manje restriktivna i manje naseljena (samim tim i manje stresna?) sredina (Lukić, Lović Obradović & Stojilković Gnjatović 2023, 240). S druge strane, savremeno migratorno stanje Srbije beleži i povratničke migracije iz inostranstva (doduše u malom broju) (v. Antonijević & Rašić 2022; Langović et al. 2024), ali i imigraciju ratnih izbeglica i radne snage iz socioekonomski nepodobnijih zemalja (poput Rusije, Ukrajine, bliskoistočnih i afričkih zemalja), te ovi imigracioni tokovi na bitan način menjaju sociokulturnu i demografsku strukturu populacije u urbanim, ali i u ruralnim i prigradskim regijama.

Naposletku, povratak na selo kao tip migracije sačinjen je iz više migracijskih tipova među kojima najpre dominiraju: a) unutrašnje migracije na relaciji *urbano-ruralno* (URM); b) environmentalne migracije koje podrazumevaju promenu životne sredine i izvestan „beg od urbanog“ kao i onoga što život u urbanim centrima „nosi“ sa sobom; c) ekonomske migracije koje poseduju snažan neoliberalni karakter i favorizuju odlazak na selo kao preduslov za stvaranje samostalnog biznisa koji je najčešće vezan za tipičnu seosku ekonomiju tj. poljoprivredu i stočarstvo. O *povratku* na selo ne možemo nužno govoriti kao o povratničkim migracijama, najpre jer imigranti u seoskim sredinama ne moraju imati seosko poreklo. Semantika ovog pojma u sebi sažima esencijalizaciju „narodnog“ i etnonacionalnog identiteta koji je, u romantičarsko-prosvetiteljskoj perspektivi, uvek lociran na selu kao mestu lišenom „pogubnih“ uticaja grada, modernizacije, industrijalizacije i sličnih, u ovoj perspektivi, negativno okarakterisanih procesa. Na semantičkoj ravni, *povratak na selo* podrazumeva da su svi pripadnici srpske etnonacionalne grupacije „sa sela“, a sama sintagma favorizovana je u medijima. Naime, tokom prethodne decenije u medijskom i javnom diskursu su sve prisutniji narativi o pojedincima (i njihovim porodicama) koji imigriraju u seoske regije čime se stvara opšta pretpostavka o sve većoj i intenzivnijoj imigraciji u ruralne sredine. Emisije *Povratak na selo* (RTV), *U selu živim u selu radim* na (TV Fruška gora) i *Novi početak* (RTS u saradnji sa Ministarstvom za brigu o selu) samo su neki od primera medijske popularizacije života na selu. Pored toga, neretki su i *YouTube* kanali, grupe na društvenim mrežama, te pojedinci (influenseri) koji popularizuju život na selu. Iako urbano-ruralne migracije predstavljaju izvestan trend u brojnim državama (Jonczy et al. 2021), migracije u gradove su i dalje znatno dominantniji obrazac unutrašnjih migracija. Međutim, njihova oprirodnošćenost (i potencijalan poguban uticaj po poljoprivrednu ekonomsku sferu) postavljaju ih kao podrazumevane, te se migracije u sela (ili manje urbane predele) predstavljaju senzacionalnije i pompeznije, pored toga što predstavljaju strategiju revitalizacije poljoprivredne ekonomske sfere. Među ključnim uzrocima ovog migracijskog fenomena mogu se mapirati: a) environmentalni faktori (prenaseljenost, buka, stres, zagađen vazduh), b) ekonomski faktori ustanovljeni na *cost-benefit* logici,

te stoga predstavljaju izvesnu ekonomsku priliku za razvoj preduzetništva/biznisa; c) romantizacija etnonacionalnih i folklornih ideala vezanih za selo – jak ideološki predznak vezan za dominantan sistem vrednosti na selu, ritam života, tradicionalnost, kontakt s prirodom, vaspitanje potomstva i sl.

III Strateški okvir „povratka na selo” u Republici Srbiji

U kontekstu ruralnog razvoja, pristupi migracijama izazvanim ekološkim faktorima se ne prepoznaju direktno na nivou javnih politika, međutim, migracije iz urbanih u ruralne sredine se obrađuju kroz šire politike ruralnog razvoja koje teže revitalizaciji i razvoju seoskih područja. Savremene politike ruralnog razvoja predstavljaju preokret u odnosu na politike industrijalizacije iz sredine XX veka. Dok su ranije politike bile usmerene ka preseljenju stanovništva iz sela u gradove radi razvoja industrije, sada se promoviše povratak u ruralne sredine. Promocija povratka u ruralne sredine usmerena je ka *demografskoj obnovi* i revitalizaciji područja pogođenih depopulacijom i senilizacijom stanovništva, što je izražen problem ne samo u selima, već i u mnogim gradovima u Srbiji.

Republika Srbija je uređena kao parlamentarna demokratska republika u kojoj je vlast podeljena na zakonodavnu, izvršnu i sudsku. Narodna skupština Republike Srbije (NSRS) predstavlja najviši zakonodavni organ. Izvršnu vlast vrši Vlada Republike Srbije, koja trenutno obuhvata 25 ministarstava uključujući Ministarstvo za zaštitu životne sredine, Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede i Ministarstvo za brigu o selu⁵. Sudsku vlast čine Ustavni sud sa 15 sudija koje bira NSRS, redovni sudovi i tužilaštvo. U okviru NSRS kao stalna radna tela deluju Odbor za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivredu⁶ i Odbor za zaštitu životne sredine⁷. Ovi odbori imaju zadatak da razmatraju zakonske predloge i druge akte, prate implementaciju politika i zakona koje sprovodi Vlada Republike Srbije. U Vladinim okvirima, mandat za poljoprivredu i ruralni razvoj pripao je Ministarstvu poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede, a, kao što je u uvodnom delu navedeno, 2020. godine osnovano je Ministarstvo za brigu o selu. Osnivanje Ministarstva za brigu o selu označilo je prekretnicu u institucionalnom pristupu ruralnom razvoju u Srbiji. Naime, ovo ministarstvo je specijalizovano za praćenje životnih uslova u ruralnim oblastima i predlaganje konkretnih mera za unapređenje kvaliteta života u selima. Aktivnosti ministarstva uključuju podsticanje migracija ka selima kroz različite programe,

5 Zvanični sajt Republičkog sekretarijata za zakonodavstvo. Dostupno na: <https://www.rsz.gov.rs/lat/linkovi-ministarstva.html>

6 Zvanični sajt Narodne skupštine Republike Srbije. Dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/aktivnosti/narodna-skupstina/radna-tela/odbori,-pododbori,-radne-grupe.2395.html>

7 Zvanični sajt Narodne skupštine Republike Srbije. Dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/aktivnosti/narodna-skupstina/radna-tela/odbori,-pododbori,-radne-grupe.2388.html>

poput dodele bespovratnih sredstava za kupovinu nekretnina u ruralnim područjima, očuvanje kulturnih i tradicionalnih vrednosti sela, kao i unapređenje infrastrukture⁸.

Ministarstvo poljoprivrede, šumarstva i vodoprivrede odgovorno je za upravljanje državnim poslovima koji uključuju, između ostalog, razvoj strategija i politika za poljoprivredni sektor i prehrambenu industriju, proizvodnju i analizu poljoprivrednog tržišta, kao i za podsticanje poljoprivredne proizvodnje, savetodavne usluge u poljoprivredi i inspeksijski nadzor⁹. Ministarstvo za brigu o selu je zaduženo za praćenje uslova života u ruralnim područjima, te predlaganje mera za unapređenje životnih i radnih uslova u selima, kao i za očuvanje seoskih tradicija i kulturnog života¹⁰. Na teritoriji Autonomne Pokrajine Vojvodine, u skupštinskom okviru funkcioniše Odbor za poljoprivredu, dok je Sekretarijat za poljoprivredu, šumarstvo i vodoprivrede zadužen za poljoprivredu i ruralni razvoj na nivou pokrajinske izvršne vlasti.

Kao deo šireg institucionalnog okvira koji obuhvata različite aspekte ruralnog razvoja ističe se Strategija za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine koja prepoznaje značaj podsticanja migracija ka ruralnim sredinama. U okviru strategije, poseban akcenat je stavljen na obezbeđivanje podrške mladima kroz različite mere i olakšice koje bi omogućile mladima da se osamostale, uključujući i migracije ka selima. Strategija predviđa subvencije i druge vidove podrške mladima kako bi se podstakla revitalizacija ruralnih sredina¹¹.

Jedna od mera koje su predviđene pomenutom strategijom jeste *Program bespovratnih sredstava za kupovinu seoske kuće sa okućnicom* koji sprovodi Ministarstvo za brigu o selu. Naime, program je namenjen podsticanju migracija ka ruralnim sredinama. Cilj ovog programa je da podrži revitalizaciju sela kroz *demografsku obnovu*, razvoj poljoprivrede i preduzetničkih aktivnosti, te da utiče na poboljšanje kvaliteta života na selu¹². Program omogućava mladim parovima, porodicama, samohranim roditeljima i pojedincima koji nisu stariji od 45 godina da konkurišu za bespovratna sredstva u iznosu do 1.200.000 dinara za kupovinu seoske kuće sa okućnicom. Kuće koje se mogu kupiti ovim

---

8 Zvanični sajt Ministarstva za brigu o selu. Dostupno na: <https://mbs.gov.rs/ministarstvo/o-ministarstvu/>

9 Član 5 Zakona o ministarstvima. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ministarstvima.html

10 Član 23 Zakona o ministarstvima. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ministarstvima.html

11 *Strategija za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine*, „Službeni glasnik RS”, br. 9/2023. Dostupno na: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/SIGlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2023/9/1/reg>

12 *Uredba o utvrđivanju programa dodele bespovratnih sredstava za kupovinu seoske kuće sa okućnicom na teritoriji Republike Srbije za 2024. godinu*. Dostupno na: <https://arhiva.mbs.gov.rs/doc/konkursi/kuce2024/1-uredba-o-utvrđivanju-programa-dodele-bespovratnih-sredstava-za-kupovinu-seoske-kuce-sa-okucnicom-na-teritoriji-republike-srbije-za-2024.-godinu.pdf>

sredstvima nalaze se u ruralnim područjima van gradskih i prigradskih naselja, a moraju ispunjavati osnovne uslove za život, poput pristupa vodi, struji i kanalizaciji ili septičkoj jami. Prijava za sredstva mora biti podneta u saradnji sa lokalnom samoupravom, koja potvrđuje ispunjenost uslova za kupovinu nekretnine. Sredstva se dodeljuju putem konkursa, a prioritet imaju prijave podnete prema redosledu pristizanja dok se ne potroše budžetska sredstva. Subvencije nisu namenjene za opremanje kuća niti za plaćanje poreza na imovinu, već isključivo za kupovinu nekretnina.

U aprilu 2024. godine Pokrajinski sekretarijat za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo, raspisao je konkurs za dodelu sredstava za podršku mladima u ruralnim područjima u AP Vojvodini¹³. Cilj ovog konkursa je bio demografska obnova ruralnih područja AP Vojvodine radi podsticanja ostanka mladih u ruralnim područjima, odnosno njihovog povratka iz gradova. Prema uslovima konkursa, mladi poljoprivrednici stariji od 18, a mlađi od 40 godina, koji su se prvi put registrovali kao nosioci poljoprivrednih gazdinstava nakon 1. aprila 2023. godine, imali su pravo da konkurišu. Predviđeno je da bespovratna sredstva pokrivaju do 90% od ukupnih prihvatljivih troškova investicija, bez uračunatog poreza na dodatu vrednost. Visina sredstava po pojedinačnim prijavama iznosila je između 500.000 i 1.500.000 dinara. Podsticaji su bili namenjeni isključivo za investicije u fizičku imovinu poljoprivrednih gazdinstava, poput podizanja novih višegodišnjih zasada voća, hmelja i vinove loze, kao i podizanje platenika za proizvodnju povrća, voća i rasada. Konkurs je obuhvatao različite sektore poljoprivredne proizvodnje, uključujući stočarstvo, voćarstvo, pčelarstvo i povrtarstvo, te je omogućio mladima da koriste sredstva za unapređenje proizvodnih kapaciteta, kao što su nabavka opreme za berbu, pakovanje i označavanje proizvoda.

Iako su migracije iz urbanih u ruralne sredine integrisane u strateške okvire, postavlja se pitanje koliko su ti programi efikasni u postizanju dugoročnih ciljeva. Revitalizacija seoskih područja ne može zavisiti samo od ekonomskih podsticaja, već je neophodno da se uzmu u obzir i širi faktori koji utiču na svakodnevni život u tim sredinama. Odluke mladih o povratku u ruralne sredine oblikovane su nizom društvenih i identitetskih faktora, uključujući društvene odnose, percepciju kvaliteta života i individualne težnje. Pitanje koliko su ove mere zaista „održive“ ostaje otvoreno, jer nisu jasno definisani mehanizmi koji bi pratili uticaj i promene u kvalitetu života. Takođe, postoji neizvesnost u vezi sa time koliko su mladi, koji su ključni subjekti ovih programa, spremni da prihvate život u ruralnim sredinama, s obzirom na izazove koje donosi selidba iz urbanih centara.

---

13 Pokrajinski sekretarijat za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo, „Konkurs za dodelu sredstava za podršku mladima u ruralnim područjima u AP Vojvodini u 2024. godini”. Dostupno na: <https://psp.vojvodina.gov.rs/konkurs-za-dodelu-sredstava-za-podrsku-mladima-u-ruralnim-podrucjima-u-ap-vojvodini-u-2024-godini/>

IV Povratak na selo kao ideološki koncept

Prethodna dva aspekta savremene favorizacije sela kao mesta za život su najvećim delom oslonjena na praktične faktore, a sada ćemo se fokusirati na ideju o *ugroženim* vrednosnim sistemima i analizu metanarativa o *plemenitom* „seoskom životu”. Iako svesni da se praktični i ideološki razlozi za povratak na selo prepliću, smatrali smo da je neophodno da distinktivni element u modernim tendencijama ka selu u Srbiji istaknemo kroz ponovno postavljanje ovako podeljenih faktora. Ideologija koja stoji iza savremenog poziva za povratak u selo mora se izdvojiti kao indikator motiva iza praktičnog delovanja.

Koncept povratka na selo u domaćem diskursu razumemo kao ponovno okretanje „prirodnom” i tradicionalnom načinu života, koji se u romantizovanoj predstavi prošlosti poistovećuju i međusobno dopunjuju. Ova ideološka postavka predstavlja odgovor na sve perceiverane nedaće modernog sveta koji se karakteriše kao veštački i otuđen. Kako bismo postavili teorijski okvir za adekvatnu antropološku analizu moramo se detaljnije pozabaviti konceptima prirode i tradicije u pomenutom kontekstu, te razlozima selektivne i romantičevane upotrebe prošlosti.

Iako je često podrazumevana, definicija prirode zavisi od kulturnog i istorijskog konteksta (Ellen 2004, 103). Ona služi kao možda najrasprostranjenija konstrukcija kojom se organizuje percepcija sveta (Williams 1976; Thomas 1983 prema Campbell 2005, 286). Vilijams (Williams 1980) opisuje tri moguća značenja prirode koja su ipak veoma povezana: (1) osnovna kakvoća ili karakter nečega (nečija ili priroda nečega); (2) urođena sila koja usmerava svet (prirodni proces, priroda je tako uredila); (3) spoljni, materijalni svet sam po sebi (realnost u celini, priroda oko nas). Poslednje značenje se može dodatno podeliti na prirodni svet koji ne uključuje ljude i delove promenjene ljudskim delovanjem (artefakti) ili prirodu koja uključuje i ljude te smatra i njihovo delovanje prirodnim. Istraživačko iskustvo pokazuje nam da ni pojedinačni narativi ni kolektive ontologije ne koriste neko od ovih značenja dosledno i isključivo, već se ona prepliću prema potrebi argumenta u vezi sa ponašanjem koje je potrebno sankcionisati ili motivisati (Ćuković 2023, 2024).

Upravo u ovom aspektu leži važnost koncepta prirode kao ideološke osnove, te ideologiju ovde posmatramo kao skup ideja, verovanja i vrednosti koje oblikuju način na koji ljudi tumače svet oko sebe i deluju u njemu. Posmatramo ideološke postavke ne samo u kontekstu apstraktne konstrukcije uma, već i duboke ukorenjenosti u društvenom, političkom i kulturnom diskursu. U okviru definicija kulture najviše citiranih u antropologiji (Marx & Engels 1975, Gertz 1973) postoji tendencija da se ideološki svetonazor odvajava od realnog svetonazora, kao da je iskrivljeni pogled na stvarnost – što nije relevantno za našu analizu. Ovde posmatramo ideologiju iza imperativa o povratku na selo kao samo jednu od mnogih perspektiva, ne verifikujući logiku iza objašnjenja koja je sačinjavaju.

Povratak prirodi kao povratak korenima i tradiciji deo je šireg talasa globalne retradicionalizacije ili antimodernizma (Gaweda 2018, Lavrič et al. 2019, Brini et al. 2021), što se može razumeti kao društvena (i naučna) reakcija na nerešene probleme stvarnosti u aktuelnom ideološkom modelu (Leroy & Tatenhove, 2000, 189). Stoga, uzimajući u obzir da modernost nije mogla da reši pandemiju, rat, glad, bolesti, a ugrožava i osnovne predušlove za ljudski život poput vode, vazduha i zemlje, mnogi se ne mogu odupreti zaključivanju da je ranije bilo bolje, jer se drugačije živelo (Ćuković 2023).

Koncept povratka prirodi je konzervativan, jer se odnosi održanje prirodnog poretka i tradicionalnog načina života za koje se smatra da stoje u harmoniji. U očuvanju tog poretka priroda figurira kao moralno merilo, čime su označene inherentno vrednosno pozitivne stvari koje stoje u opoziciji sa veštačkim i negativnim. Ova distinkcija se široko primenjuje u svim oblastima života, kada razmišljamo o medicinskim tretmanima, sportskim rezultatima, hrani, političkim izborima, ratovima i putovanjima – sve više se oslanjamo na pitanje da li je nešto prirodno. Prirodno, u tom kontekstu, predstavlja nešto što zadržava svoj osnovni oblik, autentično, neizmenjeno i u skladu sa svojom suštinom (Ćuković 2023). Ideološke i političke borbe za legitimizaciju manjinskih i diskriminiranih identiteta takođe se oslanjaju na argument svoje prirodnosti, kako bi dobili šire priznanje¹⁴.

U pogledu konkretne teme naše analize, narativi koje istražujemo fokusiraju se na definisanje problema modernog doba u navedenim aspektima i praktičnih predloga za „povratak prirodi” i život „izvan sistema”. Osnovna premisa je da je savremeni pojedinac u opasnosti. Taj pojedinac je izgubljen, lišen sposobnosti da živi ispunjen život. On je mentalno oslabljen, prisiljen na konzumiranje i potrošnju, a nesposoban za proizvodnju, jer je indoktriniran od strane velikih korporacija i globalnog ekonomskog sistema. Sposobnost nezavisnog života mu je oduzeta otuđivanjem znanja. Ali ovaj savremeni pojedinac može promeniti stvari postajući nezavisan i slobodan, odbijajući da konzumira proizvode i sadržaje koji stvaraju zavisnost od širih predatorskih sistema (Ćuković 2024). Nezavisnost i sloboda mogu se ostvariti kroz povratak na prirodnija mesta, kao što se percipira da je (srpsko) selo. Gradovi, i urbana okolina uopšteno, su mesta koja su antiteza prirodnim lokalitetima. Povećana ljudska aktivnost je učinila urbana mesta jednako opasnim kao što su nekada divlji prirodni prostori bili (Ćuković 2023). Selo u okviru ideologije koju analiziramo predstavlja zlatnu sredinu odnosa između ljudi i njihovog okruženja.

Urbana sredina se globalno smatra vrlo kompleksnim mestom, velike potrošnje i energetske potrebe – u okviru environmetalističkog diskursa. Jedna od strategija postavljenih u okviru nezvaničnih, ali vrlo uticajnih environmetalističkih struja naziva se Veliko pojednostavljenje¹⁵ (eng. *Great simplification*)

14 Ovo je reaktivna strategija koja zapravo odgovara na logičku grešku u diskriminatornim narativima. Ta logička greška se zove „argument prirodnosti” i govori o tome da ako nečega nema u prirodi, ono ne može biti dobro (Alves 2020).

15 „Veliko pojednostavljenje” se odnosi na koncept u kontekstu društvene i ekonomske transformacije, posebno u vezi sa održivošću i granicama rasta. Popularizovao ga je autor i

i podrazumeva imperativ menjanja životnog stila u smislu pojednostavljenja ljudskih potreba. Ova strategija proizilazi iz uverenja da je energetski talas koji su ljudi dobili otkrićem nafte bio izuzetak, a ne pravilo u istoriji čovečanstva i da sada kada su zalihe na kraju ne možemo da priuštimo da održavamo svet koji smo na osnovu ovog energetskog poleta kreirali. Taj jednostavniji život je ekonomski pandan onome što nazivamo život na selu.

Percepcija „ljudi sa sela” u javnom diskursu u proteklih nekoliko godina naglo se preokrenula, i može se reći da je analogna antropološkom razumevanju istraživanih u okviru predindustrijskih zajednica. Od evolutivno nazadnih, nerazvijenih, neobrazovanih „ljudi sa sela” postali su plemeniti, neiskvareni, autentični. U toj percepciji vrlo važnu ulogu ima set vrednosti koji bi se mogao opisati kao kolektivistički, formiran suprotno individualističkom urbanom svetozoru.

Kolokvijano, set vrednosti čoveka sa sela u javnom diskursu prepoznat je pod nazivom „porodične vrednosti”. Ključ razumevanja porodičnih vrednosti jeste definisanje vrednosti kao „trajnijih standarda” pomoću kojih, po mišljenju Zagorke Golubović, „procenjujemo važnost određenih pojava ili ideja, upoređujući različite alternative i opredeljujući se za one koje smo, najčešće pod uticajem svoje kulture, skloni da prihvatimo kao poželjnije, odnosno vrednije” (Golubović 1981, prema Stjepanović-Zaharijevski i Gavrilović 2009 198, 24). Ovaj termin je korišćen u istraživanju tranzicije i promene društvenih okolnosti u Republici Srbiji (Pavlović 2007), ali je svoju učestaliju i isključivo pozitivno konotiranu upotrebu doživeo u okviru populističkih i konzervativnih političkih kampanja¹⁶, implicirajući harmoničan red, jasno izražene uloge, važnost podređenosti autoritetu i kolektivu i nesebičnost.

Porodični život u okviru narativa o važnosti povratka na selo figurira kao najprirodniji način života. Izlaženje iz okvira tradicionalno postavljenih uloga u vezi sa identitetskim odrednicama (rod, starost) je primamljiv ali pogrešan korak, kako se smatra u ovom narativu, jer otuđuje od autentičnosti. Naročito upućen mladim naraštajima, poziv povratku idealnom tradicijskom modelu

---

istraživač Džon Majkl Grir (John Michael Greer) koji o toj ideji govori u svojoj knjizi „Ekotehnička budućnost” (2009). Koncept sugerise da će, pošto se društva suočavaju sa iscrpljivanjem resursa i ekološkim izazovima, doći do neophodnog pojednostavljenja načina života i ekonomije, udaljavajući se od složenih sistema koji se oslanjaju na obilna fosilna goriva. Grir tvrdi da ovo pojednostavljenje nije samo pad, već može dovesti do održivijeg i otpornijeg načina života. Kontekst ovog koncepta je često uokviren u okviru diskusija o vrhuncu nafte, klimatskim promenama i potrebi za prelaskom na održivije prakse.

16 Samo neki od naslova koji sadrže ovu ključnu reč u domaćim medijima: „Šapić: Boriću se za porodične vrednosti do poslednjeg atoma snage” (*Tanjug*, 2023); „Đurđević: Trudiću se da se očuvaju porodične vrednosti, talas dekandencije dolazi sa Zapada”, (021, 2024); „SVI-MA ŽELIM SREĆU” Nikola Šobot uvjeren da će Banjaluka izabrati PORODIČNE vrijednosti, obrazovanje i struku” (*Srpska info*, 2024). Navedeni tekstovi dostupni na sledećim linkovima: <https://www.tanjug.rs/srbija/politika/61555/sapic-boricu-se-za-porodicne-vrednosti-do-poslednjeg-atoma-snage/vest>; <https://www.021.rs/Info/komentari/374274>; <https://srpskainfo.com/svima-zelim-srecu-nikola-sobot-uvjeren-da-ce-banjaluka-izabrati-porodicne-vrijednosti-obrazovanje-i-struku/>.

nuklearne porodice je predstavljen kao rešenje za mnoge probleme modernog čoveka. Environmentalni i ekološki problemi, koji su u okviru ovog narativa posledica isključivo imperijalnih tendencija velikih sila i korporacija, mogu se rešiti samo odolevanjem uticajima vrednosti koje sa ovom vrstom kolonijalizma bivaju nametnute.

Narativi koji održavaju diskurs favorizacije života na selu kao environmentalnog imperativa, održavaju se i u mejnstrim i alternativnim medijima. Kao što je rečeno u poslednjem pasusu prvog dela ovog rada, eksplicitni i direktni ideološki sadržaji mogu se pronaći najpre da društvenim mrežama i kao tema individualnih stvaraoca internet sadržaja. Drugi deo rada pokazuje implicitnu favorizaciju kroz institucionalizaciju, kao željeni pravac glavnih aktera političkog upravljanja u Republici Srbiji. Diskurzivna analiza ovih retorika i metafora koje se u okviru njih pojavljuju jeste naredni zadatak istraživanja koncepta i fenomena „povratak na selo”.

V Zaključak

U radu smo nastojali da mapiramo i kontekstualizujemo migratorni, strateški i ideološki aspekt povratka na selo, najpre ukratko rekonstruišući kontekst unutar kog su se odigravale industrijalizacija, depopulacija i deagrarizacija – procesi koji su usloveli „odumiranje” ruralnih regija. Povratak na selo kao migratorni koncept predstavlja kompleks više različitih tipova migracija, najpre unutrašnjih migracija na relaciji urbano-ruralno koje bivaju motivisane ekonomskim prilikama, uslovima životne sredine i okruženjem, te ideološkim motivacijama koje uporište imaju u medijskom diskursu i strateškom delanju državnih tela. Tim putem, analizirani su strateški okviri unutar kojih se urbano-ruralne migracije tretiraju kroz šire politike ruralnog razvoja radi revitalizacije i razvoja seoskih regija. U ovim okvirima, ključne su strategije i programi za mlade u kojima se mladi bračni parovi, porodice i pojedinci postavljaju kao ključni akteri programa zarad „podmlađivanja” populacionog proseka starosti u ruralnim regijama. Budući da se mladi generalno percipiraju kao radno najaktivnija i najsposobnija grupa, ekonomski karakter ovih strategija i programa je očigledan. Međutim, zapaženo je da mnogi od ciljeva ovih mera nisu jasno defisani, te da i pitanje motivacije mladih za povratak na selo nije dovoljno tretirano u sociokulturnom smislu, kao i da prenebregava brojne kontekstualne faktore koji motivišu mlade na život u urbanim centrima. Naposljetku, kako su migracije u urbana područja tokom socijalističkog perioda bile ideološki motivisane, tako se i povratak na selo javlja kao ideološki koncept koji reprezentuje „prirodan” i tradicionalan seoski način života. Pomenuti koncept je prožet romantičarskim i konzervativnim povezivanjem identiteta, tradicije, porodičnih vrednosti i „prirode”, a selo se javlja ne samo kao secište navedenih koncepata, nego i kao arena za borbu protiv modernosti i njenih pošasti.

Stoga se povratak na selo može pozicionirati u globalnu environmentalističku struju koja pojedinca okreće „prirodi”, jednostavnosti i autentičnosti. Naposljetku, ove prakse ukazuju na esencijalističke i romantizovane predstave o prirodi, prirodnosti, te biologizaciji identiteta, tradicije i onoga što se poima prirodnim tj. „normalnim”. Tako skrojene, one predstavljaju plodno tle za političke agende u performativnim pokušajima saniranja duboko ukorenjenih socioekonomskih problema.

Literatura:

- Alves, Mariana. 2020. The Natural Fallacy in a Post-Truth era: A perspective on the natural sciences permeability to values. *EMBO Reports* 21(2). DOI: <https://doi.org/10.15252/embr.201949859>
- Antonijević, Dragana. 2013. *Stranac ovde, stranac tamo: antropološko istraživanje kulturnog identiteta gastarbajtera*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpski genealoški centar.
- Antonijević, Dragana and Miloš Rašić. 2022. Return of Labour Migrants to Serbia: Realistic Expectations or Wishful Thinking?. *Issues in Ethnology and Anthropology* 17(4): 1239–1264. DOI: <https://doi.org/10.21301/eap.v17i4.6>
- Barać, Lazar. 2022. Extracomunitari al modo serbo: konceptualizacija termina srpski ekstracomunitari kao imenitelja srpskih radnih migranata u italijanskoj pokrajini Vičenca. *Etnološko-antropološke sveske* 33(22): 81–96.
- Brettell, Caroline and James Hollifield (eds). 2023. *Migration Theory: Talking across New Disciplines*. New York and London: Routledge. DOI: <https://doi.org/10.4324/9781003121015-1>
- Brini, Elisa, Mariya Lenko, Stefani Scherer & Agnese Vitali. 2021. Retraditionalisation? Work patterns of families with children during the pandemic in Italy. *Demographic research* 45(31): 957–972.
- Bubalo Živković, Milka, Bojan Đerčan, Tamara Lukić and Gordana Jovanović. 2014. Moving to the Welfare Countries: Emigrants from Serbia 1961–2002. *European Researcher* 71(3–2): 581–594. DOI: <https://doi.org/10.13187/issn.2219-8229>
- Campbell, Ben. 2005. Changing Protection Policies and Ethnographies of Environmental Engagement. *Conservation and Society* 3(2): 280–322.
- Ćuković, Jelena. 2023. „The environment in the narratives of eco-activists”. In *Anthropology of future*, edited by Bojana Bogdanović, 203–223. Belgrade: Ethnographic institute SASA.
- Ćuković, Jelena. 2024. Ideologija povratka prirodi, zapadna Srbija kao studija slučaja. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 72 (1): 228–248.
- Dobrovojević, Ivana. 2009. `Svi u fabrike!` Instant industrijalizacija u Jugoslaviji 1945–1955. *Istorija 20. veka* 2009(2): 103–114.
- Ellen, Roy. 2004. „The cognitive geometry of nature: a contextual approach”. In *Nature and society: anthropological perspectives*, edited by Philippe Descola and Gísli Pálsson, 103–125. New York and London: Routledge.
- Gaweda, Barbara. 2018. „Retraditionalization’ and Sacralization of ‘Worldview Matters’: The Politics of Values in Eastern Europe.” Paper at the Workshop “The Politics of

- Values: Actors, Institutions, and Dynamics in the 21st Century' at the ECPR Joint Sessions of Workshops, Nicosia, Cyprus, 10–14.4.2018.
- Geertz, Clifford. 1973. *The Interpretation of Cultures: Selected Essays*. New York: Basic Books.
- Greer, John Michael. 2009. *The Ecotechnic Future: Envisioning a Post-Peak World*. Gabriola: New Society Publishers.
- Hägerstrand, Torsten. 1973. „On the definition of migration”. *Rapporter och Notiser* 9: 63–72.
- Heršak, Emil. 1985. „Poslijeratna migracijska perspektiva Evrope”. *Migracijske teme* 1: 5–20.
- Hua, Qin. 2012. Environmental Effects on Rural-to-Urban Migration in China. *Chinese Journal of Population Resources and Environment* 10(3): 9–17. DOI: <http://dx.doi.org/10.1080/10042857.2012.10685096>
- Hunter, Lori and Raphael Nawrotzki. 2016. „Migration and the Environmet”. In *International Handbook of Migration and Population Distribution*, edited by Michael J. White, 465–484. Dordrecht: Springer. DOI: https://doi.org/10.1007/978-94-017-7282-2_21
- Ivanović Barišić, Milina. 2015. Migracije selo-grad u drugoj polovini 20. veka u Srbiji. *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 63(3): 595–608. DOI: <https://doi.org/10.2298/GEI1503595I>
- IOM (International Organization for Migration). 2019. *International Migration Law: Glossary on Migration*. Geneva: IOM.
- Jończy, Romuald, Przemysław Śleszyński, Alicja Dolińska, Michał Ptak, Justyna Rokitowska-Malcher, and Diana Rokita-Poskart. 2021. „Environmental and Economic Factors of Migration from Urban to Rural Areas: Evidence from Poland”. *Energies* 14: 8467. DOI: <https://doi.org/10.3390/en14248467>
- Kaushik, Himani. 2021. Theories and Typologies of Migration: An Overview. *The IUP Journal of International Relations* 15(1): 13–22.
- Krstić, Marija. 2011. Dijaspora i radnici na privremenom radu u inostranstvu: osnovni pojmovi. *Etnoantropološki problemi* 6(2): 295–318.
- Kukić, Leonard and Stefan Nikolić. 2020. „Regional industrialization in Yugoslavia”. In *An Economic History of Regional Industrialization*, edited by Bas van Leeuwen, Robin C. M. Philips and Erik Buyst, 79–100. London and New York: Routledge and Taylor & Francis Group.
- Langović, Milica, Danica Đurkin, Filip Krstić, Marko Petrović, Marija Ljakoska, Aleksandar Kovjanić, and Sandra Vukašinić. 2024. „Return Migration and Reintegration in Serbia: Are All Returnees the Same?”. *Sustainability* 2024, 16, 5118. DOI: <https://doi.org/10.3390/su16125118>
- Lavrič, Miran, Danijela Gavrilovic, Ivan Puzek & Rudi Klanjšek. 2019. „Values and Value Shifts in Four Countries of South-East Europe: Retraditionalization, Erosion of Trust and the Decline in Public Morality”. *Facta Universitatis Series Philosophy Sociology Psychology and History* 18(2): 55–66. DOI: <https://doi.org/10.22190/FUPSPH1902055L>
- Leroy, Pieter and Jan van Tatenhove. 2000. „Political Modernization Theory and Environmental Politics”. In *Environment and Global Modernity*, edited by Gert Spaargaren, Arthur Mol & Frederik Buttel, 187– 208. London: SAGE Publications.

- Lukić, Vesna. 2013. Population trends in Serbia and the implications for settlement system. *Forum geografic* 12: 67–74. DOI: <https://doi.org/10.5775/fg.2067-4635.2013.070.i>
- Lukić, Vesna. 2022. „Migration and Mobility Patterns in Serbia”. In *The Geography of Serbia: Nature, People, Economy*, edited by Emilija Manić, Vladimir Nikitović and Predrag Đurović, 157–167. Springer
- Lukić, Vesna, Suzana Lović Obradović and Jelena Stojilković Gnjatović. 2023. Did Covid-19 Pandemic Change Internal Rural Migration Patterns in Serbia?. *Erdkunde* 77 (3): 233–249. DOI: <https://doi.org/10.3112/erdkunde.2023.03.04>
- Mianabadi, Ameneh, Kamran Davary, Hojjat Mianabadi, Mahdi Kolahi and Erik Mostert. 2023. „Toward the development of a conceptual framework for the complex interaction between environmental changes and rural-urban migration”. *Frontier. Water* 5: 1–13. DOI: <https://doi.org/10.3389/frwa.2023.1142307>
- Millock, Katrin. 2015. „Migration and Environment”. *The Annual Review of Resource Economics* 7: 14.1–14.26. <https://doi.org/10.1146/annurev-resource-100814-125031>
- Pavlović, Zoran. 2007. „Porodične vrednosti u tranziciji – Srbija u komparativnoj perspektivi”. U *Saradnja škole i porodice*, uredile Nada Polovina i Blanka Bogunović, 40–54. Beograd: Institut za pedagoška istraživanja.
- Petersen, William. 1958. The General Typology of Migration. *American Sociological Review* 23(3): 256–266.
- Rašić, Miloš. 2022. *Zamišljena domovina: klubovi, identitet i integracija srpskih gastarbajtera u Beču*. Beograd: Posebna izdanja Etnografski institut SANU 99.
- Reitsma, René and Dick Vergoossen. 1988. A Causal Typology of Migration: The Role of Commuting. *Regional Studies* 22(4): 331–340. DOI: <https://doi.org/10.1080/003434088123313450101033>
- Reynaud, Cecilia, Vladimir Nikitović and Enrico Tucci. 2017. „Recent Immigration from Serbia to Italy: The Beginning of a New Tradition?”. In *The population of the Balkans at the dawn of the 21st century*, edited by Verica Janeska and Aleksandra Lozanoska, 205–220. Skopje: Institute of Economics – Skopje, Ss. Cyril and Methodius University in Skopje.
- Simonić, Miro i Antun Vorina. 2014. Migracija iz urbanih naselja u ruralna područja. *Svarog* 9: 98–110.
- Stjepanović-Zaharijevski, Dragana i Danijela Gavrilović. 2010. Identiteti i porodične vrednosne orijentacije na Balkanu. *Sociologija* 52(1): 23–40. DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1001023S>
- Thomas, Keith. 1983. *Man and the Natural World: Changing Attitudes in England 1500–1800*. London: Allen Lane.
- Williams, Raymond. 1976. *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society*. London: Harper Collins.

Internet izvori:

- Pokrajinski sekretarijat za poljoprivredu, vodoprivredu i šumarstvo, „Konkurs za dodelu sredstava za podršku mladima u ruralnim područjima u AP Vojvodini u 2024. godini”. Dostupno na: <https://psp.vojvodina.gov.rs/konkurs-za-dodelu-sredstava-za-podrsku-mladima-u-ruralnim-podrucjima-u-ap-vojvodini-u-2024-godini/>

Strategija za mlade u Republici Srbiji za period od 2023. do 2030. godine, „Službeni glasnik RS”, br. 9/2023. Dostupno na: <https://pravno-informacioni-sistem.rs/Sl-GlasnikPortal/eli/rep/sgrs/vlada/strategija/2023/9/1/reg>

Uredba o utvrđivanju programa dodele bespovratnih sredstava za kupovinu seoske kuće sa okućnicom na teritoriji Republike Srbije za 2024. godinu. Dostupno na: <https://arhiva.mbs.gov.rs/doc/konkursi/kuce2024/1-uredba-o-utvrđivanju-programa-dodele-bespovratnih-sredstava-za-kupovinu-seoske-kuce-sa-okucnicom-na-teritoriji-republike-srbije-za-2024.-godinu.pdf>

Zvanični sajt Ministarstva za brigu o selu. Dostupno na: <https://mbs.gov.rs/ministarstvo/o-ministarstvu/>

Zvanični sajt Narodne skupštine Republike Srbije. Dostupno na: <http://www.parlament.gov.rs/narodna-skupstina-.871.html>

Zvanični sajt Republičkog sekretarijata za zakonodavstvo. Dostupno na: <https://www.rsz.gov.rs/lat/linkovi-ministarstva.html>

Zakon o ministarstvima. Dostupno na: https://www.paragraf.rs/propisi/zakon_o_ministarstvima.html

Lazar Barać

Anđelka Živojinović

Jelena Ćuković

Migratory, Strategic and Ideological Aspects of Returning to the Countryside in Contemporary Serbia

Abstract: Returning to the countryside is a complex concept that we frequently encounter during fieldwork, and its presence is becoming increasingly pronounced in public discourse. This paper aims to map and contextualize the migratory, strategic and ideological aspects of returning to the countryside, since environmental migrations, caused by environmental degradation, often serve as a framework for considering rural areas as an alternative to urban life. In the context of the Republic of Serbia, the return to the countryside has been institutionalized through rural development policies designed for demographic renewal and the revitalization of villages. However, the various aspects of returning to the countryside cannot be reduced solely to economic or environmental factors. They are intertwined with ideological narratives that also play a significant role. These narratives depict the countryside as a bastion of „authentic” values. In this respect, rural areas are represented and instrumentalized within a broader discourse of a return to tradition and „nature”, standing in opposition to urbanization and modernization.

Key words: return to the countryside, anthropology, environmental migrations, rural development, strategies, ideology, nature, tradition.

Ljubica Milosavljević

Institut za etnologiju i antropologiju

Odeljenje za etnologiju i antropologiju

Filozofski fakultet u Beogradu

ljmilosa@f.bg.ac.rs

SEKS I DRUŠTVO: RECEPCIJA INTERNET SADRŽAJA ORIJENTISANOG KA LJUBAVI I SEKSU U POZNIJOJ DOBI¹

Apstrakt: Rad ima za cilj da predstavi rezultate istraživanja posvećenog starijim korisnicima interneta i njihovim komentarima sadržaja koji su se odnosili na ljubav i seks u poznijoj dobi. Sadržaj o kojem je reč, potiče sa specijalizovanog sajta *Penzin* u čijem fokusu su stariji pripadnici društva i relevantna pitanja koja se na njih odnose; time i ona koja se tiču ove, bazmalo, tabuisane teme. Pored označenog internet sadržaja, koji obuhvata četrdesetak tematski uokvirenih članaka, u najužem centru istraživačke pažnje nalaze se i komentari starijih korisnika Facebook stranice sajta na kojoj im je omogućeno da se potvrde kao aktivni članovi društvene mreže i tako učestvuju u dvosmernom procesu komunikacije. Na ovaj način, otvorena je mogućnost antropološke analize ispoljenih stavova i vrednosti vezanih za starost i seksualnost u savremenom srpskom društvu; ali i javnog prostora koji, potencijalno, povratno utiče na njihovo modelovanje čime se u izvesnoj meri udaljava od tzv. društveno prihvatljivog ponašanja starih koje, neretko, dovodi u pitanje njihova ranije stečena ljudska prava.

Ključne reči: starost, seksualnost, recepcija, internet, antropologija

Uvod

U središtu antropološke pažnje nalazi se tema na razmeđu *starosti* i *tehnologije* s posebnim naglaskom na upotrebu internet prostora kao mesta na kojem stariji pripadnici društva izražavaju stavove o *seksualnosti* u poznijoj dobi. Istraživanje, sprovedeno u proleće i leto 2024. godine, bilo je dizajnirano s namerom

---

1 Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-66/2024-03/ 200163).

da se ispita recepcija starijih korisnika odabranog sadržaja na domaćem sajtu *Penzin – Energija je večna!* (u daljem tekstu Penzin), specijalizovanog za pitanja vezana za starost i starenje. Ovaj sajt, ne samo da je primarno fokusiran na stare kao jednu od najširih društvenih grupa u savremenom srpskom društvu – ka kojima je, pak, nesrazmerno manji deo internet prostora orijentisan – nego svojom koncentracijom na čitav spektar važnih tema zadovoljava i činjenicu da se obraća jednoj od najheterogenijih društvenih grupa zainteresovanoj za zdravstvenu, penzijsku, radnu, pravnu, ekonomsku i inu tematiku, ali i za one aspekte kvaliteta života u starosti o kojima se retko javno govori i koji se, još češće, tretiraju kao nepostojeći. Reč je, dakle, o seksualnosti ili kako je to u posebnoj rubrici sajta definisano o *ljubavi i seksu u poznim godinama*. Napisi iz ovog odeljka, koji će delom biti analizirani, pokrivaju različite teme počev od 2013. do 2024. godine; dok sa druge strane omogućavaju i analizu recepcije budući da su dostupni i na Facebook stranici sajta. Na ovaj način, korisnicima je omogućeno da izraze vlastita uverenja, iskustva i razumevanja problema koji su u datim sadržajima potcrtani, istovremeno ispoljavajući i pojedine prakse svojstvene prostoru u kojem javno komentarišu „osetljive” teme. Zbog čega je to tako i šta ova komunikacija donosi starijim korisnicima, ali i koje se razlike u njihovom mišljenju i postupanju detektuju, postaju važna pitanja čiji odgovori vode mogućnosti preispitivanja dominantnih stavova društva o starima, ali i o konkretnom pravu na seksualne aktivnosti unutar i izvan bračnih veza u starosti.

Stari i tehnologija

Teme starenja i tehnologije postale su važne i u istraživačkom i u javnom sektoru usled uverenja mnogih eksperata da bi neki izazovi demografskih kretanja mogli biti prevaziđeni, upravo, upotrebom tehničke opreme (Peližaus-Hoffmeister 2016, 27) i tehnologije u širem smislu uprkos stereotipnom sagledavanju starih kao onih koji su u najmanjoj meri upućeni na nju. Uže gledano, ovi rastući izazovi XXI veka mogu se posmatrati, upravo, kao oni koji su prevashodno povezani sa promenama demografske strukture društava usled starenja populacija, dok se sa druge strane vezuju i za tehnološki razvoj i digitalizaciju društava, zbog čega je razvijena pojačana istraživačka pažnja različitih akademskih disciplina: medicine, demografije, biotehnologije, ali i humanističkih i društvenih nauka (Kania-Lundholm and Manchester 2022, 9). Shodno tome, ovaj rad predstavlja težnju da se označena tema preispita i u okviru domaćih antropoloških istraživanja s ciljem razmatranja starosti kao sociokulturnog fenomena; čime bi se otišlo dalje od razumevanja starijih kao onih koji internet *korste* ili to *ne čine* budući da je angažovanost starih oko digitalnih tehnologija različita i višeznačna². Ukoliko prihvatimo da je upotreba interneta

2 Više o potrebi da se ovo pitanje ne posmatra u ključu binarne opozicije upotrebe i neupotrebe u Gallistl and Wanka 2022.

omnipotentni deo društvene prakse (Gallistl and Wanka 2022, 107) te da su i stari sve više uključeni u nju na različite načine: od upotrebe uz asistenciju ili preko pomagača i posrednika, do samostalnog pretraživanja i kreiranja sadržaja, komentarisanja i udruživanja u okviru društvenih grupa, onda se nameće pitanje šta sve stariji pripadnici društva dobijaju označenim praksama?

Kada je reč o benefitima, najčešće se ističu pojedine prednosti poput društvene uključenosti, sprečavanja društvene izolacije i podupiranja autonomije starijih; pri čemu se upotreba računara, pametnih telefona i pristup internetu sagledavaju kao presudni i u povezivanju sa drugima i u informisanju (Manić i Miljković 2022, 134). Poseban značaj, veći nego kod drugih dobnih skupina, ogleda se u činjenici da starost predstavlja period života u kojem je „pojedinaac izloženiji riziku od društvene izolacije zbog prekida komunikacije sa svojim dugogodišnjim društvenim okruženjem, i umanjenjem kontakata sa rođacima i prijateljima” (Baltezarević, Baltezarević i Baltezarević 2018, 157). Sa druge strane, uočava se i to da je poznavanje i korišćenje digitalnih tehnologija starih manje nego kod drugih kategorija stanovništva što sledstveno dovodi do većeg rizika od digitalne isključenosti „koja za posledicu ima ne samo socijalnu izolovanost već i otežan pristup javnim uslugama i ostvarivanju drugih prava” (Manić i Miljković 2022, 120). Značaj onlajn komunikacije i novih medija vidi se i kao faktor podupiranja tzv. *uspešnog starenja* koje se dovodi u vezu sa visokim nivoom fizičkog i kognitivnog zdravlja ali i sa naglašenom društvenom uključenosti, dok istovremeno valja imati na umu i to da stari nisu homogena grupa te da je među njima moguće prepoznati razlike kako u pogledu potreba, tako i u pogledu sposobnosti i preferencija (Bandalović, Šugulj Vučica and Tanfara 2022, 79)³. Pojedine studije ukazuju na to da upotreba interneta može uticati na smanjenje usamljenosti i povećanje kvaliteta života, ali da sama upotreba interneta neće pozitivno uticati na kvalitet života bez postojanja kontakata licem u lice što naglašava značaj socijalnog kapitala u smanjenju usamljenosti i povećanju kvaliteta života starijih odraslih (Khalaila and Vitman-Schorr 2018, 488). Društvena inkluzija, tako, referiše na društvenu participaciju pojedinaca kroz interakciju sa drugim pojedincima (Biniok, Menke and Selke 2016, 94). Međutim, stanovište da kombinovanje različitih vidova komunikacije dovodi do željenih efekata u životu starijih pripadnika društva, u dovoljnoj meri naglašava značaj i digitalnih tehnologija, čemu valja dodati i druge potrebe starijih osoba koje tim putem mogu biti zadovoljene. Uključivanje u online zajednicu starijima može doneti: sredstvo za upoznavanje novih prijatelja i uklanjanje geografskih i transporsnih ograničenja; izvor informacija o zdravlju, medicinskim informacijama, informacijama za potrošače; lakši način rešavanja pojedinih zadataka kao što su kupovina, finansijsko planiranje, organizovanje putovanja; kao i provođenje slobodnog vremena koje se čini glavnim kada je reč o motivaciji da se pristupi zajednici (Nimrod 2010, 389).

---

3 Čemu bi trebalo dodati i to da se zdravstveno i mentalno opadanje i socijalni gubici povećavaju kako proces starenja odmiče (Manić, Milivojević i Mikić 2023, 146)

Uz naglašene prednosti, ali i pojedine opasnosti kao što je nasilna komunikacija, studije koje se bave starima i upotrebama narečenih tehnologija, pogotovo u domaćem kontekstu, kao kontrast ističu i njihovu nedovoljnju primenu kod starih iako postoji uočljiva tendencija rasta. „Problem digitalne isključenosti starijih problem je sa kojim se susreću sva moderna društva” (Manić i Miljković 2022, 123), a kao neka od rešenja ovog problema naglašava se potreba da se starijima obezbedi ravnopravno učešće u svim aspektima života, subvencionise kupovina uređaja, organizuju portali za pomoć i obuke, te da se starijima na njima prilagođen način objašnjavaju osnovni principi i načini korišćenja digitalnih uređaja (Manić i Miljković 2022, 123). Podaci Evrostata iz 2017. godine ukazuju na to da je 16% stanovnika EU, starosti od 65 do 74 godine prisutno na onlajn društvenim mrežama (Baltezarević, Baltezarević i Baltezarević 2018, 166). Prema podacima Republičkog zavoda za statistiku Srbije 2023. godine, u kategoriji ispitanika od 65 do 74 godine 47% nikada nije koristilo računar, dok internet nikada nije koristilo 31,6 %. Oni koji koriste internet, u najvećem procentu su ga koristili preko mobilnog telefona (90,8%); za slanje i primanje mejlova (43,1%), za društvene mreže (45%); za objavljivanje mišljenja o građanskim ili političkim pitanjima putem veb-sajtova ili društvenih medija (1,6%) (Kovačević, Šutić, Rajčević i Minaeva 2023⁴). „Iako se čine napori da se broj korisnika među starijima poveća, postoje brojne prepreke”, u koje su ubrajaju: strah od nepoznatog (optor od novih tehnologija je veći kod starijih nego kod mlađih); tehnostalgija; „nesagledivost” interneta; nedostatak podrške; finansijski razlozi; potreba da se digitalne kompetencije stalno ažuriraju (Manić, Milivojević i Mikić 2023, 146). Ovo, naravno, ne znači da svi stariji gaje jednak stepen otpora, anksioznosti (više u: Baltezarević, Baltezarević i Baltezarević 2018) i tehnološkog skepticizma (više u: Pelizäus-Hoffmeister 2016, 34) kada su digitalne tehnologije u pitanju. Zanimljivo je naglasiti i ulogu predašnjeg zaposlenja kao faktora koji može da utiče na spremnost da se u većoj meri bude uključen na ovaj način. Naime, oni koji nisu koristili personalne računare na poslu upravo su oni stari koji teže prihvataju ove tehnologije (Csizmadia and Szabó 2015, 80), zbog čega se očekuje da će budući stari u značajnoj meri prevazići dato ograničenje. Oni koji su naglašene probleme prevazišli ili ih nikada nisu usvojili, ispoljavaju manje razlika od drugih, mlađih korisnika. „Srebrni surferi koriste veb na sličan način kao i mlađe dobne grupe, ali postoje i razlike” koje ukazuju na to da su oni zainteresovani za jednostavno ili brzo pretraživanje ili razmenu informacija, bivanje informisanim ili održavanje veze za prijateljima i porodicom, dok su i finansije i kupovina, takođe, važni (Csizmadia and Szabó 2015, 77). Njima valja dodati i stare koji upotrebu savremenih tehnologija vide kao deo identiteta i pokazatelja da su sposobni da na ravnopravan način participiraju u savremenom društvu (Pelizäus-Hoffmeister 2016). Stoga, i za ovo istraživanje ostaje značajno zapitati se:

---

4 <https://publikacije.stat.gov.rs/G2023/Pdf/G202316018.pdf>

ne samo da li stariji odrasli koriste internet (i ako da, koliko dugo, na kom uređaju, itd.), nego i kako misle, govore i kako se osećaju vezano za internet, gde, kada i kako se sa njim susreću u svakodnevnom životu, koje veštine razvijaju i koje prakse primenjuju umesto da samostalno koriste internet... Širim razumevanjem internet prakse, istraživanje bi moglo ekstrapolirati nova polja i teme, osim funkcionalne upotrebe za održavanje autonomije, kao što su internet humor starijih odraslih, pornografija koju konzumiraju ili forme sajber mobinga koji doživljavaju. (Gallistl and Wanka 2022, 119).

Pokušaj proširivanja tema, tako, predstavlja i ovo istraživanje koje će nastojati da omeđi određene prakse u korišćenju interneta starijih koji datim putem dolaze u kontakt sa sadržajem čiji je primarni zadatak poticanje pitanja vezanih za ljubav, seks i seksualnost kao važnih garantata kvaliteta života u starosti.

Internet sadržaj

Kako bi bilo moguće bliže bavljenje izdvojenim temama, potrebno je uputiti u neke od navika koje su stariji korisnici interneta mogli razviti tokom prethodnih faza života vezano za medije (pre razvoja društvenih medija). Najstarija generacija, u opštem smislu, pripada bebi bum generaciji, ali se može definisati i kao *generacija tradicionalnih medija* u digitalnom ambijentu koja medije primarno vidi kao *sadržaj* (više u: Matović 2021, 462–463)⁵, što će biti moguće pokazati i ovim istraživanjem. Jedna od odlika koja se naročito apostrofira jeste i nepoverenje koje ispoljavaju dok „čitaju onlajn izdanja medija i to najčešće posredstvom desktop računara” (Matović 2021, 474) što ih vodi praksi proveravanja i upoređivanja sadržaja iz drugih izvora. Dalje, u korišćenju društvenih medija, kao platforme koja se ostvaruje kolektivnim onlajn komuniciranjem gde korisnici imaju aktivnu ulogu komunikatora (Baltezarević, Baltezarević i Baltezarević 2018 161), stariji korisnici se pretežno opredeljuju za Facebook preko telefona (Matović 2021, 474) što ukazuje na ranije apostrofiranu raznovrsnost u praksama. Tako, mediji za starije, opšte uzev, predstavljaju:

...prvenstveno *sadržaj*, dok je internet tehnologija koja nudi raznovrsne sadržaje i mogućnosti povezivanja sa drugim ljudima, te ga pretežno koriste za informisanje (o različitim temama) i privatnu komunikaciju (posredstvom mesindžera). Ova generacija veoma ceni svoju privatnost, lične i neposredne kontakte. Imaju razvijen osećaj za javno izgovorenu reč. (Matović 2021, 483)

Zbog svega rečenog, na ovom mestu, postaje važno upoznavanje sa sadržajem koji nudi *Penzin* u odeljku *Ljubav i seks u poznim godinama*⁶, čemu će prethoditi pružanje osnovnih informacija o samom portalu koji su u novembru 2013. godine osnovali Mladen Bogičević i Aleksandra Jovanović.

5 Odnosi se na tzv. Generaciju P, rođenu od 1946-1964. godine, što u dobnom smislu ne mora nužno odgovarati konkretnim korisnicima u ovom istraživanju.

6 <https://www.penzin.rs/magazin-godine/ljubav-i-seks-u-poznim-godinama/>

U odeljku posvećenom informacijama o portalu navedi se da je „Penzin posvećen pitanjima trećeg doba – svim oblastima života starijih ali i generacijskoj saradnji i podizanju svesti o tome da je starenje prirodan proces, da su stari važan deo društva i da prema ovoj temi tako treba da se odnose i pojedinac i društvo u celini”⁷. Sadržaj koji se prepliće i nadopunjuje, kako se navodi, podeljen je u zasebne celine. Pored *Vesti* i *Isplate penzija*, tu je i *Katalog „Tefter”* koji grupiše kontakte velikog broja javnih, privatnih i nevladinih aktera, institucija, preduzeća i udruženja, poput: apoteka⁸, banja i spa centara, bolnica i klinika, domova za stare, domova zdravlja i ambulanti, Fond PIO, medicinskih aparat, oprema, ordinacija (specijalističkih), osiguranja i ličnih finansija, pogrebnih usluga, pomoći i nege starih lica, turizma, udruženja i klubova penzionera, zdrave hrane i dijetetike, razno. *Magazin „Godine”*, kojem pripada i rubrika *Ljubav i seks u poznim godinama* koja će biti predmet analize, sadrži i sledeće celine: Čovek i smrt, Dom i stanovanje, Društvo, Ekonomija, Generacije 20. i 21. veka, Istorija, Penzija, Porodica, Srbija, Svet, Tehnologija i obrazovanje, Umetnost, Zdravlje, Zemlje bivše Jugoslavije, Život i godine. Zasebnu celinu čini odeljak *Draganova nagrada* posvećen nagradnom konkursu za najbolji putopis starijih gde se objavljuju priče i pesme nagrađenih i drugih autora koji su učestvovali na konkursu.

Od podataka koje autori izdvajaju, važno je ukazati i na one koji se odnose na posećenost. Od osnivanja portala, do početka 2021. godine, kako se navodi, „Penzin je posetilo skoro pet miliona ljudi. Svakog meseca, u proseku, oko 100.000 čitalaca nađe razloga da poseti stranice Penzina”. Među odabranim komentarima, nalazi se ilustrativni iskaz starije Novosađanke: „*Nema tog zlata, što bi me više obradovalo, nego taj internetski prozor u svet, jer malo ko u 83. godini života doživi takvo zadovoljstvo!*” Drugi izdvojeni komentar je sa sajta Visokog komesarijata Ujedinjenih nacija za ljudska prava tj. iz izveštaja o položaju starijih osoba u Srbiji:

Kao primer dobre prakse primene Nacionalne strategije o starenju, želimo da navedemo uspostavljanje portala Penzin koji ima značajnu ulogu u informisanju starijih građana o pitanjima u vezi sa ostvarivanjem njihovih prava, kao i načinima za rešavanje svakodnevnih potreba. Uspostavljanjem ovog portala došlo je do značajnog poboljšanja inkluzije starijih osoba u Srbiji, mada se ne mogu zanemariti ni drugi izvori informacija na internetu (veb stranice ministarstava, ustanova za zdravstvenu i socijalnu zaštitu, humanitarnih i nevladinih organizacija itd) koje su, pružanjem određenih informacija, doprinele uključivanju starijih osoba u društvo.⁹

Na osnovu datih podataka, jasno je da se radi o portalu koji ispunjava ambiciju u otvaranju svakovrskih tema, te da pruža najširi obuhvat informacija ne samo starima, nego i članovima njihovih porodica, ali i drugim zaintereso-

7 <https://www.penzin.rs/penzin-o-nama/>

8 Autori navode da je redosled određen prema abecednom redu, ne prema važnosti i čitanosti

9 <https://www.penzin.rs/penzin-o-nama/>

vanim pojedincima. U tom obilju, našla se i tema seksualnosti u starosti koja otvara čitav niz podtema, ali i vraća na početno stajalište o važnosti, upravo, u ovoj dobi. Značaj teme ogleđa se najpre u tome što je potrebno demontirati ustaljeno shvatanje društva i starijih osoba da su stariji aseksualni, te apostrofirati da se seksualne potrebe i osećanja nastavljaju i u poznijim godinama (Griggs 1978). Važno je pokazati da su seksualna osećanja i ponašanja bitan deo života starijih, tim pre što seksualna aktivnost i zadovoljstvo starijih i dalje bivaju tabuisani pri čemu se „seksualna želja često smatra nepostojećom, nevažnom ili čak problematičnom” (Lancaster 2023). Međutim, seksualnu aktivnost ne zadržavaju svi stari (Griggs 1978, 1353). Prema Svetskoj zdravstvenoj organizaciji, na seksualnost združeno utiču biološki, psihološki, društveni, ekonomski, politički, kulturni, pravni, istorijski, religijski i društveni faktori, čemu je važno dodati i to da se „seksualnost doživljava i izraževa u obliku misli, fantazija, želja, uverenja, stavova, vrednosti, ponašanja, praksi, uloga i odnosa. Seksualnost, dakle, obuhvata mnoge dimenzije, ali neće svaka osoba nužno osećati ili doživljavati svaku od njih...” (Mejdouli et al. 2023, 77). Mnogi ometajući faktori, koji su pocrtani i u komentarima korisnika koji će biti analizirani, mogu se svesti na zdravstvene, ekonomske ili pak na one koji nastaju usled gubitka partnera, privatnosti i slično. Ipak, na drugoj strani tj. kod starijih ljudi koji ne prolaze kroz neku od opisanih kriza postoji dovoljno preduslova da se očuva seksualnost u nekoj od formi, dok kod ostalih starih ostaje prostor da se kroz priču o seksualnosti i seksualnim odnosima progovori o vladajućim stavovima, vrednosnom sistemu, vlastitom iskustvu, ali i o drugim problemima, naizgled udaljenim od glavnog tematskog toka.

Članci na sajtu Penzin

Sadržaj portala, predviđen za analizu, objavljivan je od maja 2013. do juna 2024. i podrazumeva trideset članaka koji se nalaze u pomenutoj rubrici. Njima je, zbog naknadne analize recepcije, prisajediljeno još desetak članaka, iste tematike, koji su pronađeni pretraživanjem Facebook stranice i drugih celina na portalu. Članke je moguće tematski grupisati, s tim da će na ovom mestu biti pobrojani hronološkim redom tj. prema objavljivanju u toku godina kako bi bilo moguće uputiti u to kada i u kojoj meri su pojedine teme postajale važne. Tako, prvi članak iz 2013. godine, upravo, nosi naslov „Ljubav i seks u poznim godinama”¹⁰. U istoj godini prate ga i članci: „Brak koji traje preko osam decenija”¹¹; „Hju Hefner, preduzetnička ikona 20. veka”¹²; „Domovi za stare brane pravo na seks”¹³ i „Seksulani život posleratne generacije”¹⁴. Već 2014. godini

---

10 <https://www.penzin.rs/magazin-godine/ljubav-i-seks-u-poznim-godinama/page/3/>

11 <https://www.penzin.rs/brak-koji-traje-preko-osam-decenija/>

12 <https://www.penzin.rs/hju-hefner-preduzetnicka-ikona-20-veka/>

13 <https://www.penzin.rs/staracki-domovi-brane-pravo-na-seks/> – 26.6.2012.

14 <https://www.penzin.rs/seksulni-zivot-posleratne-generacije/>

objavljeno je jedanaest članaka: „Seksualni odnosi ne prestaju usled nedostatka želje”¹⁵; „Rekli su o ljubavi i/u godinama”¹⁶; „Neverni smo jer tragamo za drugim sopstvom”¹⁷; „Polne bolesti kod starih – 4 faktora epidemije”¹⁸; „Gerontofilija kao seksualni poremećaj”¹⁹; „Ljubavna priča iz Ivanjice”²⁰; „Za dame – 9 načina da povećate libido”²¹; „Potreba za „sobama ljubavi” u domovima za stare”²²; „Da poželim da sam konj ili Da seksu u domovima za stare”²³; „Vibrator u domu za stare”²⁴; „Stariji misle da nisu u opasnosti od HIV-a (i greše!)”²⁵. Četrnast članaka objavljeno je 2015. godine: „Otvoreni brak, prevara i frojdovska dečja ljubomora u nama”²⁶; „Seks postaje (malo) češći posle „zlatne svadbe””²⁷; „Hollywoodske zvezde govore o seksu posle 70. godine”²⁸; „Internet pornografija: Vodič za besplatno i bezbedno uživanje”²⁹; „Zaljubljeni: Norvežanka (92) i Šveđanin (87) pobešli iz doma za stare”³⁰; „10 stvari koje vam niko nije rekao o seksu u trećem dobu”³¹; „Britanija: tajni seksualni život baka i deka”³²; „Danska: Rodna ravnopravnost i prava žena”³³; „Seksualnost starice”³⁴; „Pilula za podsticaj seksualne želje kod žena uskoro u prodaji”³⁵; „Zlatnu svadbu zajedno proslavilo 79 parova u Boru”³⁶; „Bekstvo iz doma za stare zbog zabranjene ljubavi pokreće niz pitanja”³⁷; „Tajne ljudi koji su u braku 50 godina”³⁸. „Nova potvrda da domovi za stare brane starima pravo na seksualne odnose”³⁹. „Seks

-
- 15 <https://www.penzin.rs/seksualni-odnosi-ne-prestaju-usled-nedostatka-zelje/>
 16 <https://www.penzin.rs/rekli-su-o-ljubavi-iu-godinama/>
 17 <https://www.penzin.rs/neverni-smo-jer-tragamo-za-drugim-sopstvom/>
 18 <https://www.penzin.rs/polne-bolesti-kod-starih-4-faktora-epidemije/>
 19 <https://www.penzin.rs/gerontofilija-kao-seksualni-poremećaj/>
 20 <https://www.penzin.rs/ljubavna-prica-iz-ivanjice/>
 21 <https://www.penzin.rs/za-dame-9-nacina-da-povecate-svoj-libido/>
 22 <https://www.penzin.rs/potreba-za-sobama-ljubavi-u-domovima-za-stare/>
 23 <https://www.penzin.rs/da-pozelim-da-sam-konj-ili-da-seksu-u-domovima-za-stare/>
 24 <https://www.penzin.rs/vibrator-u-domu-za-stare/>
 25 <https://www.penzin.rs/stariji-misle-da-nisu-u-opasnosti-od-hiv-a-i-greše/>
 26 <https://www.penzin.rs/otvoreni-brak-prevara-i-frojdovska-dečja-ljubomora-u-nama/>
 27 <https://www.penzin.rs/seks-postaje-malo-česci-posle-zlatne-svadbe/>
 28 <https://www.penzin.rs/hollywoodske-zvezde-govore-o-seksu-posle-70-godine/>
 29 <https://www.penzin.rs/internet-pornografija-vodic-za-besplatno-i-bezbedno-uzivanje/>
 30 <https://www.penzin.rs/zaljubljeni-norvezanka-92-i-svedanin-87-pobešli-iz-starackog-doma/>
 31 <https://www.penzin.rs/10-stvari-koje-vam-niko-nije-rekao-o-seksu-u-trecem-dobu/>
 32 https://www.penzin.rs/britanija-tajni-seksualni-zivot-baka-i-deka/?fbclid=IwZXh0bgNhZW0CMTEAR2AC1purzw7hQW5tH_AqllPaa7qjHo8pes6Sjc8eJZvfCuYSoXGLTDj4aM_aem__YZPC57IVJ3J6aW0Su51XA
 33 <https://www.penzin.rs/danska-rodna-ravnopravnost-i-pravo-zena-na-starenje/>
 34 <https://www.penzin.rs/seksualnost-starice/>
 35 <https://www.penzin.rs/pilula-za-podsticaj-seksualne-zelje-kod-zena-uskoro-u-prodaji/>
 36 <https://www.penzin.rs/zlatnu-svadbu-zajedno-proslavilo-79-parova-u-boru/>
 37 <https://www.penzin.rs/bekstvo-iz-doma-za-stare-zbog-zabranjene-ljubavi-pokrece-niz-pitanja/>
 38 <https://www.penzin.rs/tajne-ljudi-koji-su-u-braku-50-godina/>
 39 <https://www.penzin.rs/nova-potvrda-da-domovi-za-stare-brane-starima-pravo-na-seksualne-odnose/>

je zdrav za starije žene, a štetan za starije muškarce⁴⁰; „Stariji par na fotografijama inspirisan filmom „Beležnica“⁴¹; „Zašto seks postaje bolji sa godinama“⁴² članci su iz 2016. godine. Članak pod naslovom „Seksualni odnosi ključni za duži život?“⁴³ objavljen je 2017. godine. Dve godine kasnije objavljen je članak pod naslovom „Seks nakon 50. može biti najbolji ikad“⁴⁴. „Prekogranicna ljubav dvoje starih u doba korona virusa“⁴⁵ članak je iz 2020. godine. Naredne godine objavljen je članak pod naslovom „Brak je lakši u starosti: Manje borbe, više smeha“⁴⁶. Najzad, i tekuće godine objavljeno je više članaka: „Broj odnosa u toku sedmice u zavisnosti od godina“⁴⁷; „Samo šest sekundi – za poljubac i srećan, zdraviji i duži život“⁴⁸, „Veteran Drugog svetskog rata (100) oženio svoju ljubav (96)“⁴⁹.

Na osnovu naslova, moguće je utvrditi da postoji široka tematska orijentacija, kao i to da je u prve tri do četiri godine objavljeno najviše članaka. Potonji podatak valja sagledati u svetlu toga da je veliki broj tema iscrpljen u početnom periodu, te da se kako kreatori portala navode ove teme „periodično zavrte“. Takođe, vreme pandemije korona virusa mogao je uticati na to da se teme koje obrađuju ljubav, brak, seksualnost, pornografiju itd. potisnu u drugi i treći plan usled zaoštavanja krize koja je stare pogodina možda i u najvećoj meri na više razina (više u: Milosavljević 2021). Međutim, postaje primetno i to da se ove teme vraćaju u žižu u protekle dve godine tj. nakon jenjavanja problema vezanih za virus.

U tematskom smislu, moguće je izdvojiti pojedine celine kao što su: brak, zdravlje i seksualnost, nekada, razdeljenu za mušku i žensku; kao i teme koje se razmatraju u ključu života u domovima za stara lica. Kada je reč o temama koje se odnose na brak, one uglavnom tretiraju pitanja: gubitka supružnika, savete za uspešan i dugovečan brak, nove brakove, preljubu itd. Teme koje se odnose na zdravlje i seksualnost skreću pažnju na to da se seksualnosti, neretko, pristupa kao tabuisanoj temu kojom se diferencira ljudsko ponašanja na tzv. normalno i ono koje to nije. Pored ovih tema, tu su i druge koje se tiču: tajnosti seksa, različitih seksualnih statistika, gerontofilije, pornografije, polno prenosivih bolesti, poboljšanja seksa s godinama, te dugovečnosti za koju je zaslužan seksualni život, sve do internet upoznavanja. Zanimljivo je i to da se teme vezane za seks i žene, u značajnoj meri, koncentrišu na pitanja povećanja libida, menopauze, tzv. roze pilule, seksualnosti u najstarijoj dobi i zdravlja gde se naglašava pozitivna uloga seksa u psihofizičkom statusu starijih žena. Pored

40 <https://www.penzin.rs/seks-je-zdrav-za-starije-zene-a-stetan-za-starije-muskarce/>

41 <https://www.penzin.rs/stariji-par-na-fotografijama-inspirisan-filmom-beleznica/>

42 <https://www.penzin.rs/zasto-seks-postaje-bolji-sa-godinama/>

43 <https://www.penzin.rs/seksualni-odnosi-kljucni-za-duzi-zivot/>

44 <https://www.penzin.rs/seks-nakon-50-moze-biti-najbolji-ikad/>

45 <https://www.penzin.rs/prekogranicna-ljubav-dvoje-starijih-u-doba-koronavirusa/>

46 <https://www.penzin.rs/brak-je-laksi-u-starosti-manje-borbe-vise-smeha/>

47 <https://www.penzin.rs/broj-odnosa-u-toku-sedmice-u-zavisnosti-od-godina/>

48 <https://www.penzin.rs/samo-sest-sekundi-za-poljubac-i-srecan-zdraviji-i-duzi-zivot/>

49 <https://www.penzin.rs/veteran-drugog-svetskog-rata-100-ozenio-svoju-ljubav-96/>

opšte ocene o tome da je seksualni život prisutan u starijoj dobi, da je poželjan i blagotvoran, postoje i članci koji naglašavaju štetnost kada su muškarci u pitanju tj. koji ukazuju na pojedne zdravstvene rizike usled odnosa, uz obavezne napise i o vijagri. Posebnu tematsku celinu čine članci koji su posvećeni domskoj populaciji i donošenju priča o parovima koji zbog ljubavi beže iz domova, te naglašavanju trenda zabrane upražnjavanja seksualnih odnosa, kao i pitanja potrebe otvaranja tzv. soba ljubavi u sklopu domova, kao i obezbeđivanja određenih seksualnih pomagala. Kovid 19 doneo je dodatne izazove za stare, naročito za parove koji žive odvojeno tj. po principu LAT (Living apart together) što je, takođe, registrovano u člancima.

Najzad, važno je naglasiti i to da su članci mahom preuzeti sa nekog od inostranih izvora, ali da ima i autorskih poput vodiča kroz internet pornografiju tj. uputstava o „besplatnom i bezbednom uživanju”. Dalje, pored inostranih priča, tu su i pojedine domaće koje se uglavnom tiču saveta za uspešan brak i dugovečnost bračnih odnosa, što može imati određena kulturološka utemeljenja i obrazloženja. Kada je reč o prevodima inostranih članaka, najčešće je reč o onima koji se pozivaju na istraživanja sa univerziteta u npr. Torontu, Čikagu, Minesoti, Kaliforniji itd. ili pak Instituta Kinsi; te o člancima objavljenim u časopisima: *Psychology Today*, *Journal of Medical Ethics*, *American Journal of Medicine* i slično, koji karakteristično otvaraju veliki spektar tema i pitanja koji izlaze iz bračnih okvira.

Penzin na Facebook-u

U središtu analize, kao što je naglašeno, nalazi se recepcija članaka korisnika Facebook stranice portala Penzin. Na njoj je korisnicima pružena prilika da komentarišu članke koji se tiču konkretne teme, čime je postalo moguće ne samo steći uvid u mišljenja, stavove i vrednosti onih koji postavljaju komentare, nego i u pojedine prakse starijih na internetu. Polazeći od toga da je upotreba Facebook-a motivisana dvama ključnim potrebama: potrebom da se pripada i potrebom samopredstavljanja (Nadkarni and Hofmann 2012) biće moguće, makar delimično, odgovoriti na pitanje kako ova društvena mreža izlazi u susret potrebama starijih korisnika, naročito, kada je u pitanju tema o kojoj se „tradicionalni” ne govori ili se to pretežno čini na degradirajući način u odnosu na ljude koji ispoljavaju seksualne aspiracije i zainteresovanost i nakon fertile faze života. Uz to, biće moguće ukazati i na koji način se to čini i o čemu se sve progovara dok se govori o seksu u poznijoj dobi.

Ova društvena mreža, od 2006. godine, dostupna je svakom korisniku starijem od trinaest godina čime je omogućeno udruživanje u virtualne zajednice po više osnova, a kao značajno trebalo bi istaći i to da su na profilima najčešće „prisutni verodostojni podaci o imenu, poreklu i afinitetima upravo stoga što se najviše kontakata uspostavlja na osnovu veza u realnom životu, te su i podaci proverivi” (Gordić Petković 2010, 156). Ova konkretna okolnost važna je,

naročito, kada se radi o ispoljavanju stavova koji, pretpostavljeno, idu mimo uspostavljene društvene matrice koja je u datom slučaju dvostruko opterećena. Sa jedne strane, reč je o potiskivanju iz javne sfere otvorenog govora o seksualnosti – ne nužno starijih i ne nužno o seksualnosti u starosti – dok je, sa druge strane, potrebno naglasiti i to da su stariji kao društvena grupa manje prisutni u medijskom prostoru (više u: Perišin i Kufrin 2009). Iz datih razloga, društvena mreža tj. stranica specijalizovanog portala ispostavlja se kao mesto na kojem je *primereno* ispoljiti mišljenje, koje se ili često prečuje jer predstavlja mišljenje starijih, ili tretira kao neprikladno kada se ono odnosi na seksualna ponašanja, upravo, u starosti. Društvene mreže, budući da okupljaju ljude u zajednicu prema sličnim interesovanjima – kao što je reč u konkretnom slučaju, pri čemu se ne tvrdi da su korisnici isključivo starije osobe – pružaju, dakle, mogućnost iskazivanja sopstvenog mišljenja tamo gde je ono poželjno i gde biva, na različite načine, podstaknuto. Pritom, valja naglasiti i to da se ne radi o unisonom mišljenju bez obzira na pojedine sličnosti korisnika koje mogu biti, u ovom slučaju, generacijske ili prema poreklu i pripadanju istom kulturnom kontekstu.

Šire gledano, priliku da se uključe u svakodnevnu komunikaciju koja kao ključne karakteristike ima interaktivnost, veliku brzinu, prezasićenost informacijama, novo značenje pojmova „vremensko i geografsko ograničenje”, globalno umrežavanje, primenu informaciono-komunikacijskih tehnologija (Vučenović 2011, 261), stekli su i stariji korisnici korišćenjem novonastale situacije u kojoj „komunikacijsku moć (makar potencijalo) dobijaju obični ljudi, koji mogu ukoliko žele i imaju određen nivo tehničke opremljenosti i znanja da se oglase u onlajn okruženju” (Ninković Slavnić 2019, 498). Na ovaj način, oformljuje se publika, koja podrazumeva „manju ili veću grupu ljudi koja određene sadržaje konzumira, učitava u njih svoja znanja, može da učestvuje i da određeni doprinos ovom sadržaju” (Vučenović 19, 265) što je karakteristično i za grupu čiji će komentari biti predmet analize. Međutim, ukoliko „publiku posmatramo kao primaoca poruke, što ona svakako jeste, onda u obzir treba da uzmemo i kompleksan proces u kome primalac konstruiše značenja za sebe” (Vučenović 2011, 263) ali i one uticaje koji potpomažu ili otežavaju da se konstruisana značenja povratno plasiraju u javnom prostoru, o čemu će kasnije biti više reči. Opšta ocena jeste da je publika postala aktivnija sa nastankom novih medija do te mere da zauzima poziciju komunikacionog centra (Kleut 2019, 523), pri čemu najveći stepen interaktivnosti i korisničke kontrole nad društvenom interakcijom, tekstom i tehnologijom nastaje onda kada pojedinac stvori i javno distribuira poruku” i kada nastaje raznovrsni sadržaji koji stvaraju korisnici tzv. *user generated content* (Kleut 2019, 524). Tako, dalja analiza ide upravo ka datim sadržajima, ali i ka pojedinim praksama u kreiranju, a koje dolaze od starijih korisnika interneta – ranije naviknutih na određena postupanja kada su mediji u pitanju, o kojima je već bilo reči.

Ostajući u domenu antropologije koja, takođe, publiku tretira kao aktivne učesnike (više u: Banić and Gačanović 2024, 268) komentarima će biti pristupljeno kao specifičnoj etnografiji koja može da odgovori na ranije formu-

lisana pitanja, ali i da formuliše neka nova. S tim ciljem, dobijena građa biće podeljena u nekoliko segmenata i to, upravo, prema kriterijuma tipa i stepena reakcije na određen sadržaj čime se, naknadno, biti moguće uputiti i u značaj određenih tema.

U prvu grupu sadržaja izdvojeni su oni koji su korisnike potakli da odreaguju, ali bez ostavljanja komentara. U ovim slučajevima o recepciji možemo suditi isključivo na osnovu tzv. lajkova, drugih reakcija tj. emotikona i deljenja sadržaja koji impliciraju afirmativno stajalište u odnosu na pojedine teme koje su donosili članci, poput: „Neverni smo jer tragamo za sobom”; „Polne bolesti kod starijih – 4 faktora epidemije”; „Ljubavna priča iz Ivanjice”; „Otvoreni brak, prevara i frojdovska dečja ljubomora u nama”; „Internet pornografija: Vodič za besplatno i bezbedno uživanje”; i najzad „Pilula za podsticaj seksualne želje kod žena uskoro u prodaji”. Karakteristično za ovu grupu članaka jeste to da se broj pozitivnih reakcija kretao od dve do sedamnaest, uz po neko deljenje.

Drugu grupu čine članci koji su uz tipične reakcije bili povod i za ostavljanje komentara koji, iako, nisu razvili dublju diskusiju, jesu skrenuli pažnju na probleme koji su i širi i kompleksniji od onih vezanih za seks i seksualnost u starosti. Jedna od apostrofiranih tema ticala se braka kao potencijalnog garanta blagostanja bračnih partnera. Tekst pod naslovom „Brak je lakši u starosti: Manje bore, više smeha”⁵⁰ donosi rezultate longitudinalne studije Berkli Univerziteta u Kaliforniji i razjašnjenja „paradoksa kasnog života” koji ukazuje na to da „pored toga što su doživeli da izgube članove porodice i prijatelje stariji ljudi koji su u stabilnim brakovima relativno su srećni i doživljavaju manji nivo depresije i anksioznosti”. Sa druge strane, dvadeset tri emotikona i komentari čitalaca akcenat stavljaju na težinu bračnih odnosa uz karakteristično samoprezentovanje putem humora⁵¹. Humor, međutim, ne znači nužno neslaganje. Nekada ukazuje na drugačija iskustva, ali mnogo češće ukazuje na druge društvene probleme ili, pak, na formu ejdžizma koji ispoljavaju i stari u odnosu na druge stare, ne isključivo mlađi. Ostajući u domenu prvog, kao dominantan problem izdaja se nezadovoljavajući zdravstveni sistem na koji ukazuju komentari članka „Seksulani odnosi ključni za duži život?”⁵² koji donosi rezultate istraživanja telomera – Univerziteta Kalifornija u San Francisku iz 2017. godine – proteina na krajevima hromozoma koji utiču na dužinu života, a na koje potencijalno utiču seksualni odnosi. Trideset različitih emotikona, od slaganja, čuđenja do smeha, i pre svih malobrojni ali fokusirani komentari ukazuju, upravo, na potrebu da se iskaže nezadovoljstvo zdravstvenim sistemom. Tako jedan od njih, glasi:

50 <https://www.penzin.rs/brak-je-laksi-u-starosti-manje-borbe-vise-smeha/>

51 Dragačija vrsta odgovora javlja se u vezi sa tekstovima „Tajne ljudi koji su u braku 50 godina” – gde se u komentarima naglašava: ljubav, poštovanje, tolerancija, razumevanje potrebe drugog kao osnova za uspešan brak. U komentaru povodom teksta „Samo šest sekundi – za poljubac i srećan, zdraviji i duži život” ističe se slaganje ali i naglašava težina problema gutitka partnera, o čemu će još biti reči.

52 <https://www.penzin.rs/seksualni-odnosi-kljucni-za-duzi-zivot/>

DOKLE BRE DA OVAJ MINISTAR ZDRAVLJA LONCAR OBMANJUJE GRADJANE.EVO JA MU DAJEM BROJEVE TELEFONA DOMA ZDRAVLJA U ZARKOVU JA CU MU DAM STA OCE.ALI DA NE ZOVEONAJ NJEGOV BROJ NEGO STO SAM JA DOBIO.NAJGORI DOM ZDRAVLJA JE U ZARKOVU I BANOVOM BRDU SVE SAME LAGARIJE SLUSAM NA TV I CITAM SNS NOVINE SVE PA OVO JE NEVEROVATNO DA NE-MOGU DA DOBIJEM VEZU DOMA U ZARKOVU ZA RECEPTE E MOJ LONCARU DE DCE TI DUSA.DVA INFARKTA SAM IMAO.⁵³

Drugi komentar se, pak, nadovezuje na naslov teksta „Seksualni odnosi ključni za duži život? i u potvrdom maniru nedorečenošću ispoljava isto nezadovoljstvo: „*Naravno da su ključni! Zato nas vlast uredno...*”⁵⁴ I reportaža pod naslovom „*Prekogranična ljubav dvoje starijih u doba koronavirusa*”⁵⁵, o vremensnom paru koji se viđao na nemačko-danskoj granici, s osamdeset dva lajka i emotikona koji označavaju ljubav te četiri deljenja, ali i samo dva komentara potvrđuju potrebu da se progovori i o lošem iskustvu, ovoga puta vezanog za period izolacije građana starijih od šezdeset pet godina, tokom vanrednog stanja usled korona virusa: „*Kod nas bi oni u bajbokanu posto nemaju para za svakodnevno hapsenje pa da vidis kako bi zaboravili na ljubav*”⁵⁶.

Zasebnu temu podrazumeva i život u domu za stare kroz obrađivanje problema vezanih upravo za seksualne odnose. „Nova potvrda da domovi za stare brane starima pravo na seksualne donose”⁵⁷, uz izražavanje jedanaest lajkova, čuđenja i tužnih reakcija, beleži i komentar „*mozda se plase da ne „prosire porodicu”?* Njime se, naime, apostrofira ustaljeno viđenje seksualnih odnosa u starosti kao nesvrhovitih budući da ne vode zasnivanju porodice i rađanju dece s čim se osoba koja komentariše ne mora nužno slagati, ali ga jasno potcrtava. Druga tema u vezi sa životom u domu otvara bekstvo iz doma kao ne potpuno neuobičajenu pojavu. Tekst pod naslovom „*Zaljubljeni: Norvežanka (92) i Šveđanin (87) pobjegli iz staračkog doma*” pratilo je četrdeset sedam lajkova, ali i komentar: „*kako ga obrlati tako mladađanog*”⁵⁸ koji ostavlja utisak ejdžizma koji stariji ispoljavaju prema starijima; dok drugi komentar ističe ranije potcrtanu skeptičnost starijih korisnika interneta: „*ko postavlja slicice i izmišlja tekst, malo zajebao*”⁵⁹ što ukazuje i na ispoljavanje slobodnije komunikacije u javnom prostoru koji se povremeno oslanja na psovke kao generacijski nespecifične.

Treću grupu čine članci oko kojih se razvija najživlja diskusija često praćena oprečnim stavovima, ali i proširivanjem fokusa na druge pojave u društvu koje pojedini korisnici ocenjuju kao negativne. Ono što ove članke međusobno

53 <https://www.facebook.com/penzin.rs> – 04.08.2017.

54 <https://www.facebook.com/penzin.rs> – 04.08.2017.

55 <https://www.penzin.rs/prekogranična-ljubav-dvoje-starijih-u-doba-koronavirusa/>

56 <https://www.facebook.com/penzin.rs> – 23.04.2020.

57 <https://www.penzin.rs/nova-potvrda-da-domovi-za-stare-brane-starima-pravo-na-seksualne-odnose/>

58 <https://www.facebook.com/penzin.rs> – 08.07.2015.

59 <https://www.facebook.com/penzin.rs> – 08.07.2015.

dovodi u istu ravan, međutim, jeste tretiranje teme seksualne aktivnosti do najdublje starosti.

Članak pod naslovom „Broj odnosa u toku sedmice u zavisnosti od godina” donosi informacije o istraživanjima Instituta Kinsi prema kojem se učestalost seksualnih odnosa dramatično smanjuje tokom godina. Međutim, „to ne znači i da se seksualni nagon sa godinama smanjuje, nego da stres, porodične obaveze i fizički izazovi neretko sprečavaju starije ljude da češće imaju odnose”⁶⁰. Stavovi korisnika, iako različiti, naglašavaju neke od problema, koji se ne tiču isključivo seksualne disfunkcije koja je neretko razume kao podrazumevajuća:

Imati voljenog partnera kraj sebe mnogo znači...za sve pa i za seks.Ali...nažalost neko izgubi partnera pa ne želi.noviu zajednicu onda se povlači,drugi nemaju kraj sebe partnera koga vole jer brak uđe u neku kolotečinu pa smuču da se sa tom osobom legne u krevet.Ima žena koje zbog starosti i izostanka hormona ne žele seks dok ih starci jure i mrcvare da dokažu sebi da su još dase .Ima svašta.Najlepse je voleti nekog,tada i samo.milovanje,zagrljaj i.poljubac mnogo znače....Samo . .najlepše doba ne sme da se propusti....kajanje kasnije ne gine.

najlepše doba moze da se propusti iz raznih razloga,niko ne zna šta ga čeka,a to Ne Smes nesto u životu ne pije vodu.Ljudi žive život koji moraju a ne koji bi trebalo ili koji žele i koji je prema godinama pripada

Različita gledišta mogla su se pročitati i kroz komentare članka „Seks nakon 50. može biti najbolji ikad”⁶¹ koji navodi neke od problema skopčanih s padom libida, ali i naglašava činjenicu da seks nije samo snošaj, te da postoje i druge perspektive i načini, ali i pojedine olakšavajuće okolnosti koje dolaze s godinama. Neki od korisnika podelili su sa ostalima da ih ovakva tema zabavlja ili su članak ocenili poučnim, sve do potrebe da se naglase egzistencijalni problemi koji se postavljaju ispred onih vezanih za seksualnost:

Mozda da penzionerke imaju penzije Danice Draskovic a njihovi partneri Vuka Draskovica pa od dosade ne znaju sta.ce .ovako je tema smesna ...jos nam samo ale fale.⁶²

Diskusije koje su se razvijale, međutim, nisu podrazumevale učešće isključivo korisnika, nego i admina koji je u, najmanje, dva navrata pozivao na „narodnu” prema kojoj je seks sirotinjska zabavu pa je, kao takva, dostupna i najstarijima. Prvi primer odnosio se na članak „Seks nakon 50. može biti najbolji ikad” i komentar: *Čini se, draga Ljubice, da niste čuli za pojam „sirotinjska zabava”* što nije naišlo na odobravanje. Drugi je, pak, sadržajniji i deo je diskusije koja se razvila povodom članka „10 stvari koje vam niko nije rekao o

60 https://www.penzin.rs/broj-odnosa-u-toku-sedmice-u-zavisnosti-od-godina/?fbclid=IwY2xjawEYNuFleHRuA2FlbQIxMQABHcgGhdvXDugdZEWq80e5P0E6U-huqSeJuTe9s-oWerufBxrZDWuCVqckeA_aem_NZ4_jZFDPyL1fjtZ9sKwsQ

61 <https://www.facebook.com/penzin.rs> – 11.03.2019.

62 <https://www.facebook.com/penzin.rs> – 11.03.2019.

seksu u trećem dobu”⁶³ na prethodni komentar o tvorcu „naučne fantastike” da je seks u starosti dobar kao što članak sugeriše. Penzin odgovara:

„Bogovi lično” il priroda, ali svakom je dostupno, bez obzira na materijalno stanje i godine života. Što bi se i na ovim prostorima reklo: „sirotinjska zabava”. A za život nisu dovoljne (iako znamo da su preko potrebne) samo pare. Penzin ne postoji da bismo kukali, nego da bismo se borili. Za pravo na pravo. Pa koristili pravo ili ne, naša stvar 😊⁶⁴

Ovo je, ujedno, i članak koji je pobudio najveću diskusiju, što je podrazumevalo dvadeset šest komentara, dvadeset lajkova i drugih emotikona uz tri de-ljenja. Kao i neki prethodni, ovaj primer ukazuje na potrebu da se kroz pitanja vezana za seks u starijoj dobi progovori i o drugim problemima u društvu. Da bi njihovo dovođenje u vezu sa krovnom temom bilo razumljivo, potrebno je, u najkraćem, uputiti i u sam sadržaj teksta koji je izazvao oprečne komentare. Naime, reč je o rezultatima istraživanja objavljenog u *American Journal of Medicine* tj. o deset činjenica koje su se kretale od tvrdnji da seks pruža više zadovoljstva u starijoj dobi⁶⁵; preko toga da su stariji i iskusniji te da godine seksa sa istim partnerom povećavaju osećaj sreće; ali i pojedine uzroke koji mogu negativno uticati, poput: imperativa dobrog izgleda; promene partnera; nesanice; određenih fizioloških faktora kao što je smanjenje estrogena kod žena i duže vreme potrebno da se postigne stanje seksualne uzbuđenosti i užitka... Neki praktični saveti i razjašnjenja, uz preporuku da se o ovim bitnim pitanjima vezanim za kvalitet života u starosti potraži i pomoć lekara, u komentarima korisnika biva-ju povodom da se omeđe društvene pojave koje nisu uvek *čitane* na isti način. Tako rasprava koja je usledila, otkriva potrebu da se progovori o eksplicitnim scenama iz rijaliti programima na nacionalnim frekvencijama kao negativnom pokazatelju stanja u savremenom srpskom društvu koje je pratilo korisničko debatovanje oko toga da li se portal koji objavljuje ovakav članak može staviti rame uz rame sa televizijskom stanicom *Pink*; preko (ne)razumevanja seksa kao potrebe intelektualaca nasuprot neobrazovanih „seljaka”; neophodnosti ljubavi kao vezivnog elementa u seksualnom činu; promiskuiteta itd. Jedan od komentara, ipak, izdvaja se suprotstavljanjem konfliktnom maniru razvijene rasprave:

Zašto toliko žuci? Pa živi smo, a mnogi tu privilegiju nisu imali. Valjda još nešto iskre u životu imamo, osim borbe za goli život. I ta borba postaje jalova ako se u glavi odvija 24 sata dnevno. I izuzetno stresna, a stres je glavni okidač bolesti. Zato je potrebna distrakcija, ukrasti malo vremena za svoje uživanje, bez obzir ad ali je to knjiga, sport, šetnja, druženje, seks. Biće lakše boriti se i uspeti ako ste bar malo zadovoljstva u život uneli. Priznate sebi da volite sebe i d azaslужujete da vam bude lepo, da se osećate dobro, da se radujete i smežete. Makar sat-dva dnevno. I lakše ćete podneti svakidašnje muke i lakše rešavati probleme.

63 <https://www.facebook.com/penzin.rs> – 16. 6. 2023.

64 <https://www.facebook.com/penzin.rs> – 16. 6. 2023.

65 Ne nužno najstarijoj.

Ovaj komentar izdvojen je s namerom da se ukaže na to da se u diskusijama, bez obzira na tematski fokus, traži prostor da se o starosti progovori kao o borbi sa problemima koji su skupčani sa njom iz obilja razloga, kada se kao vododelnica neretko ispostavlja okolnost življenja u domu za stara lica nasuprom života u vlastitom domu, pri čemu je gotovo podrazumevajuće da će ranije stečena prava starijih ljudi biti potisnuta u oba slučaja. Kada je reč o institucionalnom zbrinjavanju, članak pod naslovom „Bekstvo iz doma za stare zbog ljubavi pokreće niz pitanja”⁶⁶ donosi, upravo, priču o dementnom devedesetjednogodišnjaku koji, iako je slabo pokretan, beži sa prvog sprata doma da bi stigao do sedamdesetsedmogodišnje partnerke s kojom je bio u vezi pet godina. Pitanje koje je na ovom mestu postavljeno ticalo se granice između dobrobiti dementne osobe i ugrožavanja prava, budući da starateljstvo nad ovim starijim muškarcem ima ćerke koja je protiv veze svoga oca. Šezdeset jedna reakcija na ovaj tekst i nekoliko komentara ukazuju na značaj teme koja se, karakteristično, širila i u drugim pravcima na suprotstavljen način. Tako, jedan od komentara ukazuje na potrebu da se stara osoba koja, dokazano, ne može ispravno da rasuđuje zaštititi od predatora:

Ovo je jako zanimljiva tema. Koliko ja znam, staratelj se postavlja samo ako je u pitanju osoba koja je toliko obolela da nije u stanju sama da donosi odluke. Sud obavezno određuje vestacenja. I onda se postavlja staratelj. Obično deca, ako ih ima. Kako će se oni ponasati prema svom roditelju u velikoj meri zavisi kako ih je taj roditelj vaspitao. S druge strane, ima popriličan broj sumnjivih likova koji su spremni sve da učine da obrlate nemoćnog starog čoveka zbog ostavštine. Ne prezaju čak ni od ulaska u brak zbog toga. Tako da je ovo jako osetljiva tema i ne bi trebalo odmah ujedati decu staratelje.

Drugi komentar u prvi plan stavlja jednom stečeno pravo da se raspoláže vlastitim životom – ne nužno samo aspektima vezanim za seks i seksualnost – kao pravo koje mora biti očuvano i u starosti, a koje se često i bez opravdanja dovodi u pitanje i ugrožava. Ovakve pojave detektuju i pojedina istraživanja vršena, upravo, u domovima za stare (up. Milosavljević 2019).

To što je neko star nije argument da njegova deca donose odluke umesto njega. Prvo star nije maloletan a nije ni retardiran. Zgrazavam se kad deca starih osoba u njihovo ime govore i odlucuju o najmanjoj sitnici. Sram da ih bude. Jedina geska starih je sto su oni to dozvolili, sto zaista pocinju da veruju u tu pricu „zato sto sam star nemam prava da odlucujem, nemam prava na adekvatno lecenje jer sta ce mi ionako sam star, nemam sta ja da idem bilo gde star sam.” Jezivo.

Najzad, članak pod naslovom „Seks je zdrav za starije žene, a štetan za starije muškarce”⁶⁷ donosi rezultate istraživanja sprovedenog na Univerzitetu Mičigen koji sugerišu da je određene rizike po zdravlje muškaraca tokom seksualnog čina kao što su npr. kardiovaskularni problemi, dok žene mogu očekivati

66 <https://www.penzin.rs/bekstvo-iz-doma-za-stare-zbog-zabranjene-ljubavi-pokrece-niz-pitanja/>

67 <https://www.penzin.rs/seks-je-zdrav-za-starije-zene-a-stetan-za-starije-muskarce/>

manji rizik od oboljevanja od hipertenzije, primera radi. Dalje, valja dodati i to da samo žene koje imaju kvalitetan odnos sa muškarcem mogu računati na partnersku podršku, dok će muškarci pre dobiti partnersku podršku bez obzira na kvalitet veze⁶⁸. S druge strane, diskusija karakteristično apostrofira i druge probleme koji su skupčani sa predstavljenim rezultatima istraživanja. Pedeset jedan emotikon, dvanaest komentara i dvadeset deljenja idu u prilog tome da se radilo o provokativnoj temi kroz koju su korisnici progovarali i o menopauzi kao periodu koji pretpostavljeno ženu čini neraspoloženom za seks:

Po svim biološkim zakonima žene posle menopauze nemaju „gorivo” (tj. hormone) za seks. O kakvoj se ovde „nauci” radi?⁶⁹

Različiti komentari drugih žena, donekle uvredljivi, usledili su kao reakcija na izneto viđenje:

...sve je to povezano sa mozgom, sa našim mislima, željama...ne sa hormonima...

zena ako je zdrava nisu vazne godine ona uvek moze da legne i.... a kod tebe je mozda ponestalo goriva, strasti, zelje, ljubavi?!Ja sam u srecnom 37.god. braka i sve je u redu!!!

Drugi tok diskusije išao je u pravcu preljube u braku, koja je takođe bila tema povezana sa osnovnim tematskim okvirom:

Још нисам чула да је неки мушкарац умро за време сексуалног односа са својом женом, али са туђом – чула сам више пута јер им је много више стало да се покажу пред том туђом (њихова зна какви су, а неће ни да замери).

Nije napor niti vanljudsko zalaganje u pitanju, nego se u sred zanosa muškarac seti da bi i zakonita mogla seksa zatražiti večeras, pa ko veli bolje da me nema i kvrc, sveti Petar usliši molbu preko reda...

Наравоученије: Придржавај се десете Божије заповести: „Не пожели ништа што је туђе.”

Iz navedenih primera komunikacije, razvijene povodom objavljenih članaka, moguće je zaključiti da najveći broj komentara dolazi od starijih žena među kojima se karakteristično razvija diskusija zbog različitog gledišta na pojedine teme, ali i (ne)mogućnosti slaganja sa sadržajem iz iskustvenih razloga koji ne negiraju, nužno, potrebu za seksom, nego pre u prvi plan stavljaju gubitak partnera sa kojim bi data potreba mogla biti zadovoljena ili, pak, zdravstveno stanje kao faktor koji starije ljude lišava seksualnih odnosa. Potonja činjenica, stoga, iziskuje potrebu da se pravi razlika između korisnika tzv. treće i četvrte dobi. Zanimljivo je i to da se komunikacija često prebacuje u zonu humora koji ima zadatak da pošalje jasnu poruku o načinima na koji se neki sadržaj shvata ali i da, tipično, dovede komunikaciju do kraja bez otvorenog konflikta. Ipak, to

68 <https://www.penzin.rs/seks-je-zdrav-za-starije-zene-a-stetan-za-starije-muskarce/>

69 <https://www.facebook.com/penzin.rs> – 12.09.2016.

nije značilo da korisnice nisu bile spremne da provociraju, prozivaju, omalovažavaju, vređaju pa i psovkom uvrede nekoga ko ne stoji na istom vrednosnom ili iskustvenom stajalištu. Ovo se čini posebno zanimljivim budući da se radi o starijim ženama koje *slobodno* tj. konvencijama neopterećeno koriste dati komunikacijski resurs.

Kao druga važna karakteristika recepcije izdvaja se to da su emotikoni daleko prednjačili ispred ostavljanja komentara. Prema njihovoj prirodi, moguće je zaključiti da je većina onih koji su bili spremni da podele svoje reakcije, mišljenja, stavove i osećanja blagonaklona prema sadržaju koji su prethodno pročitali, a koji je podrazumevao veliki spektar tema vezanih za seksualnost. Ovaj tip komunikacije, bez ostavljanja komentara, može ići u prilog ranije istaknutom da stariji korisnici u većoj meri zadržavaju odgovornost prema izgovorenom tj. napisanom u javnom prostoru pod ličnim imenom i verodostojnim profilom⁷⁰. Uz to, bilo je dovoljno i komentara koji idu u prilog tome da stariji na internetu ne zadržavaju isključivo manje aktivnu ili potpuno pasivnu poziciju. Zanimljivo je i to da su najviše komentara isprovocirali, upravo, oni članci koji su za temu imali seksualne odnose u dubljoj starosti kao praktikovanu aktivnost. Iako nije bilo konsenzusa oko ove teme, kao dominantan utisak može se izdvojiti to da se ne radi o tabu temi kada su stariji u pitanju, te da je češći blagonaklon stav o ovoj ljudskoj potrebi. Razlike u poimanju pre mogu biti shvaćene kao razlike u starosnim kategorijama starijih, naješće korisnica, i nekim konkretnim životnim prilikama, poput zdravstvenih i udovičkih.

Najzad, kao dominantni zaključak valja izdvojiti to da su teme vezane za ljubav, seksualnost i seks u starosti bile povod da se progovori o društvenim problemima na mestu gde je mišljenje starih poželjno i podstaknuto reakcijama drugih članova formirane grupe ili intervencijom admina koji progovara u ime portala. Najčešće kritike korisnici su upućivali aktuelnoj vlasti videći je odgovornom za: njihovu nepovoljnu egzistencijalnu situaciju, stanje u zdravstvu ili, pak, medijskom prostoru koji prema njihovoj oceni ispoljava vrednosni sunovrat kroz propagiranje promiskuiteta. Još jedan problem našao je svoje mesto u komentarima, a ticao se bračne preljube kao ugrožavajućeg faktora. Ostajući u domenu bračnih tema, većina reakcija bila je takva da je isticala važnost imanja bračnog partnera iz mnogih pa i iz seksualnih razloga, te da je gubitak bračnog supružnika možda i glavni razlog za odustajanje od seksualnih odnosa.

Kao drugi bitan problem o kojem se progovara kroz diskusije, ističe se doživljaj gubljenja ranije stečenih prava – ne isključivo vezanih za seks i seksualnost. Reč je o: pravu na samostalno odlučivanje, prava na adekvatnu zdravstvenu brigu, prava na dostojanstvo i privatnost, čime se klatno od društvenih kreće ka privatnim problemima i zahvata različita područja života starijih ljudi.

---

70 Mada postoje i krajnje drugačiji primeri, kao što je navedeno.

Umesto zaključka

Na kraju, postaje važno odgovoriti na pitanje šta je to što stariji dobijaju kroz analizirani vid komunikacije, a da se ode korak dalje od zaključka da na ovaj način zadovoljavaju potrebnu pripadanja i samopredstavljanja? Uz navedeno, čini se naročito značajnim istaći to da putem konkretne Facebook stranice dobijaju prostor u kojem mogu da iskažu mišljenje koje bi, moguće je, na drugom mestu bilo smatrano izlišnim budući da dolazi od strane ljudi koji uvek iznova moraju da se bore za manje potisnutu poziciju u društvu, time i u medijskom prostoru. Drugi važan aspekt ogleda se u tome da im je na dati način pružena i prilika da progove o temama koje im, pretpostavljeno, ne pripadaju, a koje zapravo čine važan preduslov kvaliteta života u starosti. Međutim, jednako važno je naglasiti i to da oni tu priliku koriste češće da progovore o širem spektru problema koji ih više ili jednako pogađa kao i onaj vezan za pravo na slobodno ispoljavanje vlastite seksualnosti i seksualnih aspiracija, interesovanja i aktivnosti. Pisati o seksu i seksualnosti u starijoj dobi za korisnike, tako, postaje povod da se progovori i o donosiocima odkula koje kritikuju zbog zdravstvenog sistema, situacije u javnom medijskom prostoru, ali i zbog loše finansijske situacije koja pogađa penzionere.

Uključivanje u diskusije ostavljanjem komentara, pod imenom i prezimeom, ili pak ostavljanje emotikona i deljenje sadržaja, sa druge strane, vodi zaključku da se krovna tema, razdeljena ne veliki broj podtema, ne može smatrati tabu temom starih, nego mladih koji bi da se o pitanjima iz domena intimnog i privatnog drugih – starijih ljudi – pitaju i opredeljuju. Razlike u komentarima onih o čijoj se seksualnosti, spremnosti i sposobnosti radilo u sadržaju koji je distribuiran pitem portala i Facebook stranice, pre dolaze iz pojedinih iskustvenih gubitaka, od partnera do zdavstvenih preduslova, nego iz usvojene društvene perspektive koja ih definiše kao aseksualne ili amoralne. Ovako formirana zajednica, stoga, može, osnažiti one starije ljudi koji podležu pritiscima sredine da makar preispitaju vlastite potrebe ako ne i da ih zadovolje ako za to postoje objektivne prepreke.

Literatura:

- Baltezarević, Borivoje, Baltezarević, Radoslav i Vesna Baltezarević. 2018. Aktivnosti starijih osoba na onlajn društvenim mrežama. *Megatrend Revija* 15 (3): 157–172.
- Bandalović Gorana, Šugulj Vučica, Zorana i Marta Tanfara. 2022. ASPECTS OF INTERNET USE AMONG OLDER PEOPLE: SOCIOLOGICAL RESEARCH. *International Review* 1–2: 78–86.
- Biniok, Peter, Menke, Iris and Stefan Selke. 2016. „Social Inclusion of Elderly People in Rural Areas by Social and Technological Mechanisms”. In *Ageing and Technology*, In *Ageing and Technology*, edited by Ageing and Technology, 83, 117. Transcript Verlag.

- Csizmadia, Szilárd and Róbert Győri Szabó. 2015. Online Purchasing and the Elderly. *Anali Ekonomskog fakulteta u Subotici* 34: 73–94.
- Gallistl, Vera & Anna Wanka. 2022. The internet multiple – How internet practices are valued in later life. *International Journal of Ageing and Later Life* 15(2): 9–21. doi: 10.3384/ijal.1652–8670.4309
- Gordić Petković, Vladislava. 2010. FEJSBUK: KOMUNIKACIJA SA HILJADU LICA. *Norma XV* 2: 155–161.
- Griggs, Winona. 1978. Sex and the Elderly. *The American Journal of Nursing* 78 (8): 1352–1354.
- Kania-Lundholm, Magdalena & Helen Manchester. 2022. Ageing with digital technologies: From theory to agency and practice. *International Journal of Ageing and Later Life* 15(2): 9–21. doi: 10.3384/ijal.1652–8670.4309
- Khalaila, Rabia and Adi Vitman-Schorr. 2018. Internet use, social networks, loneliness, and quality of life among adults aged 50 and older: mediating and moderating effects. *Quality of Life Research* 27(2): 479–489.
- Kleut, Jelena. 2019. Od aktivne publike do pasivnih podataka: Dominantne konceptualizacije korisnika internet. *Sociologija LXI* (2019): 521–534. DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1904521K>
- Lancaster, Karen. 2023. „Granny and the Sexbots An Ethical Appraisal of the Use of Sexbots in Residential Care Institutions for Elderly People”. In *Social Robotics and the Good Life: The Normative Side of Forming Emotional Bonds With Robots*, edited by Janina Loh and Wulf Loh, 181–207. Transcript Verlag.
- Манић, Љиљана и Јован Миљковић. 2022. Безбедност старијих на интернету. *Безбедности* 3: 120. 139. DOI: 10.5937/bezbednost2203120M
- Манић, Љиљана, Миливојевић, Татјана и Андријана Микић. 2023. КУЛТУРНА ПАРТИЦИПАЦИЈА СТАРИЈИХ БЕОГРАЂАНА. *Култура* 180: 143.155.
- Matović, Marija. 2021. Medijske generacije u Srbiji. *Etnoantropološki problem* 16 (2): 459– 490. DOI: <https://doi.org/10.25038/am.v0i8.107>
- Mejdouli, Hicham, Baali, Abdellatif, Ouzennou, Nadia and Hakima Amor. 2023. The effect of sexuality on the quality of life of elderly people in Morocco. *African Journal of Reproductive Health* 27 (8): 76–82.
- Milosavljević, Ljubica. 2019. *Pozni parovi. Antropološka analiza partnerskih veza u domovima za stara i odrasla lica*. Beograd: Dosije studio; Filozofski fakultet u Beogradu.
- Milosavljević, Ljubica. 2021. „Biti star u epidemiji kovida-19: antropološka analiza kvaliteta života”. U *Kovid-19 u Srbiji '20: zbornik radova*, uredio Bojan Žikić, 89–108. Beograd: Filozofski fakultet, Edicija Čovek i društvo u vreme krize.
- Nadkarni, Ashwini and Stefan G. Hofmann. 2012. Why do people use Facebook? *Personality and Individual Differences* 52 (3) 243–249.
- Nimrod, Galit. 2010. Seniors' Online Communities: A Quantitative Content Analysis. *The Gerontologist* 50 (3): 382–392. DOI: 10.1093/geront/gnp141
- Ninković Slavnić, Danka. 2019. Online publika iz ugla domaće naučne zajednice: Pregled objavljenih radova. *Sociologija LXI* (2019): 497–512. DOI: <https://doi.org/10.2298/SOC1904497N>

- Pelizäus-Hoffmeister, Helga. 2016. „Motives of the Elderly for the Use of Technology in their Daily Lives”. In *Ageing and Technology*, edited by Ageing and Technology. Transcript Verlag.
- Perišin, Tena i Valentina Kufrin. 2009. Ageizam u televizijskom mediju na primjeru središnjih informativnih emisija HRT-a, RTL-a i NOVE TV. *Ljetopis socijalnog rada* 16 (1): 29–51.
- Kovačević, Miladin, Šutić, Vladimir, Rajčević, Uroš i Ivana Minaeva. 2023. Upotreba informaciono-komunikacionih tehnologija u Republici Srbiji. Beograd: Republički zavod za Statistiku.
- Vučenović Tamara. 2019. Digitalne komunikacije i publika – od posmatrača prema učesniku. *Kultura* 164: 260–280. DOI: 10.5937/kultura1964260V

Ljubica Milosavljević

Sex and Society: the Reception of the Internet Content Oriented Towards Love and Sex in Elderly Age

Abstract: The paper aims to present the results of the research in elderly Internet users and their comments of the content related to love and sex in the elderly age. The content in question originates from a specialized website called *Penzin* focused on elderly members of society and the relevant questions related to them, thus also on those practically pertaining to this tabooed topic. Apart from the marked Internet content covering about forty thematically framed articles, researchers' closest attention was also paid to the comments made by elderly users of the Facebook page of the website where they are allowed to confirm themselves as the active members of the social network and thus participate in the bidirectional communication process. In this manner, there is an open possibility of conducting an anthropological analysis of the demonstrated attitudes and values related to the old age and sexuality in contemporary Serbian society, as well as the public space which potentially reversibly influences their modelling, which to a certain extent distances it from the so-called socially acceptable behavior of the old, which as often as not challenges their human rights they have acquired earlier.

Key words: old age, sexuality, reception, Internet, anthropology

Primljen: 15. 08. 2024.

Odobren: 22. 10. 2024

Nevena Milanović Minić,
Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet u Beogradu
nevena.milanovic@f.bg.ac.rs

POVRATAK PROBLEMIMA SA RODOM: ANALIZA JAVNOG DISKURSA U VEZI SA RODNO OSETLJIVIM JEZIKOM U SRBIJI^{1*}

Apstrakt: U radu se, iz perspektive sociokulturne antropologije, pristupa fenomenu „moralne panike” u vezi sa rodno osetljivim jezikom (kao odredbom Zakona o rodnoj ravnopravnosti) u savremenom srpskom društvu. Moralna panika ovaploćuje se u načinima govora o rodno osetljivom jeziku od strane različitih aktera, prevashodno na društvenim mrežama (*Instagram*). Polazim od hipoteze da vladajući javni diskurs koji se kreira oko korišćenja rodno osetljivog jezika figurira kroz metaforu rata, i predstavlja poprište različitih ideologija. Ove ideologije ne pozicioniraju se samo na liniji suprotstavljenih dihotomija „za” i „protiv” rodno senzitivnog jezika, kako to u stvarnim ratovima biva, već se neprijatelj „smešta” u različite pojavne, ali i neuhvatljive idejno-misaone oblike (počevši od bilo koje žene, preko feministkinja, LGBTQIA+ populacije, zatim „zlog Zapada”, ali i same nauke). Budući da se veliki deo javnih debata i kreiranje diskursa odigravaju u medijskoj (digitalnoj) sferi, tj. na internetu, analiziram javne iskaze u vidu vesti na portalima, rasprava, kao i komentare na vesti, video-zapise, tretirajući ih kao stvarnopostojeće u globalnom svetu, a same društvene mreže kao „produžetke” sopstva. Rad ima za cilj da kroz analizu digitalnog diskursa istraži i pojašni kulturnu komunikaciju koja se odigrava u elektronskim formatima na društvenim mrežama, a koja referiše na opšte stanje u društvu, ali i rastuću popularnost pseudonaučnih tendencija.

Ključne reči: rodno senzitivni jezik, antropologija roda, javni diskurs, kulturna komunikacija, Zakon o rodnoj ravnopravnosti.

---

1 Rad je saopšten na međunarodnoj naučnoj konferenciji „Jezik i društvene nauke u kontaktu: izazovi interdisciplinarnosti”, na Filozofskom fakultetu Univerziteta u Novom Sadu, 5. oktobra 2024. godine.

* Realizaciju ovog istraživanja finansijski je podržalo Ministarstvo nauke, tehnološkog razvoja i inovacija Republike Srbije u sklopu finansiranja naučnoistraživačkog rada na Univerzitetu u Beogradu – Filozofskom fakultetu (broj ugovora 451-03-47/2023-01/ 200163)

Uvod

Ustanovljenje koncepta moralne panike, kao fenomena koji je moguće promatrati kao društveno konstruisan, imalo je i ima je značajan uticaj, ne samo u okvirima društveno-humanističkih nauka (gde je u sociologiji inspirisalo i „iznedrilo” subdisciplinu *studija* moralne panike) (Garland 2008), već i na jezik, to jest sociolingvističke debate, kao i one o praksama novinara i političara. Tvrdnja da je *neka* društvena reakcija na „stvarnopostojeći” društveni problem² ustvari samo vid moralne panike, postaje izrazito rabljen potez u gotovo svakoj analizi javnog govora/diskurzivnoj analizi o društvenim problemima ili društvenim rizicima. Međutim, valja imati u vidu specifičnost i karakter doba u kojem živimo, gde se fluktuacija informacija odvija abnormalnom brzinom a njihova kvantitativnost je gotovo nesaglediva, te gde se mnoge vesti i saznanja plasiraju fragmentarno (a, posledično, imaju isto tako i fragmentarnu recepciju). Neki autori tekuće doba zbog ove činjenice nazivaju i „doba preterivanja” (Cohen 1972, Goode i Ben-Yehuda 1994), pozivajući se najpre na ulogu masovnih medija. Donošenje Zakona o rodnoj ravnopravnosti³ (u daljem tekstu

2 Epitet „stvarnopostojećeg” pridodala sam sintagmi „društveni problem” kako bih ukazala na osnovno žarište moralne panike koja se kroji oko rodno osetljivog jezika u Srbiji, a to je sam *pristup* ili shvatanje društvene stvarnosti. Iako se čini da je rodno osetljivi govor sam po sebi problematičan – kako je uglavnom opisan od strane medija i u komentarima koje ću analizirati – korišćenje neke jezičke forme ili oblika, iz perspektive lingvističke antropologije, koja se bazira na socio-konstruktivizmu, ne može nikako predstavljati problem *samo po sebi*. Ukoliko odemo još „unazad”, šire shvaćeno, u klasičnoj sociološkoj modernoj teoriji, društveni problem *ne postoji* u realnosti neke zajednice, dok se ne „izvede” na lestvicu prepoznatljivosti i artikulisivosti koja mu omogućava da u toj zajednici figurira kao takav. Za ovo su, najpre, odgovorni akteri (nazovimo ih još i onima koji neku jezičku formu koriste – ili je, pak, osporavaju). Spector i Kicus potcrtavaju blumerovsku poziciju da je društveni problem proces koji određeni članovi ili grupe u društvu definišu kao „opšti uslov” tako što upućuju zahteve kroz delatnost/akciju različitim organizacijama/institucijama. Ono što je, pak, najvažnije prepoznati jeste da je društveni problem već postojeće stanje koje biva tumačeno kao problem *onda* kada pojedinci/grupe (gorepomenuti akteri) prepoznaju to stanje kao loše; drugim rečima, društveni problemi se *otkrivaju* tek nakon što ih društvo prepozna kao takve, a to u kojoj meri je rečeno stanje prisutno, kao i njegov rast ili intenziviranje u društvu, nije bitno, jer „objektivni” elementi koji čine da socijalni problem deluje kao „objektivno stanje” proističu prevashodno iz termina kojima se u nekom društvu definiše i koncipira problem; upravo ta društvena definicija, a ne objektivni karakter datog stanja određuju da li će, ili ne, nešto biti društveni problem (Spector i Kitsuse 1973).

3 Zakon o rodnoj ravnopravnosti u Srbiji donet je 2021. godine, ali je Ustavni sud Republike Srbije 27. juna doneo odluku kojom se, do okončanja postupka za ocenu ustavnosti, obustavlja donošenje akata na osnovu Zakona. Ovo nije prvi put da se o Zakonu o rodnoj ravnopravnosti govori u javnoj sferi sa ozbiljnim reperkusijama; donošenju Zakona, a potom i pomenutoj obustavi zbog navodne neustavnosti, prethodile su brojne rasprave od strane dela javnosti, Srpske pravoslavne crkve, zatim Matrice Srpske, SANU, itd. U ovom radu fokusiraću se na raspravu koja se odigravala *online* a u tesnoj je vezi sa primenom rodno osetljivog jezika, gde Zakon propisuje da državni organi treba da koriste takav jezik „u nazivima radnih mesta, položaja, zvanja i zanimanja” (Zakon o rodnoj ravnopravnosti, „Sl. Glasnik RS”, br. 52/2021, dostupno na: <https://www.paragraf.rs/propisi/zakon-o-rod->

ZRR) u Srbiji, koji je u sebe inkorporirao i rodno osetljiv jezik (i to ne samo puku preskripciju korišćenja već i, u jednom trenutku, *obavezu* od strane medija/obrazovno-naučnog sistema uz kaznene posledice za nepoštovanje, što je izazvalo posebno negodovanje i otpor) u prvi mah ne deluje kao kritični društveni događaj (poput rata, pandemije ili neke prirodne nepogode) koji bi stvorio krucijalnu prekretnicu i izazvao paniku na nacionalnom nivou, ali u sebi sadrži svih pet ključnih elemenata fenomena moralne panike: zabrinutost (događaj/osoba/stanje najednom počinje da izaziva anksioznost kod određenih institucija/grupacija), neprijateljstvo/antagonizam (oni koji su „odgovorni” za to stanje okarakterisani su kao neprijatelji – najčešće države/naroda), konsenzus (negativna društvena reakcija je većih razmera a stav angažovanih aktera je unificiran), disproporcionalnost (razmere i obim postupaka i otpora prema „realnom” stanju pretnje su preterane), i volatilitnost (medijsko izveštavanje doživljava iznenadni *boom*) (Cohen 1972) (elementi to jest koraci kojima se stanje u srpskom društvu povodom ZRR definiše i izdiže na nivo moralne panike biće obrađeni nešto kasnije u tekstu). Takve situacije, dakle, mogu se promatrati i analizirati kao krnji kritični događaj, koji (temporalno, u naletima ili pak permanentno) okuplja određene interesne grupe, deleći ih na različite tabore (najčešće su u digitalnoj sferi najglasniji oni „za” i „protiv”, iako se mogu pozicionirati bilo gde na tom spektru između dve krajnosti), čime se stvara stanje u društvu obojeno tenzijom i anksioznošću. Kako Antonijević i Banić Grubišić (2021) kroz analizu internet mimova kao folklornih formi primećuju, u situacijama koje su obeležene neizvesnošću, anksioznošću i strahom, „a neretko i nepoverenjem stanovništva spram institucija... [folklorno] stvaralaštvo predstavlja jedan od načina da se razumeju novonastale okolnosti...” (Antonijević i Banić Grubišić 2021, 398). Gotovo identična situacija – stanje obojeno neizvesnošću uz nepoverenje prema određenim grupacijama/institucijama – javlja se i kroz diskurzivne oblike tj. načine govora o ZRR i rodno osetljivom jeziku u digitalnoj sferi, a svi pomenuti elementi moralne panike jasno se mogu ispratiti na Internetu (prevažodno društvenim mrežama, kao što su *Instagram*, *Facebook* i *X*, a zatim i novinskim portalima, gde su omogućeni komentari na određenu vest od strane korisnika, anonimno ili ne, kako se korisnici odluče). Smatram da ovom klasičnom sociološkom metodu dekonstrukcije fenomena moralne panike nedostaje jedan ključni element, koji je od suštinske važnosti za razumevanje *značenja* digitalnog medijskog diskursa (a, samim tim, i od krucijalnog značaja za pomenutu antropološku analizu istog) koji se formirao oko rodno osetljivog jezika: moralna dimenzija društvene reakcije (u ovom slučaju konkretizovana kroz odbranu srpskog identiteta ali i same nacije od „zla”), kao i ideja da „iza” Zakona o rodnoj ravnopravnosti stoji nekakav devijantni entitet (o ovome će više biti reči u analizi problema).

---

noj-ravnopravnosti.html), a na korišćenje ženskih tj. rodno senzitivnih oblika za profesije i zvanja obavezuje i medije.

Etnografski materijal za analizu u ovom radu najpre je prikupljan na društvenoj mreži *Instagram*, ali uključuje i vesti na portalima/sajtovima kao i komentare na vesti na nekoliko novinskih portala (*Politika* i *Danas*). U periodu od aprila 2024. do septembra 2024. pratila sam objave, vesti, kao i komentare na iste, beležeći ih i pohranjujući (u vidu *skrinova*) na računaru, a zatim ih klasifikovala, u pokušajima da apstrahujem neke bazične generalije kao i neuralgične „tačke”. Prikupljeno je preko 150 *skrinova*, a za potrebe ovog rada klasifikovani su u tri kategorije: one koji se odnose na a) diskurzivni govor o ženama (biologizacija pola); b) one koji se odnose na diskurzivni govor o odbrani srpskog jezika, nacije i identiteta; i v) one koji se odnose na diskurzivni govor o nenaučnosti i/ili se pozivaju na nenaučnost rodno senzitivnih oblika (a pseudonaučnog su karaktera). Kako se društveni „komentatori” svakodnevno okupljaju i vrše intervencije nad jednim ili više društvenih problema (pa tako ni implementacija Zakona o rodnoj ravnopravnosti u Srbiji nije izuzetak), eksploatišući ih do krajnjih granica, to dovodi do stvaranja kolektivne anksioznosti (Garland 2008, 10), a moralna panika postaje suštinski argumentativno sredstvo za klasifikaciju društvenih problema; način da se kaže „ne” silama hiperbole i histerije gotovo je nemoguć. Fenomen moralne panike, dakle, iz perspektive sociokulturne antropologije može se posmatrati kao reakcija društva, kolektivna percepcija nečeg što može biti pretnja, ili pretenduje da ugrozi tekući poredak, te da naruši postojeći sistem vrednosti. Kako Koen ističe,

čini se da su društva, s vremena na vreme, podložna periodima moralne panike... stanje, epizoda, osoba ili događaj isplivavaju u prvi plan i bivaju definisani kao pretnja za moralna načela i vrednosti, kao i vladajuće interese u društvu. Njihova priroda biva opisivana u stereotipnom maniru u masovnim medijima, ali takođe postaje predmet rasprave i angažovanja društveno ‘akreditovanih’ lica, poput političara, sveštenih lica, ili ideološki pozicioniranih grupacija... (Cohen 2004)

Prema Banić Grubišić, opšte je mesto da je u savremenom dobu neosporan uticaj i značaj digitalnih, mobilnih i bežičnih tehnologija komunikacije, kako za obavljanje svakodnevnih, „običnih” i zabavnih radnji, tako i za profesionalne aktivnosti, kao plasiranje i komentarisane sadržaja koji se smatraju društveno relevantnim (Banić Grubišić 2023, 17). Elektronski mediji, tj. društvene mreže i portali, često igraju centralnu ulogu u podsticanju moralne panike, stvarajući narative koji dramatišu određene probleme. U tom smislu, zadatak sociokulturne antropologije može se ogledati u istraživanju toga kako medijski/digitalni prikazi oblikuju javno mnjenje, i pojačavaju određene strahove u društvu. Socijalna dinamika moralne panike najčešće reflektuje dublje društvene tenzije, kao što su ekonomske nejednakosti, politička nestabilnost ili društveni konflikt oko nekog problema. Sociokulturna antropologija nudi razumevanje ovih tenzija, tačnije, njihovih manifestacija u specifičnim kontekstima. S tim u vezi, osnovna teza u radu jeste da se iz komentara na pomenutim društvenim mrežama i portalima može apstrahovati okvir jednog javnog, medijskog/digitalnog diskursa o

upotrebi rodno osetljivog jezika koji se oslanja i proizilazi iz opšteg stava o ostalim društvenim pitanjima koja su rodno obojena i konotirana. Najilustrativniji primer takvih konotacija jesu laičke (ali i naučne) eksplikacije o očekivanim rodnim ulogama u srpskom društvu, to jest, instistiranje na komplementarnosti (muških i ženskih) rodnih uloga, zasnovanih na biologizaciji i esencijalizaciji pola. Ovo nas dalje dovodi do pitanja identiteta i moći, činjenice da moralna panika često uključuje elemente identiteta (u ovom konkretnom slučaju, ono što bi bilo percipirano kao tradicionalno srpski identitet) – pri čemu se etnički identitet nalazi u sprezi sa rodnim. Grupe, to jest pojedinci i institucije koji se kroz ovaj proces označavaju kao izvor panike marginalizovani su i štaviše – demonizovani. Na izvestan način, ovde ulazimo i na klizav teren primenjene antropologije, jer moralna panika neretko može izroditi i društvenu akciju, koja želi da promeni/ospori odnose u zajednici, i strukture moći. Uopšteno uzev, fenomen moralne panike može se shvatiti kao kompleksna interakcija između percepcije nekoga/nečega kao pretnje s jedne strane i društvenih normi i kulturnih vrednosti s druge.

Kome, gde, kada i zašto smeta rodno osetljivi govor?

Kada želimo da govorimo *o govoru* iz perspektive društveno-humanističkih nauka, ne možemo zaobići lingvističku antropologiju, i sada već opštevažću premisu da je ona zapravo nauka tj. studija o jeziku i identitetu. Identitet, kao ključan operabilni koncept, jedan je od centralnih pojmova ove grane antropologije, a sa time u vezi je i polje istraživanja lingvističke antropologije fokusirano na to kako jezik oblikuje kulturu, i obratno – kako kultura oblikuje jezik, u jednoj svojevrsnoj vrsti recipročne sprege. S tim u vezi, u odnosu jezik: identitet, prvenstveno se posmatraju akteri, oni koji jezik govore i koriste, a koji kroz određeni govor deluju (ili pretenduju da deluju) na neki problem, fenomen, čime oblikuju određeni diskurs (na pojam diskursa ću se osvrnuti nešto kasnije u tekstu). Rečeni akteri ne samo što oblikuju, kreiraju i/ili plasiraju i ojačavaju određeni diskurs, već i reprodukuju i/ili preoblikuju pojedinačne ili pak, kolektivne identitete. Bakholtz i Hol istražuju dva ključna koncepta u okviru termina identitet u lingvističkoj antropologiji – *sameness* (istost) i *difference* (različitost), nudeći komplementarnu perspektivu na problem identiteta (Bucholtz i Hall 2004). Prvi (istost) omogućava individuama da osmisle i zamisle sebe kao relativno homogenu, koherentnu grupu, dok drugi (različitost) ima za cilj da proizvode socijalnu distancu između „nas”, i onih koji treba da se promisle kao „drugi”. Međutim, Bakholtz i Hol ističu da čak ni skupa, ovi koncepti nisu adekvatni niti dovoljni da obujme odnose moći, odnosno pojasne kontekst u koje su identiteti „uronjeni”. Ovo proizilazi iz činjenice da istost i razlike nisu objektivna stanja, već fenomenološki procesi koji izranjaju iz socijalnih interakcija.

Neosporno je da je najveći broj akademskih naučnih radova o identitetu u okviru sociokulturne antropologije svoj materijal za analizu upravo pronašao u različitim lingvističkim formama – kao što su životne priče, narativi, intervjui, humor, usmena tradicija, literarne prakse, a od nešto novijeg datuma – i u digitalnom medijskom diskursu. Pomenuti zaokret ili težnja ka identitetu kao jednom od ključnih koncepata u okviru lingvističke antropologije koji već neko vreme zauzima gotovo centralnu poziciju značajan je za ovo istraživanje, zato što među svim simboličkim resursima koji su „dostupni” za kulturnu reprodukciju identiteta, jezik jeste najfleksibilniji i najprodorniji. Pedesete i šezdesete godine 20. veka donele su (kao i u ostalim granama antropologije) zaokret i pristup analizi jezika kao sistemu znakova i simbola, što je dalje vodilo ka istraživanju načina na koje jezik (ali i drugi vidovi ekspresivnih radnji, poput gestova i sl) i, uopšteno uzev, komunikacija sa „drugima” stvaraju, oblikuju i održavaju verovanja, interkulture i globalne mreže odnosa, kao i identitete koji ih definišu (v. Leach 1976; Žikić 2002). Iz tog razloga, jezik se može smatrati refleksivnom alatkom kojom ljudi iskazuju svoje norme, politička ubeđenja i generalni svetonazor.

Kada govorimo o problemima rodno senzitivnog jezika u srpskom društvu, izvesno je da je tu reč o jednoj dugačkoj, dugotrajnoj dijahronijskoj perspektivi, čak i kada se u obzir uzme relativno skorašnji fenomen medijskog diskursa. Još 1998. godine lingvistkinja Svenka Savić piše o ženi skrivenoj jezikom medija, o oblicima verbalnog seksizma koji zavise od strukture nekog jezika, analizirajući u periodu od 6 godina (1990–1996) čak 500 tekstova koji pišu o „ženskim osobama” (Savić 1998⁴). Ovim istraživanjem Savić nam predočava da se forme ženskog roda za titule i zanimanja koja su visoko u hijerarhiji titula koriste za političku borbu partija, kako bi se omalovažila „ženska osoba” koja je na nekoj visokoj funkciji (bilo u aktuelnoj vlasti, bilo u opoziciji), u maniru koji „dobro naleže na tradicionalno shvatanje žene u društvu kojoj se može narugati onda kada prelazi iz privatnog, za nju rezervisanog životnog okruženja, u javni” (ibid). S druge strane, kada se žena na visokoj funkciji ponaša prihvatljivo, ostaje forma muškog roda za njenu titulu, kako bi bila što više nevidljiva u onom delu teksta koji je čitaocima najuočljiviji. Gotovo je neverovatan podatak da se od ovakvih sociolingvističkih zavrzlama i sa njima povezanim diskurzivnim (medijskim) praksama u 2024. godini (dakle, čitavih 26 godina kasnije) nismo odmakli, kao ni od onih koji se (digitalno) „bore” za „čistotu i očuvanje”⁵ srpskog jezika.

4 Dostupno na: https://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/izdanja/zenske_studije/zs_s10/svenka.html

5 U ovom pogledu, jezik se sa apsolutno može posmatrati kao nematerijano kulturno nasleđe, s obzirom na to da postoje (kako institucionalne, tako i pojedinačne tendencije i akcije) da se srpski jezik, kao kakav kruti, arhaični i okamenjeni entitet, „zaštiti” od negativnih uticaja. Ovo se dovodi u direktnu vezu sa očuvanjem srpskog etničkog identiteta, ali i očuvanjem nacionalnog intergriteta, uz već dobro poznate stereotipne predstave o izumiranju srpskog naroda (za šta je odgovoran tabor žena, prvenstveno feministkinja, koje su zaslužne

Moramo posvetiti pažnju i fenomenu medijskog diskursa, posebno digitalnom, jer postaje jasno da ga je izrazito teško definisati. Sfera interneta tj. sfera društvenih mreža doživljava se kao platforma u kojoj sami korisnici učestvuju u (re)kreiranju sadržaja (O'Reilly 2012); ovo posledično znači da publika postaje aktivni agent u procesu stvaranja značenja (Banić Grubišić 2023, 9) – svi korisnici su ujedno i učesnici u kreiranju kulturnih (pa i digitalnog) prostora i praksi. Promatranje digitalnog okruženja iz antropološke vizure u poslednje tri decenije kreće se ka priznanju da prostori interneta nisu fiktivni, izmešteni svet, nadogradnja ovostranog, gde ljudske interakcije postoje, ali nemaju pravu vrednost kao u „stvarnom” fizičkom svetu. Internet kao mesto stvarnopostojećih međuljudskih interakcija više nije „nepravi” svet u odnosu na ovaj fizički koji pojmimo čulima, koji smatramo opipljivim, „stvarnim” svetom. Najvažnija tekovina antropoloških istraživanja interneta poslednje dve decenije je ukidanje granice između virtuelnog i realnog, što nam otvara vrata za široko polje holističkih etnografskih istraživanja interakcija između ljudi i digitalnih tehnologija (Radivojević 2020, 429), ali prvenstveno između tih ljudi na digitalnim pejzažima kao mestima koja ljudi naseljavaju (ibid 429–430). Digitalni diskurs, dakle, može se definisati kao skup kulturnih i društvenih praksi, vrednosti i značenja koji se oblikuju i prenose kroz ove prostore društvenosti, stvarajući nove kulturne proizvode putem ljudskih interakcija. Antropološki pristup ili istraživanja interneta nazivaju se još i „antropologija 2.0”, što referira na poslednju „eru” digitalnih prostora. Ovako shvaćeni prostori razumeju se kao organski deo kulture i društva, a transformacije u svakodnevnoj komunikaciji koje se u njima odvijaju promenile su naše ustaljene percepcije toga kako su vreme, prostor i zajednica/društvo „tradicionalno” povezani. Jednom rečju, odbacuje se činjenica da nepostojanje fizičke blizine to jest fizičke spojnice između ljudi/aktera u takvim prostorima kao nečeg što je donedavno predstavljalo nužni preduslov za istraživanje međuljudskih interakcija (Aouragh 2018).

Kako nijedan aspekt ljudskog života ne izostaje sa društvenih mreža – oni egzistiraju paralelno, nadopunjujući se, te nijedan ne odnosi hegemoniju u smislu istinitosti – kako ističu Žikić, Stajić i Pišev, prednost korišćenja internet sajtova i portala predstavlja baš i njihova „usmerena reaktivnost” (mogućnost komentaranja vesti). Komentaranje vesti na tematske (a često i vrednosno-značenjske celine) referišu najčešće na pogled, to jest „na doživljaj opšteg stanja u društvu, onog dela javnosti koji komentare ostavlja” (Žikić, Stajić i Pišev 2020, 846). Zbog toga, u okviru ovog rada, biće analiziran upravo *odnos* onih (anonimnih, ali nekada i pod punim imenom i prezimenom, a za potrebe ovog rada anonimizovanih) predstavnika „srpskog naroda”. Razlog zbog kojeg se usuđujem da ih na ovaj način kategorizujem jeste činjenica da je doživljava-

---

za pretpostavljeni fenomen „bele kuge“ – v. Drezgic 2010). U nešto savremenijim antropološkim istraživanjima i definicijama nematerijalnog kulturnog nasleđa poslovično se poteže i pitanje – ko, zašto i za koga neki kulturni element „brani“ i čuva“ (v. Milenković 2024, Čuković 2019, 2023).

nje moguće primene Zakona o rodnoj ravnopravnosti od strane pomenutnog ispitičnog uzorka, pre svega, orijentisano ka formulacijama odbrane srpskog naroda, identiteta, ustavotvornosti i ostalih „teških” i važnih društvenih pitanja koja bi mogla da more jedan narod u kriznim situacijama⁶. Na taj način, Zakon o rodnoj ravnopravnosti i njegove odredbe koje se odnose na primenu rodno osetljivog jezika, za ovaj ispitički uzorak, predstavljaju simbol nečega drugog – nekakvih pretpostavljenih zakulisnih radnji, plasiranih od strane različitih entiteta, ali sa istim ciljem: da se srpski identitet, kao takav, ospori, unizi i da se, na neki način, ugrozi i opstanak samog naroda.

Odnosi o kojima govorim, a koji nastaju u okvirima virtuelne realnosti, nesumnjivo su nastali po uzoru na one iz fizičke realnosti, ali se ispoljavaju drugačije. Razlog za to je posredovanje digitalnih medija prilikom komunikacije i uspostavljanja društvenih odnosa. Digitalni mediji omogućavaju promet informacija i „kretanje” društvenih odnosa iz jedne realnosti u drugu, omogućavajući im paralelne živote u sadejstvu, menjajući i konstitušući tim procesom kako svakodnevnu, tako i digitalnu realnost. Ovostrani svet više nije ekskluzivni pejzaž sociokulturne etnografije, već se i digitalni usvajaju kao ravnopravni, omasovljeni i bremenit značenjima baš kao i fizički svet u kojem se krećemo; oni više nisu čak ni ekstenzije sopstva, već njegov integralni, punopravni deo. Ovakva, dijalektička priroda kretanja društvenih odnosa nam ukazuje da se socijalizacija može dešavati i u uslovima potpune fizičke izolacije, isključivo putem interneta (v. Heim 2000). Različite načine komentaranja o rodno osetljivom jeziku na društvenim platformama vidim kao nosioce kulturne komunikacije, koja je u isti mah označitelj drugih, sa njom povezanih sociokulturnih fenomena, i istovremeno i stožer poruke koju treba da prenese. Teorijsku zaleđinu za ovo istraživanje pronalazim u inspirativnom radu „Indeks „korona”: simbolička upotreba kovida-19 u javnom govoru Srbije” (Pišev, Žikić i Stajić 2020), koji analizira simboličku upotrebu kovida-19 i retorike dijaloga koja se odvija između tzv. kriznog štaba i „recipijentata” tj. naroda. Autori u radu se oslanjaju na višedecenijsku tradiciju srpske etnologije i antropologije u modifikovanoj primeni strukturalno-semantičke analize na različite sociokulturne fenomene, u najvećoj meri (na već iznad pomenutu) Ličovu tezu o kulturi kao komunikacijskom činu i procesu. Nadovezujući se na ovu bazičnu ideju, upotrebu komentara (klasifikovanu u tri velika „klastera”) koji pozivaju na borbu protiv rodno senzitivnog jezika vidim kao vid simboličkog sredstva kulturne komunikacije u aktuelnom društvenom trenutku u savremenom srpskom društvu. Ovaj čin kulturne komunikacije u sebi objedinjuje i praksu performiranja identiteta, u čijoj pozadini stoji ideološka potpora i otpor globalizacijskim procesima.

---

6 Krizna situacija, u ovom slučaju, jeste potencijalno uvođenje i primena Zakona o rodnoj ravnopravnosti, tačnije, odredbi o rodno senzitivnom jeziku od strane medija i naučno-obrazovnog sistema.

Konstruisanje ZRR kao moralne panike

Kao što je već navedeno, moju pažnju su od januara 2024. godine zaoкупirale različite vesti i objave na društvenim mrežama u vezi sa uvođenjem ZRR i njegovih odredbi koje se tiču korišćenja rodno osetljivog jezika. Najednom se činilo kao da su vesti o ovom problemu preplavile društvene mreže, a izdvojiću samo nekoliko naslova: „Lomićemo jezik zbog rodne osetljivosti”⁷, „Tema nedelje: muke zbog rodno senzitivnog jezika”⁸, „Lingvistika između zakonske i rodne ravnopravnosti”⁹, „Rodno senzitivni jezik je mehanizam protiv diskriminacije”¹⁰, „Ženski monah ili monahinja: Patrijarh i Matica Srpska opet protiv rodno senzitivnog jezika”¹¹, „Nema rečnik, ni pravopis samo – kaznu: rodno osetljiv jezik, po zakonu koji struka osporava, mediji treba da primene od maja”¹², itd. Indikativan je podatak da se najveći broj portala koji izveštavaju o ovom „problemu” poslužio takvim načinom govora tj. izveštavanja koji za cilj ima da okupira pažnju javnosti o nečemu potencijalno opasnom, strašnom, nečemu što, dakle, ima sve elemente da postane realna pretnja u društvu. Ovo bi ujedno bio i prvi nužni korak u definisanju nekog stanja tj. početka moralne panike koja se gradi oko nekog problema, kao i spremnost medija da izjašnjavaju o datoj temi u velikim razmerama (*zabrinutost* i *volatinost*). Svakako, polemika koja se vodi(la) u javnosti o rodno senzitivnom jeziku, a koji se najpre odnosi na upotrebu ženskih oblika za profesije i titule, traje godinama unazad. Međutim, prenošenje polemike na institucionalni nivo predstavlja posve novu lestvicu kao i prvi, kamen temeljac element u konstruisanju moralne panike, budući da se ovom zakonu, koji je usvojen još 2021. u Skupštini Republike Srbije, usprotivilo telo Vlade. Iako je ZRR stupio na snagu, Ministarstvo za ljudska i manjinska prava i društveni dijalog, kao predlagač ZRR, odložilo je primenu pojedinih odredbi do juna 2024. godine. Na stranu protivnika rodno osetljivog jezika među prvima je stala Srpska pravoslavna crkva, a u januaru su organizovana čak dva naučna skupa, pod naslovom „Srpski identitet, srpski jezik i Zakon o rodnoj ravnopravnosti”, 16. januara 2024, i „Pravni aspekti i posledice Zakona o rodnoj ravnopravnosti”, 14. marta 2024. godine, gde su, između ostalog, učesnici koji su tražili povlačenje ZRR bili patrijarh Porfirije i predsetnik Matice Srpske, Dragan Stanić. Kao glavni argumenti navode se da „nametanje izraza poput ‘vatrogaskinja’, ‘filološkinja’, ‘borkinja’ i sl... nije svojstveno srpskom standardanom jeziku, već predstavlja nasilje nad njegovim zakonitostima”, kao

---

7 <https://www.politika.rs/scc/clanak/480279/Lomicemo-jezik-zbog-rodne-osetljivosti>

8 <https://www.politika.rs/sr/clanak/553869/Da-li-je-rodno-senzitivan-jezik-pitanje-za-SPC>

9 <https://www.politika.rs/scc/clanak/481281/Lingvistika-između-zakonske-i-rodne-ravnopravnosti>

10 <https://www.storyteller.rs/sr/andrijana-covic-rodno-senzitivni-jezik-je-mehanizam-protiv-diskriminacije/>

11 <https://vreme.com/razno/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti/>

12 <https://www.novosti.rs/drustvo/vesti/1324155/nema-recnik-pravopis-samo-kaznu-rodno-osetljiv-jezik-zakonu-koji-struka-osporava-mediji-treba-primene-maja>

i da se „pod plaštom uklanjanja takozvanih rodni stereotipa nameće promena svesti i načina života pojedinca i društva u celini, promovišu se ideologija, politika i praksa LGBTIQ+”. Na prvom skupu doneseno je ukupno 14 zaključaka, koji su objavljeni javno na sajtu SPC.¹³ Osim naučnih skupova i regrutovanja i angažovanja (veoma) relevantnih institucija, prisutni su i iskazi poput: „nasilje nad jezikom”, „izvrgavanje ruglu” jezika, nametanje „novogovora” – samo su neki od komentara desno orijentisanih partija u Srbiji na ZRR povodom obavezne upotrebe rodno senzitivnog jezika u medijima. Upotrebi ženskih oblika za zanimanja kao što je „psihološkinja”, „epidemiološkinja”, „sudinica” suprotstavili su se i pojedini lingvisti, a argumenti protiv ovih izraza su naučne, ali i političko-ideološke prirode. Ovakav stepen angažovanosti različitih aktera, sa osnovnom ujedinjujućom idejom tj. stavom, može se smatrati *elementom konsenzusa* u okviru konstruisanja moralne panike. Otpor je u najvećoj meri, kako ističe Tomić¹⁴, prisutan kod lingvista „normativista”, odnosno onih koji insistiraju na tome da uvođenje ženskih oblika za pojedina zanimanja čini narušavanje norme srpskog jezika. Još 2021. godine je na odredbe ovog zakona koje se odnose na rodno osetljiv jezik reagovao je Odbor za standardizaciju jezika, naučno-stručno telo obrazovano 1997. godine pri Institutu za srpski jezik Srpske akademije nauka i umetnosti. U saopštenju ovog Odbora od 12. maja navodi se da je ZRR „u suprotnosti sa celom istorijom norme srpskog književnog jezika, a samim tim i sa njegovim sistemskim i strukturnim pravilima”.¹⁵ „Srpski jezik je oduvek bio ono što danas nazivamo rodno osetljivim jezikom”, navodi Svetlana Tomić, i podseća nas da je ova tema, u podneblju i kulturi stara najmanje sto godina, a da je ideja o rodno osetljivom jeziku nastala krajem 20. veka, kada se u većini društveno-humanističkih disciplina počinje raspravljati o jeziku i načinima govora kao kulturno kodifikovanim porukama, to jest tri najvažnija elementa komunikacije: sadržaj poruke, odnos aktera koji učestvuju u komunikaciji, i percepcija komunikacije od strane ljudi.¹⁶

Interesantan podatak a od važnosti za ustanovljavanje elementa *antagonizma/identifikovanja neprijatelja* u konstrukciji moralne panike jeste izjava Odbora za standardizaciju jezika iz 2021. godine da je „navedeni Zakon... bez sumnje napravljen pod uticajem Brisela”, gde se još ističe i da se ovim zakonom ženski oblici nameću „na silu” (iako nije tačno specifikovano *ko tu silu vrši*). Među komentarima na *Instagram*-u, portalima i vestima takođe se promaljavu slični elementi: „znači, cilj im je nesmetan pristup deci i guranje rodne ideologije” (M.R)¹⁷; „Do ovog je dovela ideologija, EU nema alternativu” koja vlada Srbijom od 2000-tih i zahvaljujući kojoj je ministrica G. Čomićova postavljena

13 SPC ću u daljem tekstu koristiti kao akronim za Srpsku pravoslavnu crkvu; <https://spc.rs/zakljucci-naucnog-skupa-srpski-identitet-srpski-jezik-i-zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti/>

14 <https://www.slobodnaevropa.org/a/31288503.html>

15 Isto.

16 <https://uzicemedia.rs/svetlana-tomic-rodna-ravnopravnost-se-tice-celog-drustva/>

17 <https://www.politika.rs/sccl/clanak/615667/Pocela-primena-rodno-senzitivnog-jezika-zamedije-bez-kaznenih-odredbi>

na mesto ministra za razgovor udvoje i manjine. A verni glasači kao ništa ne primećuju šta se dešava. Idemo u budućnost!!!” (D.C)¹⁸; „Ko zna koja ološkinja je smislila ovaj monstrozni zakon...” (M.F)¹⁹; „Muškarac i žena nikada nisu i nikada neće biti isto. Ova agenda se forsira u okupiranim zemljama u cilju njihovog oslabljenja i rasturanja porodice.” (N.O)²⁰. Na sajtu SPC, u vestima o objavljenih 14 zaključaka sa prvog naučnog skupa, jasno se navodi da je „implementiranje rodne ideologije došlo direktno od strane LGBTQIA+ zajednice... koji nastoje da promene pojedinca i [srpsko] društvo napadajući njegove osnovne vrednosti...”²¹. Komentara ovakvog tipa zaista ima bezbroj, a neki čak korišćenje rodno osetljivog jezika povezuju sa nacističkom Nemačkom.²² Osnovno je zapaziti da u diskursu ovog tipa postoji „neprijatelj” zaslužan za razaranje matrice srpskog društva, etničkog identiteta i tradicionalnog modela porodice kao poslednjeg „bastiona” srpstva. Taj neprijatelj ovaploćuje se u stvarnim entitetima poput Evropske unije ili „Žena u crnom” (i, uopšteno uzev, feministkinja – iako se nigde ne pominje da feministkinje ne predstavljaju nekakav homogeni entitet), ali se isto tako može „sakriti” i u bilo kojoj ženi koja odluči da poklekne pred nametnutnom obavezom korišćenja rodno senzitivnog jezika („ološkinja” – primetimo da se ovde rodno osetljivi termin koristi kao sredstvo ponižavanja), kao i naučnih frakcija poput „rodne ideologije” (iako je potpuno nejasno ko takvu ideologiju piše, plasira ili pokušava da je implementira – osnovna ideja jeste da ona dolazi „spolja”, u vidu „pozapadnjačenja”).

Gorepomenute argumente preuzele su u svojoj kritici i mnoge političke stranke i njihovi predstavnici i predstavnice, ali ovaj rad se ne bavi institucionalnim odgovorima na ZRR kao „suvo i kruto političkim” (iako su svi naši pojedinačni odgovori na tekuća društvena pitanja inherentno politički). Radije, interesovalo me je *čega* su ovi stavovi iskaz, tj. odraz, znajući da institucije nekog društva, uključujući i nauku pa i njene predstavnike/predstavnice i zvaničnike/zvaničnice, nisu odvojivi ili vrednosno neutralno pozicionirani u odnosu na ostatak šireg auditorijuma, tj. javnosti i javnog diskursa.

18 <https://www.politika.rs/scc/clanak/481281/Lingvistika-između-zakonske-i-rodne-ravnopravnosti>

19 Isto.

20 Isto.

21 <https://spc.rs/zakljucci-naucnog-skupa-srpski-identitet-srpski-jezik-i-zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti/>

<https://spc.rs/naucni-skup-pravni-aspekti-i-posledice-zakona-o-rodnoj-ravnopravnosti/>

<https://spc.rs/naucni-skup-srpski-identitet-srpski-jezik-i-zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti-2/>

22 „Dragi učenice. Da, sada cemo se obracati indirektno. Interesantno je da je ova formulacija bila u NAZI Nemačkoj veoma zastupljene. Komandierende, Führende-Kopmandujuci, vodeci, Dobrovoljno javljajuci, pa studenti studirajuci. Dakle depersonalizacija licnosti u drustvu koje je napravilo najvece zlo u 20 veku. Spaljivali su knjige. Novi ce nas preplaviti digitalnim izdanjima.Sinhronizovace filmove ponovo.Keltsko naselje je sistematski unisteno po prijemu Hriscanstva kod Nemaca. Naucismo li nesto za 2000 god?”(V.V), <https://www.politika.rs/scc/clanak/481281/Lingvistika-između-zakonske-i-rodne-ravnopravnosti>

Borba, ali protiv koga? Rod i etnicitet još jednom u vezi

Javni diskurs se, kao što je već rečeno, može najopštije shvatiti kao način na koje se društvene grupe izražavaju i komuniciraju unutar javnog prostora, bio on fizički svet, ili digitalni; međutim, nijedan društveni fenomen više nema samo svoj pojavno-fizički oblik bez digitalnog pandana. U okviru digitalnog diskursa, kao i u ostalim javnim diskursima, komunikacija obuhvata jezik, simbole i prakse koji ne samo što oblikuju identitete i vrednosti zajednice, već su i njegov odraz (odnos diskursa i jezika je uzročno-posledičan i recipročan, jedan bez drugog ne postoje, sažimaju se, prožimaju i deluju jedan na drugog). Budući da se uloga antropologije može shvatiti i tako da između ostalog proučava kako se javni diskurs koristi za kreiranje i propagiranje društvenih normi, politika i identiteta, i istraži kako različiti glasovi i perspektive utiču na formiranje javnog mnjenja i kolektivnog identiteta, u ovom delu rada posvetiću se primerima komentara koje sam, apstrahujući osnovne generalije, podelila u tri veća klastera: a) diskurzivni govor o ženama (biologizacija rodni kategorija); b) diskurzivni govor o odbrani srpskog jezika, nacije i identiteta; i v) diskurzivni govor o nenaučnosti rodno senzitivnih oblika.

Klaster diskursa koji se odnosi na nenaučnost obrađen je u prethodnom poglavlju, gde su se kako religijske, tako i sekularne institucije društva ujedinile u naporima da naučnom argumentacijom „obore neustavni ZRR”. Videćemo u nastavku da su klasteri vezani za biologizaciju pola i odbranu srpskog identiteta toliko tesno povezani, da ih je gotovo nemoguće raščlaniti jer jedan bez drugog „ne umeju”.

U osnovi analize usmerenih komentara na društvenim mrežama i portalima, vezanih za upotrebu rodno senzitivnog jezika stoji teza da se iz njih može iščitati otklon prema rodno osetljivom jeziku, i opšti stav prema ostalim pitanjima koja su rodno obojena. Ovde polazim od činjenice da su rodno senzitivne odrednice poput spisateljice, antropološkinje, pravnice itd. u potpunosti vrednosno neutralne kao takve (v. Burr 2003), dok se u njih ne upišu određena značenja zbog kojih ona kasnije figuriraju kao simbolički stožeri to jest nosioci određenih kulturnih poruka. Uprošćeno shvaćeno u Ličovskoj tradiciji i klasifikaciji, ovo znači da je komunikacija ustrojena na principu da „A ukazuje na B”, gde se označujuće A odnosi na metaforičko i metonimijsko korišćenje RZZ i rodno osetljivog jezika, a B na razne društvene pojave (v. Lič 1983). U ovakvom kontekstu, javni diskurs nam postaje važan alat za analizu povezanosti kulture, moći i društvenih promena.

„Zanimljivo je to što su pre samo šest godina službenicu MUP-a studenti nazivali pandurkom, dok je ove godine preko 90 odsto njih zanimanju policajac u ženskom rodu dalo oblik „policajka”. Ženama i nije mesto u policiji i vojsci. To i jesu smislili Oni na Zapadu i poturili Nama. Zašto? Da na taj način otupe ostricu i otpor koji MUP i Vojska moraju imati da bi odbranili zemlju.” (K.V).

„Kako rodno senzitivn govor, pa zar nismo nebinarna, bespolna, konzumer-sko-potrošačka digitalna hrpa ovaca?” (C)

„Crkva vidi da se ovim uvodi rodna ideologija na mala vrata, i to je ono što ne smemo dozvoliti inače ćemo tek skliznuti u ludilo u kojem zapad orbitira decenijama... nije problem nazvati ženu advokaticom, a svako ko protiv ova-ga zucne rizikuje čak i zatvorsku kaznu, cilj Crkvi nikad nije bio da umanjí odnos žene u društvu već da se razume da su muškarac i žena dva sveta koji čine jedan...” (S.M, komentar na *Instagram*-u)

Višedecenijska proučavanja odnosa jezika i pola/roda pokazala su, između ostalog, kako se jezikom neka osoba identifikuje, kako se njime uspostavlja moć, te kako on reflektuje neravnopravan odnos prema ženama i marginalizovanim društvenim kategorijama. Psiholingvistička istraživanja demantovala su tvrdnje da su nazivi u muškom rodu jedini „strukturalno” ispravni, a najviše je reč o imenicama koje označavaju zanimanja, titule, zvanja, pokazujući da se u predstavi onog što prima jezičku informaciju ipak povezuju sa prirodnim rodom: u osnovi ovakvih diskurzivnih predstava stoje gotovo nesalomive patrijarhalne društvene strukture, koje se sistemski održavaju na esencijalizaciji i biologizaciji pola. Ovo nas dalje vodi u razmatranje ženskih društvenih uloga koje su naočigled samo „upisane” u jezik. Pošto se rađanje, pa i održanje porodice u srpskom društvu prevashodno vezuje za žene, sukob nacionalnih interesa u tom pogledu sa „zapadnim uplivima” ima izraženo rodno-etničku dimenziju. Žene su generalno neretko kritikovane zbog toga što teže ostvarivanju svojih ličnih interesa i ciljeva, navodno, na štetu društva u celini (Drezgić 2008, 193).

Zaključak: bojno polje?

Moralna panika sa stanovišta kulturne antropologije označava društvenu reakciju na percipiranu pretnju koja ugrožava norme i vrednosti zajednice. Ova pojava se obično javlja kada se određena grupa ili fenomen etiketiraju kao opasni, što izaziva strah i uznemirenost među članovima društva. Kulturni antropolozi istražuju kako se moralna panika oblikuje kroz medije, političke diskurse i društvene interakcije, a često se koristi kao način za očuvanje društvenog poretka. Moralna panika može dovesti do stigmatizacije određenih grupa, kreiranja zakonskih restrikcija ili promene u javnim politikama. Kroz analizu usmerenih komentara, njihovu klasifikaciju, ovaj rad nastojao je da pruži jasnije razumevanje kulturne i društvene dinamike koja utiču na ljudsko ponašanje i identitet. Rečeni primeri su, dalje, i vid performiranja identiteta koji se odvija u čestim i prolaznim interakcijskim trenucima (Bauman 1986; Hymes 1975) u digitalnoj sferi. Ovaj performans često uključuje stilizaciju, naglašavanje i preuveličavanje ideoloških asocijacija (element preterivanja u konstrukciji moralne panike). Uočljivo u vezi sa svim komentarima jeste da njima provejavaju klasične antropološke teme poput straha, odbojnosti, borbe za opstanak, borbe

za spas (jezika i nacije), očuvanje društvenog poretka zasnovanog na zamišljenoj komplementarnosti rodova. Pretpostavljena pretnja, koja se smešta bilo u različite pojedince i institucije, ali i apstraktne nepojavne oblike (ministarke, poverenice, „zapadne” političare, „domaću” levicu i NVO sektor, LGBTQIA+ zajednicu, Zapad kao takav, Brisel i Evropsku uniju), identifikuje ih kao potencijalno opasne i kao pretnju. Osim što vodi ka stigmatizaciji određenih grupa, moralna panika ulazi i na teren „bojnog polja” i kulturnih ratova time što ima moć i snagu da sprovede izvesne restrikcije i javne politike, što se može posmatrati i kroz činjenicu da je do obustave primene ZRR zapravo i došlo, te da je njegova implementacija stavljena na čekanje do daljnjeg.

Literatura

- Antonijević, Dragana i Banić Grubišić, Ana. 2021. „Samo sapun Srbina spasava – humorističke po(r)uke o higijeni tokom Kovid-19 pandemije u Srbiji”, *Savremena srpska folkloristika IX*: 397–418.
- Aouragh, Miriyam. 2018. „Digital Anthropology”, u: *The International Encyclopedia of Anthropology*, John Wiley & Sons, Ltd.
- Banić Grubišić, Ana. 2023. *Internet mimovi između folkloru i popularne kulture*. Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Dosije studio: Beograd.
- Bauman, Richard. 2008. „Story, performance, and event: Contextual studies of oral narrative”, *Cambridge Studies in Oral and Literate Culture* (10). New York: Cambridge University Press, x – 130.
- Bucholtz, Mary i Hall, Kira. 2004. „Language and Identity”, u: ed. Duranti Alessandro, *A Companion to Linguistic Anthropology*. Blackwell Publishing LTD: 369–394.
- Burr, Vivien. 2003. *Social Constructionism*, London: Routledge.
- Garland, David. 2008. „On the concept of moral panic”, *Crime media culture*, SAGE Publications: Los Angeles, London, New Delhi and Singapore: 9–30.
- Goode, Erich i Ben-Yehuda, Nachman. 1994. „Moral panics: Culture, politics and social construction”, *Annual Review of Sociology* 20 (1994): 149–17.
- Cohen, Stanley. 1972. *Folk Devils and Moral Panics: The Creation of the Mods and Rockers*. Oxford: Martin Robertson.
- Drezgić, Rada. 2008. „Od planiranja porodice do populacione politike – promena vladajuće paradigme u srpskoj demografiji krajem 20. veka”, *Filozofija i društvo* 3/2008: 181–215.
- Drezgić, Rada. 2010. *Bela kuga među „Srbima”: o naciji, rodu i radjanju na prelazu vekova*, Beograd: Albatros plus.
- Ćuković, Jelena. 2019. *Nematerijalno kulturno nasleđe iz antropološke perspektive*. Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Dosije studio: Beograd.
- Ćuković, Jelena. 2023. *Diskursi kulturnog nasleđa u Vojvodini*. Odeljenje za etnologiju i antropologiju, Dosije studio: Beograd.
- Leach, Edmund. 1976. *Culture and communication: The logic by which symbols are connected*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Milenković, Miloš. 2024. *Cultural Heritage and Reconciliation in the Western Balkans: An Anthropological Perspective*, Routledge: New York.

- O'Reilly, Karen. 2012. *Ethnographic Methods*, Routledge: London.
- Piše, Marko, Bojan Žikić i Mladen Stajić. 2020. „Indeks 'korona': simbolička upotreba kovida-19 u javnom govoru Srbije”, *Etnoantropološki problemi* 15(3): 845–877.
- Radiojević, Sonja. 2020. „(De)kolonizacija digitalnog okruženja: internet i novi(ji) mediji kao mesta savremenih antropoloških istraživanja i kako im etnografski prići”, *Glasnik Etnografskog Instituta SANU* 68 (2): 419–438.
- Savić, Svenka. 1998. „Žena sakrivena jezikom medija: kodeks neseksističke upotrebe jezika”, dostupno na: https://www.womenngo.org.rs/sajt/sajt/izdanja/zenske_studije/zs_s10/svenka.html
- Spector, Malcom i Kitsuse, John I. 1973. „Social Problems: A Re-Formulation”, *Social Problems*, 21 (2): 145–159.
- Žikić, Bojan. 2002. *Antropologija gesta: pristupi*, Srpski genealoški centar: Beograd.
- Heim, Michael. 2000. *Virtual Realism*. USA: Oxford University Press.
- Hymes, Dell. 1974. *Foundations in sociolinguistics: An ethnographic approach*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Izvori

- <https://www.politika.rs/scc/clanak/480279/Lomicemo-jezik-zbog-rodne-osetljivosti>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://www.politika.rs/sr/clanak/553869/Da-li-je-rodno-senzitivan-jezik-pitanje-za-SPC>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://www.politika.rs/scc/clanak/481281/Lingvistika-izmedu-zakonske-i-rodne-ravnopravnosti>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://www.storyteller.rs/sr/andrijana-covic-rodno-senzitivni-jezik-je-mehanizam-protiv-diskriminacije/>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://vreme.com/razno/zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti/>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://www.novosti.rs/drustvo/vesti/1324155/nema-recnik-pravopis-samo-kaznu-rodno-osetljiv-jezik-zakonu-koji-struka-osporava-mediji-treba-primene-maja>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/zasto-sanu-brise-zene-iz-jezika/>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://www.danas.rs/kultura/zene-u-nauci/>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://www.danas.rs/vesti/drustvo/moze-li-srpski-jezik-postati-rodno-osetljiv-jezik/>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://pressek.rs/kragujevac/kome-i-zasto-su-problem-zenski-nazivi-zanimanja-i-zvanja/>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://uzicemedia.rs/svetlana-tomic-rodna-ravnopravnost-se-tice-celog-drustva/>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://spc.rs/zaključci-naucnog-skupa-srpski-identitet-srpski-jezik-i-zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti/>, pristupljeno septembar 2024. godine
- <https://spc.rs/naucni-skup-pravni-aspekti-i-posledice-zakona-o-rodnoj-ravnopravnosti/>, pristupljeno septembar 2024. godine

<https://spc.rs/naucni-skup-srpski-identitet-srpski-jezik-i-zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti-2/>, pristupljeno septembar 2024. godine

<https://www.slobodnaevropa.org/a/ustavni-sud-srbije-zakon-o-rodnoj-ravnopravnosti/33013646.html>, pristupljeno septembar 2024. godine

<https://www.slobodnaevropa.org/a/rodno-senzitivni-jezik-srbija-zakon/32809505.html>, pristupljeno septembar 2024. godine

Nevena Milanović Minić

Revisiting gender troubles: public discourse analysis on gender-sensitive language in Serbia

Summary: In this article, I tackle the phenomenon of ‘moral panic’ related to gender-sensitive language from the perspective of sociocultural anthropology. Moral panic is embodied in the ways of speaking about gender-sensitive language by various actors, primarily on social media (i.e. *Instagram*). The basic premise is that the dominant public discourse created around the use of gender-sensitive language is articulated through the metaphor of war and represents the battleground of different ideologies. These ideologies are not only positioned in either of the opposing dichotomies ‘for’ and ‘against’ gender-sensitive language, as is the case in actual wars. The assumed enemy, depending on who is speaking about it, is placed in different tangible but also elusive conceptual and imagined forms (ranging from woman, feminists, the LGBTQIA+ population, to the ‘evil West’ as well as the science itself). Since a significant portion of public debates and discourse creation takes place in the media, (i.e. on the Internet), I analyze public statements in the form of discussions and comments on news and social platforms, by treating them as existing entities in the global world, as well as social media as ‘extensions’ of the self. The work aims to explore and clarify cultural communication that occurs in electronic formats on social media platforms through discourse analysis, referencing the general state of society, as well as the growing popularity of pseudoscientific tendencies.

Keywords: gender sensitive language, anthropology of gender, public discourse, cultural communication, Gender equality law.

Primljen: 7. 10. 2024.

Odobren: 31. 10. 2024.

Ana Dajić
*Odeljenje za etnologiju i antropologiju
Filozofski fakultet u Beogradu*

O „ESTETICI SOCIJALISTIČKOG STANA” DESET GODINA POSLE: BIOGRAFIJA JEDNOG ISTRAŽIVANJA

Apstrakt: U ovom radu predstavljam rezultate istraživanja o karakteristikama enterijera domaćeg stambenog prostora za vreme socijalizma i ulozi potrošnje u procesu njegovog oblikovanja, sprovedenog za potrebe diplomskog rada 2014. godine. Pažnja je usmerena na proučavanje estetike enterijera stanova tokom šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, na primeru stambene zgrade u Beogradu, na Sajmu, sagrađene 1963. godine. Tokom istraživanja, služila sam se metodom koji je podrazumevao upotrebu dubinskih intervjuova sa ispitanicima putem standardizovanog upitnika i neformalnih razgovora, a fotografije koje su ispitanici priložili pomogle su da se vernije prikažu njihova sećanja. Cilj rada je da se utvrde i opišu estetske odlike domaćeg prostora u socijalizmu, u teorijskom kontekstu studija potrošnje, materijalne kulture i socijalizma. Takođe se ukazuje na velike promene u urbanističkom pejzažu ovog dela grada, koji postaje poprište intenzivne džentrifikacije kroz projekat „Beograd na vodi”, a što kao potencijalni ishod ima postepeno potiskivanje i brisanje okolnog urbanog prostora, tj. toponima koji imaju važnu identitetsku ulogu i koji, od izgradnje ove zgrade, čine i estetiku životnog okoliša stanara.

Ključne reči: estetika socijalističkog stana, kultura stanovanja, materijalna kultura doma, potrošnja, ukus, identitet, socijalizam

Pre tačno deset godina, za potrebe pisanja diplomskog rada, sprovela sam istraživanje čiji će rezultati, u suženom obliku, biti predstavljeni na stranicama koje slede. Istraživanje je bilo posvećeno estetskim odlikama domaćeg prostora u socijalizmu, teorijski je kontekstualizovano u okviru studija potrošnje, materijalne kulture i socijalizma, a izvedeno je kroz studiju slučaja jedne zgrade na Sajmu, izgrađene 1963. godine. Pomenuti decenijski period, ispostavlja se, do-

bar je (vremenski) okvir kroz koji možemo da sagledamo brojne promene koje su se desile kako na društvenom, političkom, urbanom, tako i na ličnom planu. U međuvremenu, neki drugi vetrovi usmerili su moj poslovni put. Pritisnuta je duža pauza na naučno-istraživački rad, ali ta iskra i želja za pisanjem nije prestala da sija. Baš kao ni razmišljanje o ovoj temi koje se, s godinama, naslonilo na stalno otvoren, opominjući „prozor” u umu i na elektronskim ekranima na kojima svakodnevno iskrsavaju vesti o preinačavanju urbanog tkiva, gradskih prostora, stila življenja, organizovanja i uređivanja stambenih prostora, te pripadajućoj arhitekturi čiji senzibilitet nalikuje na dete željno pažnje koje neprestano maše i viče, „pogledaj me, tu sam!”

Društveni, politički i urbani procesi nezaustavljivo transformišu gradski, ali i zakonski pejzaž, ciljanim brisanjem kako zelenih površina, tako i „starih” urbanih prostora koji dobijaju neke nove fasade, konstrukcije i namene. Tekuća stambena groznica kojoj svedočimo, proistekla iz potreba krupnog kapitala, a ne potreba grada i njegovih stanovnika, dovela je u pitanje i odnos prema nasleđu, posebno arhitektonskom, koje se sve više sagledava i tretira gotovo isključivo kroz prizmu profita, čime vešto potiskuje „kulturu sećanja” i pretače je u „kulturu zaborava”. Zajednički prostori u sve većoj meri prisvajaju se za privatne poduhvate, koji od gradova stvaraju ambijente neudobne za „obične” građane.¹

U tom rapidnom procesu džentrifikacije, prostor na obodima Beogradskog sajma pretrpeo je i nastavlja da trpi najvidljivije promene. Područje od 90 hektara koje se duž reke Save prostire od Brankovog do Novog železničkog mosta, poznat pod nazivom Beograd na vodi, prerastao je u tzv. projekat od nacionalnog značaja čije se proširenje planira u narednim godinama na dodatnih 327 hektara. To proširenje zahvatiće u celosti prostor Beogradskog sajma, i svoj put dalje nastaviti ka Adi, opštini Čukarica i Novom Beogradu.² Raskršćavanje prostora za dalje stambeno-poslovne podvige i krajolike, učiniće da Sajam, kompleks sa nespornim kulturno-istorijskim značajem, izuzev Hale 1 koja je pod statusom zaštite, bude pretvoren u prah i pepeo. Arhiva stranice *gradnja.rs* ukazala mi je da je još 2014. godine, tokom sprovođenja mog istraživanja, napisano mnoštvo članaka koji su, poput opomene, najavljivali ovakve planove čija je realizacija tada delovala nezamislivo.³

U trenucima dokolice, posebnu pažnju posvetila sam gledanju serijala „Betonski spavači”⁴, te „Moderna vremena”⁵ koji su me inspirisali da ponovo pročitam svoj tekst. To „novo” čitanje iskristalisalo je brojne ideje za ponovni izla-

1 Više na: <https://ministarstvoprostora.org/> i <https://pravonagrad.org/> i <http://aas.org.rs/>

2 <https://www.gradnja.rs/na-horizontu-sirenje-beograda-na-vodi-i-aktiviranje-cukarice/>

3 <https://www.gradnja.rs/tag/beograd-na-vodi/>

4 [https://hr.wikipedia.org/wiki/Betonski_spava%C4%8Di_\(2016.\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Betonski_spava%C4%8Di_(2016.)) Hrvatska dokumentarna serija posvećena modernoj arhitekturi kako na području Hrvatske, tako i na području bivše Jugoslavije koja kroz četiri tematska bloka razmatra pitanja arhitekture turističkih objekata, spomeničkih, komemorativnih i post-industrijskih objekata, te ambicijama za dalju budućnost njihovih neizvesnih sudbina.

5 <https://hrtprizazuje.hrt.hr/hrt1/moderna-vremena-0-11166753> Hrvatska dokumentarna serija „Moderna vremena, oblikovanje u Hrvatskoj” prikazuje razvoj hrvatskog i jugoslovenskog dizajna od pedesetih godina prošlog veka do današnjih dana.

zak na teren, iniciralo nekolicinu novih kućnih poseta, i ukazalo na potencijal da se okviri istraživanja prošire. Međutim, promena karaktera samog kraja, kao i demografija zgrade je uticala na činjenicu da ta željena „dopuna” istraživanja nije sasvim moguća. Brojne „starosedeoce” zamenili su podstanari, a čak više od 75 procenata mojih ispitanika više nije među živima. Sa njima, nepovratno je otišlo sećanje na neko drugo vreme, emocije i sisteme vrednosti.

Stoga, potreba da se ovaj rad još jednom „zapiše” i tek sada objavi, uz neizbežnu rekontekstualizaciju – proširivanje okvira interpretacije u skladu sa protokom vremena – proistekla je kako iz ličnog poriva da se istorija jednog vremena jasnije ucrtta, tako i iz žudnje za čitanjem i sprovođenjem što više preko potrebnih istraživanja i tekstova na slične teme, u lokalnim kontekstima. Od trenutka pisanja ovog rada, u okvirima svetske i domaće antropologije, ali i multidisciplinarnih istraživanja, primetan je porast literature i novog interesovanja ne samo za materijalnu kulturu doma, etnografiju prostora, arhitektonskog, gradskog i industrijskog nasleđa, već i kulturu stanovanja (više u, Borm 2017, Alfirević, Simonović-Alfirević 2018, Backović 2019, Bogdanović 2019, Mrduljaš 2020, Pink S, Leder Mackley K, Morošanu R, Mitchell V, Bhamra T 2020, Mitrović 2021, Nikolić 2023, Radović 2023, Dukanac 2023). Ta nova, dopunjena čitanja svakako bi pomogla da, ukoliko bi se produbilo, modifikovalo, preciznije usmerilo, ovo istraživanje dalje teče u metodološki izazovnijem i terenski pronicljivijem pravcu. Ali čak i ovako, u svom originalnom obliku, istorijski karakter materijala nije izgubio na vredostojnosti, dok je vrednost usmenih kazivanja još dragocenija, s obzirom na sve manji broj savremenika epohe o kojoj istraživanje govori. S druge strane, protok vremena od originalnog istraživanja do danas je mnoge teme, pitanja i probleme koji su u njemu otvoreni i analizirani stavio u dužu vremensku perspektivu, i omogućio njihovo sagledavanje iz (njihove) budućnosti, kao i pravce narednih istraživanja. Jedan od pravaca svakako bi se odnosio na pitanja doma i stambenog prava koje je za moje ispitanike imalo prefiks zagarantovanosti i sigurnosti, dok je za mnoge danas uglavnom sa prefiksom neizvesnosti i privremenosti.⁶ Podstanarska kultura i skućavanje u okviru privremenih domova sve je češća i prisutnija praksa i u ovoj zgradi, a izvestan procenat stanova stavljen je i na tržište nekretnina, čime je u poslednjih deset godina zabeležen i nemali broj kupaca „autsajdera” koji su, zbog manjka želje za integracijom, u zgradu uneli „osećaj stranog tela”, kako kaže jedna od komšinica. Pa ipak, veliki procenat stanovnika zgrade i dalje čine „starosedeoce” i njihovi potomci, a ovi novi, mešoviti istraživački uzorci mogli bi dati zanimljive odgovore na percipiranje domaćeg prostora u savremenoj Srbiji, prakse njegovog uređenja, njegov materijalni i simbolički aspekt, odnosno na to kako se u njega upisuju lični, a kako kolektivni identiteti, te kako infrastruktura i urbani pejzaži koji domaći prostor okružuju, takođe služe kao presudni faktor za izbor, a potom i građenje pejzaža samog doma. Sveproživljajuća intenzivna džentrifikacija na prostoru ovog dela grada, sve intenzivnije

---

6 <https://ministarstvoprostora.org/stanovanje/>

utiče na percipiranje kraja koji postaje obeležje nove elite. To novo okruženje trajno će izmeniti kako toponime, dosadašnji životni okoliš, te zakloniti vizure iz stanova pozicioniranih ka reci, Adi i Kalemegdanu.

Materijalna kultura i društveni ukus

Istraživanje materijalne kulture se može najšire definisati kao proučavanje odnosa između ljudi i stvari u različitim prostornim i vremenskim kontekstima (Miller and Tilley 1996, 1). Najopštije, „može se reći da se materijalna kultura sastoji od fizičkih objekata koji omogućavaju uvid u socio-kulturni sistem i ljudsko ponašanje” (Parezo 1996, 745). Na isti način kako ljudi uređuju predmete, ti predmeti mogu da „uređuju” njih (Miller 1994). Domaći mikrokosmos je mesto gde se najbolje reflektuju ovi odnosi. U distinkciji javno/privatno, kuća predstavlja mesto privatnog, poznatog, prostor gde se ispoljava naše sopstvo. Na taj način predmeti koji se koriste u tom prostoru su drugačiji od predmeta koje možemo da vidimo napolju i koji nam ne pripadaju. Upravo ta domaća sfera, inspirisala me je da istražim na koji način se po kvadraturi istovetni prostori, mogu urediti kao originalni primeri ličnog stila, tj. na koji način se svaki enterijer domaćeg stambenog prostora pokazao reprezentom jedinstvene a, s druge strane, kolektivne estetike. Načini izlaganja predmeta (njihovo isticanje, skrivanje, čuvanje i trošnost) upravo i dokazuju tezu o postojanju kombinovanja i kreativnosti gde estetika stanova na neki način komunicira sa svetom i iskazuje jedinstvenost pojedinca ili čitave porodice koja je njom rukovodila. Poput ljudskih otisaka prstiju, ne postoje istovetni stanovi, sobe, prostori.

U savremenim društvima proizvodnja kulturne i individualne različitosti najčešće je povezana sa procesom potrošnje, shvaćene kao proces kulturne apropijacije ili, Milerovim terminom, objektivifikacije (Miller 1987). Predmeti imaju ulogu da nam objasne svet, da nam ga učine jasnijim i da mi kao potrošači stvaramo i upisujemo značenja tim predmetima. Potrošnja se smatra jednom od osnovnih aktivnosti koju obavljamo u svakodnevnom životu, a decenijama unazad predstavlja i jedno od najekspanzivnijih istraživačkih polja u antropologiji.⁷ Začeci savremenih studija potrošnje, koji datiraju od kraja sedamdesetih, utrlj su put za proširivanje istraživačkih okvira, te se u savremenom dobu istraživači okreću proučavanju individualnih izbora, veza između ljudi i objekata, simboličkih i komunikacijskih pristupa, društvenim odnosima i potrošačkim praksama, kao i pitanjima konstituisanja identiteta kroz procese potrošnje (više u, Colloredo-Mansfeld 2005, Erdei 2008, Miller 1988, Miller 2002). Zato, kombinujući istraživanja potrošnje i materijalne kulture podrazumevamo da proučavamo istovremeno i materijalne i socijalne aspekte

---

7 Jedan od najuticajnijih časopisa za interdisciplinarno istraživanje potrošnje i potrošačke kulture i potrošačkih praksi svakako je *Journal of Consumer Culture* <https://journals.sagepub.com/home/joc>

stvarnosti, a isprepletanost ovih procesa omogućava nam da uvidimo složenost identiteta koja je povezana sa mnogostrukim značenjima predmeta. Tako, ovo istraživanje govori i o iskustvu potrošača u socijalizmu, tj. o tome kakva je bila ponuda, kvalitet, potražnja i na koji način se vršila kupovina potrebnih stvari za opremanje stanova, ali i o tome kako su ti predmeti za pojedince postajali više od objekata, nesvesno gradeći njihov identitet. Dekorativni predmeti koji su služili bogaćenju estetike, a koji su bili (ne)tipični za ono vreme, u mnogome će otkriti jedinstvenost individue koja je njima rukovodila, a takođe će nam svedočiti o njenom (društvenom) ukusu, koji je u ovom istraživanju shvatan na „burdijeovski” način, ne kao prirodan, već kao „proizvod društveno ideološke aktivnosti” (up. Bourdieu 1984, Burdije 2004, Đorđević 2009)

Sa druge strane, a u vezi sa potrošnjom, postoje stvari koje ne možemo da imamo jer nismo određene ekonomske moći. Mi svoj ukus moramo da prilagođavamo nečemu što je nama dostupno, što možemo da priuštimo, iako ono za čim žudimo i različite vrste statusnih i prestižnih objekata (čak i ako ih dobavljamo teško i retko) takođe utiču na oblikovanje društvenih ukusa. To ostavlja prostor za pregovaranje i sporenje, kombinovanje elemenata kako bi se imitirali ukusi bolje stojećih grupa. Na primeru socijalističke Jugoslavije, nezadovoljstvo ponudom u robnim kućama kompenzovalo se kolektivnim ili individualnim odlascima u najpoznatije šoping mesto, Trst. Relativno pristupačan asortiman robe omogućavao je da se pribave predmeti koji se tada nisu mogli naći u domaćim robnim kućama. Egzotika koju je ovakav podvig u sebi nosio, omogućavala je socijalističkim potrošačima da ostvare, na neki način, status konzumenta elitnije robe, ali elitnije u smislu „kod kuće nepristupačne”. Tako, kupci su u ono vreme na različite načine kombinovali domaću i stranu ponudu pokušavajući da se otrgnu homogenizaciji potrošnje putem sitnih oblika otpora, kao što je posedovanje predmeta van asortimana domaćih robnih kuća.

Kako se ovo istraživanje pozicionira u vremenskom okviru šezdesetih i sedamdesetih godina 20. veka, i kako se u njemu razmatra direktni ili indirektni uticaj „socijalističkog ukusa” na potrošnju u okviru doma, važno je bilo sagledati modele uređivanja stanova na koje su se potrošači u ono vreme ugledali, mogućnost izbora koji im se nudio, te uopšte koji su to predmeti boji-li svakodnevicu Jugoslovena za vreme socijalizma i kakvi su bili „kriterijumi estetskih ideala” (Miller 2005). Standardi lepog u kreiranju estetike doma u socijalizmu često su bili univerzalnog karaktera, a estetika se najčešće gradila u okviru oskudnih i jednoličnih resursa materijalne kulture koje je ovaj porredak iznedrio. Iako su postojali, na neki način, prećutni principi uređivanja koji su odlikovali modernost, i moderno stanovanje, pojedinci su ipak uspevali da iskažu svoju kreativnost. U tome su značajnu ulogu imala dizajnerska rešenja i modni tokovi koji su bili sastavni deo stambenih prostora Jugoslovena, a u istraživanju sam pokušala da utvrdim koliko su oni zaista bili zastupljeni u domovima ispitanika. S obzirom da se istraživanje odnosilo na prakse uređenja stanova u prošlosti, u doba jugoslovenskog socijalizma, ali da je terensko istraživanje omogućilo i uvid u estetske intervencije u narednim decenijama,

nakon raspada Jugoslavije i istorijske demisije socijalizma, do početka 21. veka, kao interesantno pitanje se nametnulo i u kojoj meri je zastupljeno kolektivno javno sećanje, odnosno postojanje kulturne memorije pri formiranju kolektivnog socijalističkog identiteta. Prema Andreas Huyssenu „sjećanje oblikuje naše veze s prošlosti, a načini na koje pamtimo određuje naš identitet. Kao individue i društva trebamo prošlost kako bi konstruirali i učvrstili svoju tradiciju, formirali sadašnji identitet, te stvorili viziju budućnosti”⁸ Konkretnije, zanimalo me je da li u domovima sagovornika još uvek postoje objekti koji se povezuju sa jugoslovenskom prošlošću, i kako se oni vrednuju i tumače.

Za jasniju kontekstualizaciju istraživačkog okvira, skrenuću pažnju na činjenicu da se socijalizam razlikovao od društva do društva, i da je u mnogim od socijalističkih zemalja idealtipski model centralizovanog planiranja od kraja pedesetih godina doživeo „krah” koji je omogućio da svi počnu da eksperimentišu i da razlabavljaju taj model (više u, Verderi 1991, Verderi 2005, Erdei 2012). U Jugoslaviji, negde „od sredine šezdesetih godina, započinje takozvana ‘politika standarda’ kojom se vrši zaokret ka zadovoljavanju potrošača i podizanju opšteg kvaliteta života. Napravljen je ekonomski zaokret od naglaska na razvoj teške industrije, koji je dominirao u prvoj dekadi socijalizma, ka podsticanju lake industrije, namenjene, između ostalog, i zadovoljavanju narastajućih potrošačkih potreba. Formiranje socijalističke srednje klase, utemeljene na poboljšanom ekonomskom položaju, i procesi njene društvene legitimacije podsticali su estetizaciju svakodnevnog života, koja je dala zamah potrošnji i doprinela stvaranju potrošačke kulture u socijalističkoj Jugoslaviji” (Erdi 2012, 41).

Potrošačka kultura, stil i dizajn u socijalističkoj Jugoslaviji

Vrhunac potrošačkog socijalizma, poznatog pod nazivom „zlatno doba” jugoslovenskog socijalizma, ili potrošački bum, pokriva period mog istraživanja, odnosno šezdesete i sedamdesete godine 20. veka. „Uživanje u blagodetima materijalnih dobara tokom „zlatnih sedamdesetih”, kojima su se stanovnici Jugoslavije prepuštali bez osećanja krivice koju im je ranije nametala država, tekovina je procesa smanjivanja ideološke odbojnosti prema Zapadu, koji je bio posledica intenzivnije političke, ekonomske i kulturne saradnje, pre svega sa SAD, započete početkom pedesetih. Do tada, potrošnja i socijalizam bili su smešteni na različite krajeve ideološkog spektra, a potrošnja je, u vidu kritike „luksuza”, „mode” i „rasipništva”, bila identifikovana kao sredstvo proizvodnje socijalnih razlika, koje su smatrane pogubnim učinkom kapitalističke ekonomije” (Erdi 2012, 65). Kada se kaže „zlatno doba socijalizma” obično se pod tim podrazumeva period blagostanja, vreme izobilja poput posedovanja automobila, stanja pune zaposlenosti, mogućnosti uzimanja kredita, dobijanja i raspodele stanova, kao i odlasci na putovanja barem jednom godišnje, što se

8 <http://www.cekate.hr/sociokulturni-odjel/kvartura-kulturne-memorije-3/>

najčešće odnosilo na masovne odlaske u šoping ture u Trst, Udine ili Palma Novu u Italiji ili nezaobilazna letovanja na Jadranu. Kako je zaključio i Igor Duda, „jugoslavensko društvo šezdesetih, sa samoposlugama, putovanjima oko svijeta, luksuznim stranim pićima u trgovinama i kupnjom preko kataloga, bilo je potrošačko društvo, pa je u takvoj Jugoslaviji, s jakim političkim, ali i kulturnim vezama s Amerikom, američka svakodnevica neminovno u mnogo čemu postala i domaća realnost.” (Duda 2005, 145 nav. prema, Vučetić 2012, 282). „Zlatno doba” se pominje i u kontekstu retrospektivne evaluacije socijalizma u vreme postsocijalističke transformacije, i ogleda u iskazima da je „ondašnja roba bila prirodnijeg porekla”, što se prvenstveno odnosi na hranu.⁹

Društvo koje je isticalo rad, kao jedno od najvažnijih životnih načela, lagano se upoznavalo sa procesom amerikanizacije i konzumerizmom koji su na jugoslovenska vrata ušli već od 1948. godine (Vučetić 2012, 277). Novi trendovi koji su počeli da ih okupiraju, menjali su svakodnevicu socijalističkog čoveka i modifikovali koncepte skromnih i stvarnih potreba koje je „socijalistička kultura” gajila. Jugoslavija je, kako u sferi umetnosti, tako i u sferi svakodnevice ukazivala na to da je i ona sama „deo zapadnog referentnog sistema, ali i da je deo globalnih fenomena i pokreta” (Vučetić 2012, 44). Potraga za novim i drugačijim, egzotičnim i nesvakidašnjim sadržajima oslikavala se kako u ispunjavanju slobodnog vremena, tako i u domu. Tito je već 1955. godine najavio da će se u prvi plan staviti materijalne potrebe stanovništva i da će Jugoslavija raditi na poboljšanju životnog standarda (Malešević 2012, 112). Uspon sajмова (videti više u, Vučetić 2012) na kojima su izlagači iz celog sveta prikazivali robu, ukazivali su na domete napretka zemalja izlagača. Sajmovi su često budili želju u posmatračima da i sami dosegnu njihov nivo, da poseduju te predmete koji su često samim svojim izgledom delovali primamljivo. Tako, na njima se mogao videti spektar, do tada nepoznate i interesantne, robe¹⁰ koja je izražavala jedinstvenost, individualnost, posebnost. Međutim, socijalistička svakodnevica, pre svega, se gradila oko ideje zajedničkih iskustava, kolektiva i jednog novog kvaliteta života, uporedo sa razvitkom potrošnje i promena urbane svakodnevice (Duda 2003).¹¹ Upravo po ugledu na konzumerizam na Zapadu, Jugoslavija je od kraja pedesetih počela sa izgradnjom prvih samoposluga, rađenih po ugledu

9 U sklopu predmeta „Nacionalna etnologija i antropologija – ekonomija i kultura” putem istraživanja obavljenog 2012. godine, a na temu potrošačkog iskustva u jugoslovenskom društvu, sagovornici su tvrdili da se kvalitet robe nekada mnogo više cenio nego spektar ponude, pogotovo kada je reč o hrani. Slaba opremljenost marketa poput Višnjice, Gorice, Jabuke, Centroproma nije bila mana, jer je ondašnji kvalitet bio daleko bolji, bar kad su u pitanju prehrambeni proizvodi. Pa ipak, postojala je i roba lošeg kvaliteta koju su u žargonu zvali BOFL i koja se nije pokazala kao trajan i vredan proizvod, te je ostala upamćena kao negativna strana socijalizma.

10 Radina Vučetić napominje da su najmoderniji primeri robe izlagani sa idejom da očaraju posetioce sajмова. Kao do tada nepristupačne, navela je automate za cigarete i slatkiše, „kuhinje budućnosti”, radioničarski pribor za opravku automobila i mnoge druge.

11 Duda I, „Svakodnevica u socijalizmu, međunarodna konferencija London, 24.-26. travnja 2003” Odjel za humanističke znanosti Sveučilišta Jurja Dobrile, Pula, Hrvatska.

na one iz SAD-a. Prva samoposluga u Beogradu izgrađena je 1958. godine na Cvetnom trgu, i ona je bila pravi akt uvođenja američkog konzumerizma od strane glavnog aduta samoupravne kontrole, Radničkog saveta (Vučetić 2012, 367). Raskoš ponude i egzotika takvog izlaganja robe, postala je primamljiva kupcima koji su se lako navikli na takav praktičan način kupovine osnovnih i do tada nedostižnih namirnica poput konzervirane i hermetički upakovane robe. Nakon ove, Jugoslavija je počela da obiluje ne samo samouslužnim objektima manje i srednje veličine, već i robnim kućama. Značaj pojava ovih marketa jeste u mogućnosti slobode izbora potrošača, kao jedan potpuno nov doživljaj koji je nagoveštavao modernizaciju.

Dom kao mesto izgradnje, neke vrste, socijalističke kulturnosti, tj. kao prišta socijalističke svakodnevice, to je i oslikavao. Udobno, mada skromno namješteni stanovi su s početka šezdesetih godina uglavnom bili opremljeni proizvodima tipične socijalističke proizvodnje (Slovenijales, bela tehnika Obodin, EI Niš itd.) kombinovanim sa dobrima uvezenim, ili kupljenim na putovanjima. Okretanje jugoslovenskog društva potrošnji, i ostvarivanjem nekadašnjih snova o posedovanju dobre kućne opreme, automobila, odlaska na putovanja, očvrstali su veru i doprineli popularnosti režima tokom stabilnosti 60-ih i 70-ih godina (Duda 2003, 857). Politika stanovanja u socijalističkoj Jugoslaviji je odražavala „duh vremena“, i nastojala da i u kreiranju tzv. socijalnog stanovanja materijalizuje osnovne društvene vrednosti – jednakost, umerenost, modernost, solidarnost – i da i na taj način doprinese stvaranju socijalističkog „novog čoveka“. Enterijeri stanova su upravo takav duh i odražavali, jer je socijalizam svoju ideologiju prosto utisnuo i u ideologiju samog življenja.

Naime, vodeći stil u posleratnoj jugoslovenskoj umetnosti bio je „socijalistički realizam“ tj. Socrealizam, koji se zadržao do pedesetih. Kako Milan Prosen kaže, „socrealizam u Srbiji treba sagledati kao pokušaj stvaranja simbola novog društvenog uređenja, proistekao nakon zbližavanja Jugoslavije i SSSR 1945. godine. Ideološko-teorijska osnova vezana za arhitekturu bila je usmerena ka prihvatanju socrealizma, kao što je to već učinjeno u drugim granama umetnosti, gde su se jasno pokazali sadržaji sovjetskog uticaja i gde su traženi jasan sadržaj i realizam forme, uz nametanje dirigovanog sadržaja, koji je veličao heroje rata i heroje rada. Termin socrealizam potekao je iz literature i potom je proširen na likovnu umetnost, postavljajući za ideal slavljenje običnog čoveka, trudbenika, a kasnije i vođe i partije. Promovisan u arhitekturi na način koji bi ovu delatnost približio narodnim masama, nosio je deklarativni slogan „socijalističko po sadržaju, nacionalno po formi“ (Prosen 2007, 101). Gotovo sva graditeljska ostvarenja nastala u ovim prelomnim godinama mogu se u većoj ili manjoj meri dovesti u vezu s predratnom modernom arhitekturom i mogu biti sagledana kao njen logični nastavak. „Socrealizam u domenu arhitektonskog oblikovanja zbog toga je i nazivan prelaznom fazom našeg graditeljstva – fazom koja premošćuje modernu i postmodernu – u kojoj je pomenutu arhitekturu socijalističkog sadržaja i nacionalne forme ostvario samo Dragiša

Brašovan i to u manjem broju svojih poratnih dela, inspirisanih srpskim folklornim nasleđem” (Prosen 2007, 103). Ovo dominantno stilsko razdoblje je od 1948. napušteno, te je na jugoslovensku umetničku scenu stupio „socijalistički estetizam” – glavni pravac koji je svoj procvat doživeo od 1960-ih godina. „Socijalistički estetizam” se u stambenoj arhitekturi najbolje oslikava kao sistem planiranja, programiranja i finansiranja usmerene stambene izgradnje (Popadić 2010). Takav stil karakterisali su monotonija, hladnoća i strogost. Različiti urbanistički planovi su usloveli da se gradnja tokom šezdesetih godina dvadesetog veka ustoliči u tom novom pravcu. U Perovićevoj interpretaciji ideologija socijalističkog estetizma najbolje se oslikava u stambenoj arhitekturi, odnosno u sistemu planiranja, programiranja i finansiranja – modelu koji je u jugoslovenskoj varijanti poznat kao „sistem usmerene stambene izgradnje” (Ibid, 249).

Jugoslovenski industrijski socijalizam delovao je kroz neke poznate i prepoznatljive forme (ovde mislim na rad udruženja Rade Končar koji je poznat po tehničkim aparatima koje je svaka kuća imala, zatim Iskra dizajn koji je proizvodio telefone, zvučnike, rad Jugokeramike, Jugoplastike i mnogih drugih koji će kasnije biti pomenuti u radu). O važnosti dizajna u svim sferama života svedoči i osnivanje Dizajn centra iz Beograda koji je delovao tokom sedamdesetih i osamdesetih godina. Oni su se trudili da se kroz uspostavljanje institucije za edukaciju, promociju i unapređenje dizajna poboljšaju i sami uslovi života (Čurčić 2010). Socijalistički dizajn, sa današnje tačke gledišta, odisao je svojevrsnom originalnošću upravo zato što je u sebi sadržao sukobe slobode i kontrole, praktičnosti i estetike, modernosti i ideološke doslednosti. „Djela dizajna nisu samo lijepo oblikovani predmeti, već proizvodi u njihovoj široj društvenoj funkciji. Formalni aspekti i kreativni proboji su važni, ali dizajnerski proizvodi imaju svoju kulturnu, sociološku i komunikacijsku vrijednost i izvan uskih oblikovnih kriterija” i upravo zato jesu posebni (Kršić 2012, 5).

Govoreći o industrijskom ali i grafičkom dizajnu namenjenom širokim masama, tada čuvene prodavnice nameštaja poput robne kuće NAMA, Simpo Vranje, Novi dom, Slovenijales, Jugoeksport, Meblo, Oriolik, Stol, Kamnik, Amforija samo su neke od enterijerskih marki kojih su se ispitanici setili. Postoji gotovo uvreženo mišljenje da je slovenački nameštaj bio daleko kvalitetniji, te je većina kupovala gorepomenuti klasični sobni komplet Slovenijalesa, a neki od njih ga i dan danas poseduju. Dekorativni predmeti, odevni predmeti i tehnička roba tipične socijalističke proizvodnje najčešće se mogla naći u robnim kućama, knjižari „Papir” (koja se nalazila u nekadašnjeg 7. jula gde su se kupovale tapete), zatim u Komisionu kao jednoj od omiljenih stanica mladih u kojoj se najčešće mogla naći stara roba i antikviteti, ali i poneki vrlo dragocen predmet koji se kupovao za malu svotu novca. Takođe, televizori EI Niš, prodavnica kristala Naše staklo, Rudi Čajavec radio aparati i mnogi drugi, krasili su prostor socijalističkih stanova. Kasnije će, kroz iskustva i lične priče ispitanika, biti više obraćena pažnja na mesta gde su ispitanici u ono vreme najčešće kupovali.

Dome, slatki dome: rezultati istraživanja

Istraživački metod koji sam koristila podrazumevao je upotrebu dubinskih intervju sa ispitanicima putem standardizovanog upitnika. Glavni upitnik sadrži 16 pitanja sa još minimum toliko podpitanja. Neformalan razgovor je, međutim, bio ključan jer je doprineo bližem, intimnijem, spontanijem – emskom pristupu sagledavanja teme ovog terenskog rada. On mi je omogućio da osvestim sećanja koja su uz pomoć mojih preporučenih asocijacija i fotografija pomogla da se ispitanici dosete tog, sada već, davnog perioda njihovih života. Dokumentacija koja mi je takođe pomogla u radu, dobijena je iz lične arhive ispitanika i sastoji se od Sporazumnog ugovora sačinjenog između investitora objekta stambeno-upravne zgrade na Sajmu u kojoj su sadržani podaci o ukupnoj kvadraturi stambenog prostora sa pečatima i potpisima predstavnika četiri investitorska preduzeća. Zatim, Rešenje o dodeli stana, Ugovor o dodeljivanju i korišćenju stana dve porodice sa spiskom imena i prezimena, opisa zanimanja i srodstva članova porodice, te Zapisnik o bodovanju stana sa bodovnom listom i obračunatim bodovnim elementima na bodovnom listu. Takođe, za zvanične podatke o broju stambenih jedinica u zgradi koristila sam se listingom korisnika na ulazu zgrade iz JKP „INFOSTAN” iz Beograda.¹²

Za potrebe rada, ispitano je 24 ispitanika koji su u zgradi od samog useljavanja, odnosno oni koji su u zgradu došli u periodu šezdesetih i sedamdesetih godina. Kako sam i sama bila stanovnik ove zgrade, i kako sam još od ranije bila upoznata sa njenom istorijom i većinom njenih stanovnika, bila sam zainteresovana da otkrijem njenu dublju unutrašnjost i intimniju stranu. Ova, s jedne strane, olakšica u istraživačkom radu, nije bila u potpunosti takva tokom rada. Iako se sa nekima dobro, a sa nekima skoro da i nisam poznavala, nailazila sam na bezbroj poteškoća pri komunikaciji. S druge strane, neprestano udaljavanje od teme i priča o sećanjima koja nisu direktno bila predmet istraživanja, u mnogome su odužili intervjuje i kasnije iscrpeli ispitanike za možda još neku važnu informaciju u okviru zadate teme.

Prva grupa pitanja odnosi se na pitanja o samom istorijatu zgrade, preraspodeli stanova, pojedinačnim doseljeničkim iskustvima, ali i priči o životu u zajednici (ili van nje, zavisno od stana u kojem je ispitanik živeo tj. živi). Kako sam intervjuisala samo dve porodice koje su u takvom organizovanom stambenom okruženju živele, jedino su one mogle da daju potpune odgovore na postavljena pitanja. Međutim, ova pitanja nisam isključivala za druge ispitanike, već sam ih modifikovala u skladu sa tim da li su bili upoznati sa takvim načinom života, neposredno ili posredno. Drugi set pitanja okupljen je oko potrošačkih iskustava

12 Uprkos pomenutim brojnim pristupima temi kulture stanovanja, važnost objavljivanja ovog istraživanja ogleda se i u tome što je jedno od retkih koje kao jedinicu istraživanja odnosno teren, uzima stambenu zgradu. Pored nemerljivog doprinosa koji je u tom domenu dao Viktor Buhli, najpre kroz studije „An Archaeology of Socialism (Materializing Culture)” i „Antropology of architecture” (više u, Buchli 2000 i Buchli 2013) ističem i rad Ivana Kovačevića i Dragane Antonijević o istraživanju ekonomskog ponašanja stanara jedne zgrade na Dorćolu (više u: Kovačević, Antonijević 2013).

u vremenu socijalizma – gde i na koji način je nabavljan nameštaj i roba koja je uređivala izgled stanova, što je kombinovano sa sagledavanjem ekonomskog statusa u okviru pojedinih porodica. Pitala sam da li je sav nameštaj bio nov, nasleđen ili ranije kupljen. Pokušano je da se dođe do što većeg broja imena prodavnica u kojima su ispitanici kupovali, te rekonstrukcije njihovih lokacija u gradu, asortimana robe, obima ponude i mnogih drugih podpitanja. Zanimalo me i kako su dolazili do predmeta koje su želeli, a koje nisu mogli naći u domaćim prodavnicama. Da li su pri toj kupovini imali „uzore” sa npr. Zapada i da li je među stanovima bilo razlika. Takođe, osvrnula sam se i na načine plaćanja, shvatanja novca i odnosa prema istom. Treća grupa pitanja je u vezi sa predmetima koji ispitanike asociraju na to doba, oko kojih su ukućani bili povezani, koji su značili njima samima ili koji su možda imali statusnu funkciju itd. Ispostavilo se da je ovaj treći set pitanja bio najteži za ispitanike, i najteže su na ova pitanja odgovarali jer se mnogi najpre sećaju atmosfere, prosperiteta zemlje, i gore navedenog blagostanja, a ne konkretnih predmeta. Međutim, fotografije koje su mi mnogi ispitanici priložili, pokazale su se kao veoma korisno sredstvo koje ih je podsetilo na koji način su predmeti bili pozicionirani u njihovom domu i zašto, kao i na predmete koje su donosili kao uspomene sa putovanja. Fotografije su takođe doprinele lakšem, razumljivijem i vernijem prikazu stambenih enterijera. Retki su slučajevi gde je prikazan prazan enterijer, bez ljudi na fotografijama, tako da su one najvažnije, koje su poslužile u svrhu ovog istraživanja, bile sa raznih proslava rođendana, praznika ili onih iz svakodnevice mojih ispitanika. Najviše fotografija datira iz sedamdesetih godina, sa sve prisutnijim posedovanjem analognih fotoaparata „Smena”, „Leica”, „Zorki”¹³ i „Kiev” koji su se nabavljali uglavnom u inostranstvu. Takođe, ispitanici su različite dobi i pola, međutim, trudila sam se da više ispitam iskustva ljudi koji su od prve godine života zgrade u njoj, odnosno one najstarije. Ta, lepeza mišljenja je pomogla da se dobije potpuni slika sa što više informacija.

Istorijat zgrade i struktura njenog stambenog fonda

Kao što je pomenuto, vremenski okvir koji prati ovaj rad pokriva najaktivnije potrošačke godine u Jugoslaviji kroz iskustva stanara jedne zgrade na Sajmu u Beogradu. Ekspanzija u preraspodeli stanova iz društvenog fonda, tj. takozvanog Fonda solidarnosti proizilazila je iz devize da svako treba da ima pravo na krov nad glavom. Svaka ondašnja firma je iz fonda uzimala određeni deo za izgradnju stanova, te što je firma veća to su oni postajali i veći investitori u neki plac koji je predodređen za stanovanje. Radnički savet i Organizacija za gazdovanje stambenim zgradama u društvenoj svojini izdavala je ugovore o korišćenju stana koji su u sebi sadržali propise i zahteve koje je budući nosilac stanarskog prava morao da ispuni. Opšti podaci koji su uključivali broj ukućana, visinu plate, godine staža i potrebne naznake nalazili su se na

---

13 Ruska kopija nemačke „Leice”.

zapisniku o bodovanju stana koje je izdavala Udružena beogradska zajednica stanovanja, u kontretnom slučaju Opštinske SIZ stanovanja Savski venac. Po rečima ispitanika, postojala je komisija i podnosile su se molbe za stan od kojih su se sačinjavale bodovne liste preko kojih je firma, preko Fonda solidarnosti, delila stanove. Nakon toga, održavao se sastanak kolektiva koji je odlukom komisije predodređivao stambeni prostor potencijalnom korisniku stana. Prvo pitanje koje se postavlja jeste u kojoj meri su postojale nepravde i nepravilnosti prilikom te raspodele stanova. Nejednakosti su se često ogledale u tome da su „rang liste imale tendenciju da favorizuju obrazovna postignuća u odnosu na sve druge kriterijume” tj. da je „visoko obrazovanje pojedinca nosilo jednak broj bodova kao i broj bodova koji se dodeljivao velikim porodicama (od šest članova). U drugoj firmi, pod kategorijom ‘uslovi rada’, za rad u industrijskom okruženju koji se smatra ‘opasnim po zdravlje’ moglo je da se dobije 10 poena, dok bi ‘direktor i drugi rukovodioci’ dobili 15 poena za istu kategoriju za rad u kancelariji (verovatno na osnovu prestiža i staža)” (Archer 2016,16). Pored ovakvih primera, sigurno se može reći da je neko u određenoj meri bio oštećen ili da mu je prosto pripala lokacija koja mu nije odgovarala, odnosno da je dobio i više nego što je zaslužio. U vezi sa tim, nije retko da su se podnosile žalbe, ali takođe nije retko da su one ostale neuvažene. Većina ispitanika se slaže u tome da je putem rang liste mogla da se dobije realna slika, ali da su ovakve stvari mnogo bolje funkcionisale u npr. Sloveniji nego što su u Srbiji. Sporovi u opštinama su bili skoro svakodnevn, žalbe su često podnošene, ali je reč birokratije ipak bila poslednja.

Parcela na Sajmu kupljena je sporazumnim dogovorom sačinjenim između četiri investitora i to, „Filmskih Novosti” (deset stanova), Preduzeća za automatizaciju „Automatik” (osam stanova), „Beogradske udružene banke” (četiri stana) i „Železničkog transportnog preduzeća” – ŽTP (svi ostali stanovi sa 80% učešća). Ta stambeno upravna zgrada bila je podeljena srazmerno uloženim sredstvima investitorskih firmi, te se takvim učinkom rešavalo stambeno pitanje njihovih radnika. Prva namena ovog placa, koji je kupljen 1958.godine, bila je izgradnja Bolnice za tuberkulozu i plućne bolesti, međutim naknadno je određeno da služi stambenim potrebama zaposlenih ovih firmi i sa izgradnjom projekta se počelo 1959. godine. U izgradnji zgrade učestvovalo je građevniško preduzeće „7. jul” i „Hidrotehnika” koja je obezbeđivala čitavu vodovodnu strukturu. Zgrada je sagrađena i postala useljiva 1963. godine i zvanični podaci ukazuju da ona broji ukupno 105 stanova. Naime, zgrada ima dva ulaza i dvanaest spratova. Na svakom spratu, osim prvog, ima četiri stana što je, formulom izraženo $((11 \times 4) \times 2 + 2) = 90$. U potkrovlju prvog ulaza ima 6 garsonjera, a u potkrovlju drugog ulaza ima 8 garsonjera (ukupno 14). U prizemlju zgrade postoji i tzv. nastojnički stan koji je bio u sklopu zajedničke vešernice¹⁴ a gde je

14 Vešernica je bila u upotrebi sve do 1969. godine i funkcionisala je tako što se veš prao u terminima. Svaka porodica je imala ključ i prethodno je zakazivala termin kada će koristiti podrumsku vešernicu, međutim, praksa je prestala sa sve većom upotrebom ličnih mašina za veš. Neki smatraju da je smrt glavnog nastojnika tome doprinela, jer se nastojnički konkurs nakon toga nije podnosio. Njegovu ulogu preuzeo je njegov sin, koji nije bio obučen za tu

živeo nekadašnji domar (ili kako su ga ispitanici zvali – house majstor) koji je izvršavao više funkcija koje su podrazumevale i održavanje zgrade, ali i dvorišta. Tako, sumom 90+14+1 dobija se tačan broj stambenog prostora što ukupno broji 105 stanova.¹⁵

Stanovi nisu bili jednaki po kvadraturi. Na spratovima su simetrična bila samo dva jednosobna stana, dok su se ostali kretali od dvosobnih do četvorosobnih (što se odnosi na prvi sprat prvog ulaza gde je živeo nekadašnji direktor Filmskih Novosti). Tako mali stanovi su bili rezultat visine same zgrade. Na uštrb tih jednoiposobnih stanova, izgrađen je još jedan lift, jer zakon nalaže da ukoliko projektant želi da ima više od šest spratova, zgrada mora posedovati dva lifta. Ono što se pojavljuje kao vrlo interesantna informacija jeste da je jedan od mojih prvih ispitanika bio i prvi predsednik kućnog saveta kojeg je za tu funkciju odredio jedan od ovlašćenih predstavnika ŽTP-a zbog preimućstva nad parcelom. Kao direktor elektrotehničke službe u ŽTP-u, a u vreme istraživanja u penziji, on je bio taj koji je odredio koji će se liftovi ugraditi u zgradu. Poznato preduzeće David Pajić – DAKA¹⁶ za projektovanje, proizvodnju, montažu i servisiranje liftova, ugradilo je četiri lifta u zgradu na Sajmu. Umesto društvenog preduzeća *Rade Končar*¹⁷ iz Zagreba koji je u ono vreme bio predvodnik u proizvodnji elektro motora, on se odlučio za ugradnju brzohodnih motora za liftove čuvene firme *Brown, Boveri & Cie*¹⁸ iz Švajcarske. Postupak ovog ispitanika, dakle, upućuje na to da je on imao više poverenja u inostranu tehnologiju, što je bio tek jedan od primera koji su išli u prilog tome da su nesocijalistički proizvodi za tadašnje iskusnije potrošače bili primarniji izbor. Takođe, prvi radovi na zgradi podrazumevali su i izgradnju kotlarnice, i nabavke lož ulja, a kasnije je tu brigu preuzelo Javno komunalno preduzeće beogradske elektrane.¹⁹

Raspodela stanova je često podrazumevala da prosečna kvadratura po osobi bude strukturirana kroz definisanje ne minimalnog, već maksimalnog prostora koji treba biti dodeljen po osobi (Petrović 2004). Pomenute jednoiposobne stanove su neretko naseljavale i četvoročlane porodice, što se može dovesti u vezu sa karakteristikama socijalističke arhitekture odnosno nedostatkom stambenog prostora proizašlog iz neaktivne izgradnje dovoljnog broja stambenih

---

funkciju. Ispitanici govore da se ne zna šta se sa tim mašinama u međuvremenu desilo, ali se zna da su te prostorije iskorišćene u korist nastojničkog stana sad već bivšeg domara u svrhu proširenja lične stambene kvadrature.

15 Podatak preuzet iz listinga korisnika na ulazu zgrade iz JKP „INFOSTAN”, Danijelova 33, Beograd.

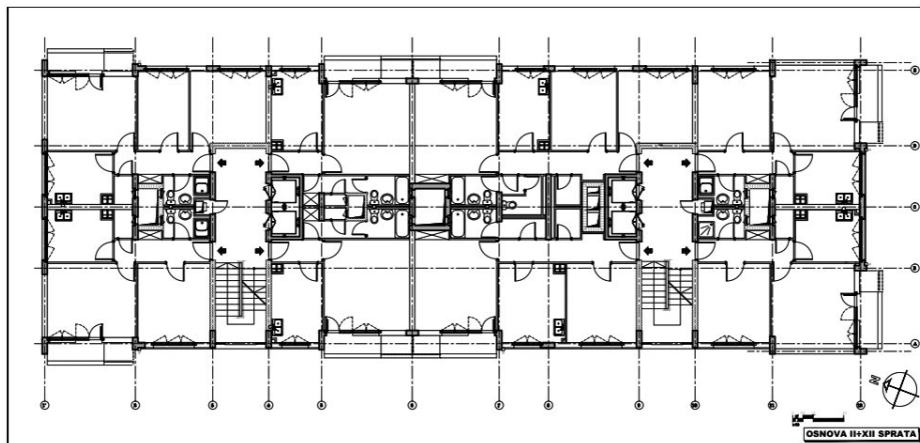
16 Ispitanik je naveo da je čuveni nadimak Daka proizišao iz toga što su se u ono vreme radovi proširili i van zemlje, te je otpočeo i izvoz u arapske zemlje. Kako je ime David asociralo na jevrejsko poreklo, i samim tim im uskraćivalo mušterije, bili su primorani da dodaju nadimak Daka koji je ostao i dan danas aktuelan.

17 Za razliku od švajcarskih, njihovi motori su bili sporohodni, i bili podložni riziku da se pokvare zbog loše ventilacije. Od prizemlja do 12. sprata išli su brzinom od dva minuta, dok švajcarski i danas idu brzinom od 40 sekundi.

18 http://en.wikipedia.org/wiki/Brown,_Boveri_%26_Cie

19 <http://www.beoelektrane.rs/?cat=8&lng=cir>

jedinica i često loše organizovane stambene politike. Nekomforne prostorije su često bile i višenamenske, te su u isto vreme mnogle biti i dnevni boravak, i soba za ručavanje, ali takođe i prostor u kojem je spavalo dvoje, troje ljudi. Međutim, neproporcionalnost prostora bila je jedan od ključnih problema na koji je jedan deo stanara, koji su živeli u stanovima manje kvadrature, nailazio. Na modelu arhitektonske osnove stanova od drugog do dvanaestog sprata, stambeni prostor zgrade prikazan je na slici br. 1.

Arhitektonski prikaz tipske osnove sprata zgrade na Sajmu.

Na njoj se vidi tipska osnova sprata zgrade preuzeta iz arhitektonskog projekta, sa prikazanom dispozicijom stambenih jedinica i njihovom unutrašnjom podelom, identičnom od II do XII sprata. Iz ovog crteža, najpre, vidimo da je objekat slobodnostojeći jer ne dodiruje ni jednu liniju građevinske parcele. Položaj je takav da je prirodno osvetljen sa sve četiri strane i orijentisan dužom osovnom u pravcu sever-jug, što je čest kompromis stambenih objekata da bi se izbeglo da cela jedna grupa stanova bude okrenuta severnoj strani gde nikad nema sunca. Što se tiče samih stambenih jedinica, na svakom spratu u okviru jednog ulaza imamo po 4 jedinice, i to su 2 jednosobna stana, jedan dvosoban i jedan trosoban.²⁰ Ovi jednosobni stanovi sa svojom veličinom manjom od 40 kvadrata jedva da zadovoljavaju i naš sadašnji standard o kvadraturi po osobi i za dve osobe, a čest je slučaj da u njima žive porodice sa četiri, pet članova što se pokazalo i u razgovoru sa mojim ispitanicima.²¹

20 Po našim standardima, prilikom definisanja tipa stana, u broj soba se računa i dnevna soba, dok se na primer u skandinavskim zemljama računa samo broj spavaćih soba (Hård 2010). Tako bi ono što je kod nas dvosoban stan kod njih bilo definisano kao jednosoban stambeni objekat.

21 Interesantan doprinos ovoj temi dala je i Milka Gnjato, direktorka arhitektonskog studija Zabriskie. Dostupno na, <https://zabriskie.rs/en/kako-su-politika-i-ekonomija-transformisale-standarde-za-izgradnju-stanova/>

Stilski i funkcionalno, objekat pripada, kao što sam već pomenula, arhitekturi *moderne* u kojoj su popularisani slobodnostojeći objekti sa tipskim spratovima, i materijali kao što je armirani beton.²² Socijalističke i komunističke zemlje su bile naročito plodno tlo za ostvarivanje modernističkih ideja poteklih od arhitekata poput Lea Korbizijea,²³ a tipičan primer je Novi Beograd koji je, u ono vreme, osmišljen kao modernistički grad. Iako je arhitektura moderne u mnogome unapredila život u višeporodičnim objektima stavljajući akcenat na više prirodnog svetla, zelenih površina, i na jeftiniju i bržu gradnju tada savremenim materijalima kao što je bio armirani beton, kasnije je pokazala svoje mane kroz monotonost objekata i, još više, blokova zgrada i generalno kroz nesrazmernost u odnosu na čoveka i preteranu razdvojenost urbanih funkcija stanovanja, trgovine, kulture, rekreacije itd.²⁴ Ono što je za ovaj rad posebno interesantno, jeste činjenica da su zidovi unutar samih jedinica pregradni što omogućava njihovo lako rušenje i reorganizaciju prostora, ali zidovi koji odeljuju same stanove su konstruktivni, tako da je, na primer, izuzetno otežano spajanje dve jedinice.

Po svedočenju stanara koji u ovoj zgradi žive od njene izgradnje, politika raspodele stambenog prostora je bila takva da se, u zavisnosti od kvadrature, stan mogao deliti sa još jednom porodicom, ili „samcima”, te se u nekim slučajevima ostvarivala neka vrsta zajednice. Međutim, takvi stanovi bili su karakteristični za radnike Kinotehnike, odnosno Automatika koji su bili u sklopu iste firme, i samo tri stana bila su predodređena za privremenu zajednicu.

Život u zajednici

Socijalistička stambena politika bila je produkt dominacije kolektivističke ideologije i njoj odgovarajućih struktura. „Kolektivizam u stanovanju neposredno je operacionalizovan forsiranjem standardizovanog, kolektivnog tipa stanovanja, kao poželjne prostorne organizacije, a u cilju realizacije kolektivnih vrednosti, suzbijanja privatizma u procesu socijalizacije i ograničavanja mogućnosti stambene individualizacije. Ideološkim razlozima svakako treba dodati i pogodnosti koje je ova koncepcija imala u pogledu rešavanja ozbiljnog problema kvantitativne stambene nestašice, jer je masovna stambena izgradnja prefabrikovanim sistemima obezbeđivala izgradnju što većeg broja stanova na što manjem prostoru i u što kraćem vremenu.” (Petrović 2004, 70). Međutim, stambeni sistem u Jugoslaviji proizvodio je specifičnu institucionalnu strukturu koja nije identična sa ostalim socijalističkim modelima. Iako se i sama suočavala sa istim problemima poput stambene nestašice, društvenim stambenim nejednakostima, Jugoslavija je od 1965. godine, odgovornost za proviziju stano-

22 Ovaj podatak sam dobila kroz razgovor sa arhitektom I.M.

23 <http://www.arhitektura.rs/rubrike/arhitekti/individualci/479-le-corbusier>

24 <http://www.gradnja.rs/kako-su-nekad-izgledali-gradovi-jugoslavije/>

va javnog rentalnog sektora prebacila sa državnih organa na preduzeća preko kojih su stanovi i dodeljivani (Ibid, 81). Konkretno govoreći o periodu mog istraživačkog rada, jedan od karakterističnih oblika socijalističkog stanovanja u Jugoslaviji, bio je život u privremenoj zajednici.²⁵

Iz iskustva mojih ispitanika, ta privremena zajednica mogla je biti dvojaka ili trojaka, što se odnosi na broj porodica koje su mogle biti naseljene u jednom stanu. Kada se kaže „porodica”, takve zajednice su često kao jednog aktera imale pojedince, odnosno „samce” koji su obično zauzimali najmanju sobu. Zbog malobrojnosti ispitanika koji su živeli u ovakvoj vrsti odnosa, tj. zajednici, smatram da je pogodno u celosti prikazati njihovo iskustvo. Kao što je gore napomenuto, zajednički stanovi bili su namenjeni najmanjem investitoru zgrade, Automatiku tj. Kinotehnici a čiji su radnici nastanjivali sedmi sprat. Ukupno tri stana na oba ulaza sa najvećom kvadraturom delila su se na dva, odnosno tri dela. Poznato je da je gotovo bila retkost da je neko mogao da bira stan. U ovom slučaju, pojedinci iz firme Automatik, mogli su da biraju da li će živeti u zajednici ili ne. Međutim, mogućnost izbora života u zajednici odnosno van nje, zavisila je od pozicije na kojoj su se u firmi nalazili budući nosioci stanarskog prava. Onima kojima je takva opcija ponuđena, ukoliko bi se odlučili da od zajednice odustanu, dobijali su po kvadraturi znatno manji stan. Zbog rizika da će zajednički život dugo trajati, mnogi su se odlučivali da ipak uzmu manji stan koji će koristiti samo njihova porodica. Pa ipak, i oni koji su živeli u zajednici, mogli su, u perspektivi, da računaju tj. da se nadaju da će jednog dana dobiti veći stan za samostalno korišćenje jer je karakter same zajednice nosio prefiks „privremena”. Međutim, ne samo da je ovaj koncept stanovanja omogućavao da se obezbedi krov nad glavom većem broju osoba, on je omogućavao i manje troškova za život. Takav tretman stana kao vida kolektivne potrošnje, pak, povezan je sa konceptom načina plaćanja za stan (Ibid, 70), što je podrazumevalo deljenje kirije i troškova na ravnopravne delove.

Tada tročlana porodica sa sedmog sprata prvog ulaza zgrade, delila je svoj stambeni prostor sa još jednom tročlanom porodicom tokom četiri godine. Život u stanu organizovali su po tome kome je komisija dodelila koju sobu, te su tako prvoj porodici pripale dve sobe sa kuhinjom i terasom, a drugoj jedna soba, dok je kupatilo je bilo zajedničko. Druga porodica je morala da improvizuje kuhinju u okviru svog dela stana, ali su se ipak na neki način, zajednički koristili kućnim aparatima i belom tehnikom upravo zbog prirode odnosa koji su kroz godine izgradili. Kako su obe porodice tada bile tročlane, komisija je odlučila da većinsko pripadanje bude određeno onom sa većim uspehom na poslu tj. onome sa većim brojem godina staža. Iako je druga porodica bila ta

25 Čekanje na rešenje stambenog pitanja, ponekad je moglo poprilično da se oduži, i zato se pribegavalo privremenim rešavanjima suzbijanja beskućništva. Kako se država trudila da oslabi privatni stambeni sektor, sve više se pribegavalo striktnoj kontroli koja se ogledala u nestašici stanova za iznajmljivanje. Dominacija javnog rentalnog sektora bila je glavna idejna zamisao socijalističke stambene politike (više videti u, Petrović 2004).

koja je trebalo da bude većinski vlasnik stana, kako zbog toga što je otac porodice duže bio u radnom odnosu, ali i zbog višeg položaja koji je u firmi ostvario, svojim ružnim ponašanjem on se zamerio komisiji, te je na kraju odlučeno da većinski vlasnik ipak bude prva, moja ispitanička porodica. Tokom te četiri zajedničke godine, delili su račune za struju, kiriju uopšte. Uglavnom, odnosi su se zasnivali na dogovoru, ali su se pravila kućnog reda takođe poštovala. Njihovo prijateljstvo jeste bilo važno za organizaciju života u zajedničkom prostoru, ali znali su da takva zajednica neće večno funkcionisati. Nakon što su dobili stan u drugom delu grada, druga porodica se odselila, nakon čega je porodica sa većinskim vlasništvom mogla da se proširi i na njihovu prostoriju koja je kasnije postala dečija soba.

Iskustvo drugog većinskog vlasnika je u potpunoj suprotnosti sa prethodno opisanim primerom. Naime, iako je tražio jednosoban stan za njega i ženu, ispitanik sa kojim sam razgovarala, dobio je trojaku zajednicu. Njemu je u toj podeli pripalo jedno kupatilo, i dve sobe sa kuhinjom i terasom, dok su „samac”²⁶ i žena sa detetom dobili druge dve sobe i zajedničko korišćenje drugog kupatila. U zajednici je proveo deset godina tokom kojih su se postepeno iseljavali ovi stanari. Zbog neprilika sa ženom stanarkom, čiji je sin u ono vreme služio vojsku, bio je primoran da joj da tzv. otkaz. Imao je pravo da to uradi upravo zbog vlasništva nad stanom, međutim Sindikalna organizacija je to u više navrata pokušala da to spreči dok joj ne nađu stan. Ti stanari su, naravno, bili iz iste firme iz koje i ove dve navedene porodice, Kinotehnika – Automatik, ali to nije moralo da implicira dobre odnose. Samac koji je živio u prvoj sobi do ulaza u stan, je uz pomoć Saveza boraca i Kinotehnikе uspeo da dobije veći stan i preseli se nakon sedam godina na drugi lokalitet, dok se na rešenje stambenog pitanja gore navedene žene čekalo deset godina od trenutka ulaska u ovaj stan. Pa ipak, dogovor je bio takav da se troškovi oko stana dele na ravnopravne delove, ali ispitanik se žalio kako pomenuta žena nije poštovala pravila kućnog reda. Imali su trenutke sloge, i provodili su zajedno novogodišnje praznike, ali ne onoliko kako je to bilo u slučaju sa prethodnim ispitanicima. Nakon njenog iseljenja, pošto nije imao dece, stan je uskladio sa sopstvenim potrebama i potrebama supruge, pretvorivši jedan deo stana u radni deo, dok je drugu slobodnu prostoriju iskoristio u svrhe spavaćeg prostora. Ovo „proširenje” iziskivalo je i dodatne troškove za opremanje soba, koje su nakon jedne decenije u celosti bile njihove. Mnogi od ispitanika koji nisu bili u zajednici u okviru ove zgrade, a takvo iskustvo su imali pre nego što su se u nju doselili, tvrde da se, iako su međuljudski odnosi možda u nekim slučajevima bili dobri, sve baziralo na „zamišljenoj toleranciji”. Po principu stare izreke „Svakog gosta tri dana dosta”, niko ne bi želeo da bude u situaciji koju je onda doživeo. Više različitih generacija na istom mestu, u relativno skučenom prostoru pre može prouzrokovati nesuglasice nego slaganja, kažu oni.

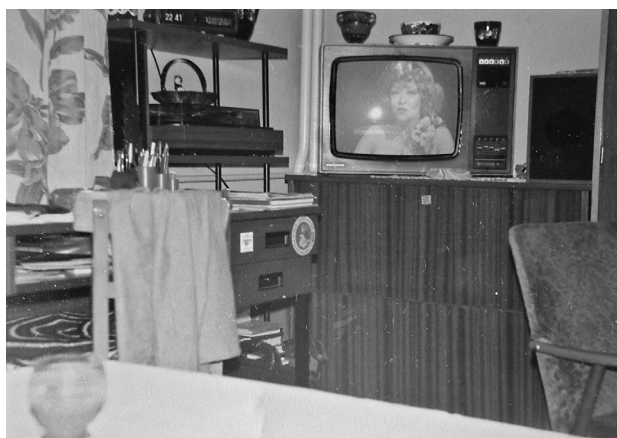
---

26 Rečju „samac” ispitanici su etiketirali osobu koja je bila bez porodice u tom trenutku. Dalje je u tekstu prenosim u tom obliku.

Fotografija levo – sustanari na okupu, Na fotelji članovi porodice koja se nakon četiri godine iselila, sa desne moja ispitička porodica.
Fotografija desno – druženje u zajedničkom stanu

Pa ipak, nisam došla do podataka koliko je ovakav način stanovanja bio čest, to jest procentualno zastupljen. Važnost suzbijanja beskućništva, i potreba za iskorenjavanjem privatnog stambenog sektora, u mnogome se oličavala u ovakvom tipu stanovanja. Takva pitanja su kroz različite formulacije bila po-tegnuta u svim sferama javnog života, pa i kroz kulturno – umetničke izraze. Uopšte, cela stambena problematika, otelotvorena je u mnogim delima jugoslovenske kinematografije, a film je možda najpotpunija slika sveta. Ovi problemi su često bili i ekranizovani, te s tim u vezi treba pomenuti film „Zajednički stan” iz 1960. u režiji Marijana Vajde. Poznate su i popularna, a sada već čuvena, serija „Vruć vetar” iz 1980. godine, zatim, trilogija „Rad na određeno vreme”, „Moj tata na određeno vreme”, „Razvod na određeno vreme”, te „Ljubavni život Budimira Trajkovića”.

Dnevni boravak tj. kombinovana soba.
Na programu film sa Milenom Dravić

Kod kuće – oživljena sećanja

Duh socijalističke epohe i ideja napretka i modernosti, odrazile su se u oblikovanju prostora i samom stanovanju. Stvaranje određene „recepture” i ustaljenog modela uređivanja stambenog prostora, odnosno estetike kojom je taj prostor odisao, odavale su utisak kolektivnosti i u privatnoj sferi. Sa fotografija kao vernih dokumenata prošlosti, uočava se da se zahtevala neka vrsta balansa, tj. ravnoteže između funkcije, izgleda i pozicioniranja predmeta. Međutim, socijalistički stanovi su često svedoci multifunkcionalnosti prostora, gde jedna soba može imati više namena dok se, sa druge strane, svakoj prostori mogu pripisati posebne namene od strane osoba koje je nastanjuju. Isprva skromna, svedena estetika enterijera je vremenom, nakon proklamovanja politike standarda 1965. godine, a pogotovo tokom „zlatnih sedamdesetih” postajala poprište učitanja ličnog „ja” u životni prostor dajući mu jedinstven ton (Erdei 2012, 69). U tom smislu, opremanje i uređivanje stanova su na neki način bili sredstvo putem kojih se lično konstruisalo i kombinovalo u okviru oskudnih resursa socijalističke države. Kako je Zapad obilovao dobrima koja ovde nisu mogla da se nabave, ljudi su posezali za različitim načinima dobavljanja robe u cilju „da se sebi omogući izbor, pa makar i sitnica.” (Ibid, 67). Kako je potrošački „apetit” rastao, tako se i domaća sfera obogaćivala iznutra. Ta „materijalistička orijentacija jugoslovenskog stanovništva” se najpre odražavala u okviru stana koji je pravi pokazatelj ličnog ukusa (Ibid, 69). Materijalna kultura našeg doma se pojavljuje i kao način prisvajanja šireg sveta i često kao reprezentacija tog sveta u našem privatnom domenu (Miller 2001, 1). Dom je najpre prostor u kojem mi iskazujemo svoju slobodu, u kom smo ušuškani od drugih, ali je takođe i mesto koje „propušta” spoljne uticaje zato ga je potrebno graditi tako da on najpre predstavlja nas same.

Govoreći o predmetima koji su se koristili u Jugoslaviji, najpre su odgovori ispitanika bili usmereni ka nekoj vrsti kolektivnih sećanja poput slobode, dobrog života, hrane, manifestacija, poznatih mesta za izlazak. Prosto, govorili su o nekoj vrsti jugoslovenske kulture, koja se oličavala i kroz predmete i kroz neku vrstu prakse. Ivan Kovačević napominje da „jugoslovensko kulturno nasleđe u periodu 1945–1992. godine predstavljaju kulturni proizvodi u visokoj, popularnoj ili ‘narodnoj’ kulturi proistekli iz glavnih obeležja države i ideologije koja je tom državom vladala, kao što je ključni idejni trougao izgrađivan tokom 1950-ih godina samoupravljanje, nesvrstanost i opštenarodna odbrana, praćen proizvodima i atributima same države, idejom bratstva-jedinstva, shvaćanjem radničke klase kao subjekta jugoslovenske (i svetske) revolucije, vladavinom komunističke partije (KPJ, SKJ), kultom Josipa Broza i kultom partizanskog rata (NOB)” (Kovačević 2012, 7 – 8).

Tokom boravka na terenu primetila sam da su „predmeti jugoslovenskog socijalizma” (npr. gramofon Tosca 10, RIZ tjuner, kristalne čaše, Jugoton ploče, pojedini komadi nameštaja poput lampi Meblo, komode iz Slovenijalesa, Vege-

tine i Krašove ambalaže, Zorki 4 fotoaparati, ali i fotografije, spomenice, zahvalnice, uspomena i pokloni za rad u firmama) često ili ukombinovani sa već postojećim stvarima, ili su naprosto sklonjeni u kut i zamenjeni novim. Retki su slučajevi gde je takvo uređenje enterijera i dalje u celosti opstalo. Pa ipak, „bilo koji od predmeta, ako se posmatra njegovo postojanje tokom vremena, može biti konceptualizovan na skali koja se kreće od novih do odbačenih i slomljenih objekata” (Rigins 1994, 102). Lično, toj skali bih dodala i „bezvremenske predmete”²⁷ koji su se takvim pokazali zato što i dan danas opstaju na vidnim mestima u okviru domova, a možda danas imaju isto ili ojačano značenje.

Estetika socijalističkog stana / Rekonstrukcija enterijera stana

Rekonstrukcija izgleda tipičnog (socijalističkog) stana u okviru mog istraživanja, na primeru jedne zgrade na Sajmu, iscrtavala se pomoću fotografija, ali ponajviše putem oživljavanja uspomena ispitanika kroz pitanja koja su im postavljana. Opisivanje idealtipskog primera socijalističkog stana u mojoj zgradi, najpre je zavisilo od kvadrature stambenog prostora odnosno od broja članova domaćinstva. Kako su se u zgradu uselili 1963. godine, i došli u potpuno prazne stanove, gde su osim opremljenog kupatila, imali samo kuhinjske elemente koji su bili identični u svakom stanu, stanovnici su na raspolaganju imali prostor koji je kao *tabula rasa* mogao da se iscrtava njihovim ličnim zamislima. Kako govorimo o samom početku šezdesetih godina, te prve godine odmah po useljenju bile su, od strane ispitanika, okarakterisane kao skromni period njihovog novog života, da bi se kasnije, po nabavci najosnovnijih stvari prešlo na dekoraciju i detalje i predmete koji su se dobavljali preko granice i koji su sam enterijer činili „bogatijim” i potpunijim. Najpre, potrebno je istaći da se tokom razgovora došlo do zaključka da je opremanje stana bio zajednički, porodični posao kod većine ispitanika, ali da su pretežno žene vodile računa o pozicioniranju dekorativnih predmeta u okviru doma. Međutim, uglavnom se zajedničkim dogovorom dolazilo do kompromisa između ukusa. Odluke o nabavci najpotrebnijih stvari, ukoliko nisu donete iz prethodnih stanova, poput kreveta, otomana, stola za ručavanje i ormana za garderobu, bile su najhitnije i ti predmeti nabavljali su se kreditnom kupovinom, kao najzastupljenijim oblikom plaćanja u to doba socijalizma.

Tipičan stan u zgradi na Sajmu kojim sam se bavila sastojao se od kupatila, ostave, sobe (čiji je broj varirao od stana do stana), kuhinje i terase. Kupatilo je

---

27 Najpre se misli na tehničku robu – šivaće mašine, fotoaparate, gramofone i ploče koji se danas vraćaju u „modu”, zatim na pojedine komade nameštaja (vitrine, kauče, komode) koje sam tokom istraživanja primetila u stanovima ispitanika. Kao veoma dragi isticani su i satovi sa posvetom koji su radnici dobijali od kolektiva, a koji ispitanici i danas nose. Takođe, mnogi sitni ukrasni predmeti (figurice, vaze, pa čak i stone lampe) pokazali su se istrajnim tokom vremena i uglavnom su ostali na vidnim mestima u okviru domova ispitanika.

već unapred bilo opremljeno i u svakom stanu imalo je identične pločice svetlo plave boje. Uski dugački hodnici u stanovima veće kvadrature bili su iskorišćeni i tako što se jednom stranom, po dužini pružao ugrađen orman sa cipelnikom koji je imao tzv. ukopavajuće ručice. Kuhinja je takođe bila ugradna i identična u svakom stanu, a sastojala se od niza elemenata poređanih po zidnoj liniji prostorije, odnosno od radnog i visećeg dela. Elementi su bili od tamne šperploče obloženi tirkiznim lakom sa kliznim vratima kod gornjih i donjih elemenata, dok su pločice na tom delu zida bile bele boje.²⁸ Ostatak prostorija bio je u potpunosti prazan, što je omogućilo bezbroj varijanti za ispoljavanje lične kreativnosti. Ukoliko je stan bio dovoljno prostran da bi imao zasebnu spavaću sobu, ona se gotovo uvek opremala nameštajem iz Slovenijalesa koji je svoj magacin imao na Zelenom vencu, odakle se određena soba i naručivala. Pored Slovenijalesa, moji ispitanici su neretko kupovali i u robnim kućama i prodavnicama „Novi dom”, „Šipad”, „Oriolik”, „Stol”, ali su često i nasledivali ili donosili stari nameštaj, prethodno stečen, ili su naručivali ručno²⁹ rađene predmete. Poneki su čak i sami pravili stajaće lampe, čiviluke, police itd. Uglavnom je izbor nameštaja u početku bio veoma mali, te su, stilski, samo nijanse bile u pitanju kada govorimo o različitim proizvođačima.³⁰ Tipičan komplet nameštaja za spavaću sobu, sastojao se od bračnog kreveta sa dva noćna stočića, ormanom i niskim plakarom iznad koga je obično dodavano ogledalo. Sa retkih fotografija u boji, može se uočiti da je, kad je drvenarija u pitanju, prevladavala boja mahagoni drveta, ali da je, uopšte, u početku vladao trend zagastitijih boja u domu. Spavaća soba se, kao mesto „privatnijeg u privatnom” – daleko od pogleda šire javnosti, najminimalnije dekorisala. Takođe, ako je stan bio male kvadrature, često su porodice imale jednu zajedničku sobu za spavanje koja je ujedno bila i dnevni boravak.

S druge strane, dnevna soba bila je jedno od centralnih mesta u samom stanu. Opremljena se kao tzv. kombinovana soba koja se obično sastojala od kompleta plakara (regala), dvoseda, troseda odnosno kauča ravnih bočnih stranica, na kojima se često i spavalo, te fotelje sa kosim naslonom sa stočićem.³¹ „Kombinovana soba je deo stana koji je tokom noći služio za spavanje, a danju bio poprište zajedničkih aktivnosti ukućana, i za koji su arhitekti i dizajneri uobičajeno preporučivali — u zavisnosti od veličine — prostorno zoniranje za različite aktivnosti, i upotrebu višenamenskog nameštaja” (Erdei 2020, 165). Ovakav izgled sobe bio je nezaobilazan za socijalističke stanove. Kombinovana soba imala je i neku vrstu vitrine u kojoj su se izlagali ostali dekorativni predmeti poput knjiga, kristalnih čaša, praznih ukrasnih vaza, figurica od murano sta-

28 Neki od ispitanika su kuhinju zadržali u originalu, te je ovaj podatak proizašao kako i njihovih opisa, tako i iz ličnog uverenja u verodostojnost tih podataka.

29 Jedan od ispitanika je naveo da je kompletan nameštaj kupio od prodavca koji se bavio prodajom nameštaja koji su izrađivali zatvorenici iz Kraljeva. Ispitanik smatra da su komadi bili izuzetno povoljni, a kvalitet je bio sasvim zadovoljavajući za njegove potrebe.

30 Nameštaj se kasnije menjao modernijim modelima kupljenim u pomenutim firmama.

31 <http://leksikon-yu-mitologije.net/kombinovana-soba/>

kla, muzičkih radio aparata („Melodija”, „Simfonija”), ploča, limenih kutija od slatkiša (Kraš, Cosmopon, Fla.Vor.Aid itd.). Kako su plakari, odnosno vitrine često bile niže, na njima su se redale staklene i kristalne vaze, saksije sa cvećem, igračke, poneki ukrasni tanjir. Vitrine su često imale staklena klizna vrata koja su, po rečima ispitanika, štutila dekorativne predmete od prašine. Mnogi su taj stakleni deo samoinicijativno skidali jer je njegovim čestim pomeranjem, staklo postajalo lomljivo. Pored staklenih čaša, ove vitrine su gotovo uvek služile za izlaganje flašica žestokih pića³² kojim su se deca često igrala, otmenijih setova za čaj i kafu itd. Cenjenija pića koja su se držala u vitrinama socijalističkih stanova bila su, po tvrđenjima ispitanika rodno podeljena. Tzv. „žensko” piće bio je „Kruškovac” i čuveni aer konjak koje su mnoge žene pravile i u domaćoj radinosti, dok su brendi i štok bili tipično „muška” pića. Donji deo tih regala služio je kao ostava za posteljinu ili nešto vrednije posuđe, koje se nije mešalo sa onim koje se koristilo u svakodnevnoj upotrebi. Neretko je da se takvo posuđe uopšte nije ni iznosilo iz komode, ili da je služilo samo za izuzetne prilike. Dnevni boravci obilovali su edicijama knjiga „na metar” koje su se kupovale preko firmi, te je skoro svaki dom imao komplet klasika i dela raznih pisaca poput Perl Bak, Ernesta Hemingeja, Hauarda Springa, Lajoš Zilahija, Alberta Moravije, Meše Selimovića, Ive Andrića i mnogih drugih, dok su se za decu kupovala izdanja izdavačke kuće „Lastavica”. S druge strane, u skladu sa zapadnim tokovima mode i tada aktuelnim futurizmom u sferi dizajna izuzetno popularni su bili hromirani „Meblo” lusteri i lampe, čiji su abažuri ličili na svemirske tanjire. Ovaj veoma interesantan dizajn bio je reakcija na nadmetanje Zapada i SSSR-a u istraživanju kosmosa (Grgić 2009). U ono vreme, mnogi su u svojim stanovima imali i jambolije – vunene prekrivače koji su se koristili kao presvlaka na kaučima, ili sedištima automobila. Interesantno je da je samo jedan od mojih ispitanika imao jamboliju u svom domu, dok su je ostali smatrali *démodé komadom*. To bi se moglo okarakterisati i kao „kritika kiča” proizašla iz estetskih kriterijuma koji su se na neki način poštovali (Kovačević 1984, 58).

Sa porastom razvoja tehnologije i sve veće pristupačnosti televizora (gotovo svi ispitanici imali su televizor proizvođača EI Niš), kuhinju kao nekada ključnu prostoriju za povezivanje ukućana zamenjuje dnevna soba gde je televizor uglavnom i bio smešten.³³ Najčešće je bio centralno pozicioniran u sobi i postavljan na mesto gde bi se istakla njegova vrednost, samostalno ili u okviru najvećeg otvora u regalima. Kako su žene tada aktivno vezle goblene³⁴ i uopšte se bavile rukotvorinama, nezaobilazno je bilo da se preko gornje površine televizora stavi romboidni milje, koji je mnogo decu u ono vreme nervirao, jer im je zaklanjao pogled na jedan novi svet iz kutije. I ne samo televizor, već i većina

32 Neka od njih su *Courvoisier* cognac, viski *Johnnie Walker*, *Vaccari Menta*, *Crème de cacao liker*, *Echt Stonsdorfer* itd.

33 <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Kako-je-ves-masina-urusila-socijalizam.lt.html>

34 Posebno cenjene su bile šeme za čuveni Vilerov goblen, ali su se ostale goblenske šeme mogle naći i u časopisima. Gobleni su obilovali motivima prirode, mrtve prirode, dok su se za decu izrađivali gobleni sa crtanim junacima.

predmeta koja je na neki način mogla da ošteti površine nameštaja bila je podmetnuta manjim miljeima raznih oblika i „mustri”. Na početku, televizor ne samo da je zblizavao ukućane, već je mogao da okupi i deo komšiluka koji je u večernjim časovima emitovanja programa dolazio da se zabavi. Tokom sedamdesetih godina većina ljudi mogla je da priušti televizor, te su to na neki način bili prvi znaci raslojavanja među Jugoslovenima. Kasnije se to raslojavanje ogledalo i u posedovanju automobila, čuvenog „fiće” u vremenima kad su dvorišta bila puna dece, a ne parking mesta. Danijela Velimirović, navodeći podatke iz istraživanja Vesne Pešić, kaže da su „kupovina kućnih aparata, automobila, motocikala, modne odeće, vikendice i boravci u inostranstvu menjali (su) kvalitet života”, a potrošnja je postala „sredstvo statusne identifikacije” (Velimirović 2008, 19, nav. prema, Erdei 2012, 69–70).

EI Niš televizori prekriveni miljeom i drugim dekorativnim predmetima

Kuhinje su vremenom postajale opremljenije tzv. „kuhinjskim robotima” koji su štedeli vreme zaposlenim ženama. Mikseri, blenderi, seckalice i multipraktik uređaji postali su popularni i poželjni kuhinjski predmeti koji su se nabavljali i kod nas, ali su ih često donosili i iz inostranstva. S druge strane, gotovo da nije postojala porodica koje je metalne ambalaže od vegete ili nekog kekisa bacala, već ih je čuvala i punila nekad i drugim stvarima (poput konca za šivenje, sušenih listova čaja, ili drugih namirnica). Frižideri marke „Obodin”, kao i zamrzivači koji tada nisu bili kombinovani kao danas, šporeti iz fabrike „Sloboda” – Čačak bili su najcenjeniji među kupcima, dok je „Gorenje” tek sredinom sedamdesetih uzelo prevlast nad popularnošću. Takođe, retko ko je imao luksuz da kuhinja i trpezarija budu dve odvojene prostorije, već se hrana jela na mestu gde je i pripremana, dok se u svečanim prilikama sto iznosio u dnevni boravak. Porodice su u dogovoru sa komšilukom nekada namerno kupovale identične trpezarijske stolove i stolice³⁵ kako bi mogli tokom pravljenja slavlja i kakvih većih okupljanja da pozajme jedni od drugih, u cilju da estetika bude skladnija, ali i iz praktičnog razloga da se lakše „uklope”.

35 Netapacirane stolice sa jednostavnim rešetkastim naslonom, i rasklopni sto bili su prisutni u skoro svakom domu.

Svaka soba imala je tzv. najlon zavese sa osnovom bele boje, različitih dezena koje su se nabavljale u prodavnicama metražne robe (npr. Betex), mada su ih mnoge žene same šile, vodeći se modelima koje su viđale u časopisima, na sajmovima itd. U vezi sa tim, svaki dom posedovao je mašinu za šivenje marke „Bagat” ili „Union” koje su se takođe kupovale na kredit. Šivaća mašina im je služila da lako kopiraju krojeve zapadnih trendova koje su mogle da prate u čuvenom jugoslovenskom časopisu „Praktična žena” najpopularnijem s kraja pedesetih godina, a i u celoj deceniji kasnije. Međutim, nedugo zatim, kada su socijalistički režimi od kraja 1960-ih postali otvoreni za zapadnu modu i modernost (Bartlett 2004, 153), „Praktičnu ženu” zamenjuje „Burda” nemački časopis ispunjen raznovrsnim sadržajem i prikazom zapadnih modnih tokova, kao pravi model za ugledanje. „Burdu” možemo da gledamo, bez obzira na modu i stilove koje promovise, kao medijum osnaživanja i samoekspresije za konzumente zato što im je omogućavala alate, mogućnost da biraju, čak i kombinuju i transformišu modne stilove individualno, a po ugledu na zapadne tokove. Ne samo da je „Burda” pružala ideje za odevne kombinacije, već je ovaj časopis nudio i sliku sasvim novog načina uređivanja doma i kreativne prakse ulepšavanja istog.

Estetika doma se ogledala i kroz ljude koji u tim stanovima žive, odnosno kroz odnose koje su ostvarivali u prostoru koji su delili. Ukoliko je to prostorna struktura omogućavala, deca su imala prednost kada je namena soba u pitanju. Nastojalo se da se za njih obezbedi soba sa kaučem ili krevetom, piscim stolom, komodom za knjige i ormanom za odeću, a zavisno od uzrasta i prostor za igračke. „Šezdesetih godina u Jugoslaviji postoje tri velike fabrike igračaka, „Biserka” iz Zagreba (1956), „Jugoplastika” iz Splita i „Mehanotehnika” iz Izole (1952)” (Erdei 2012, 86). Igračka, kako kažu ispitanici, u njihovim domovima nije bilo puno i često su se kupovale po robnim kućama, komisijama, ali su takođe bile popularne kaučugane lutke u trafikama, klikeri „troperci”, dok su „mermerci” nabavljani iz Republičkog geodetskog zavoda, koji je bio u blizini.³⁶ Pa ipak, kako su deca većinu slobodnog vremena provodila napolju, nezabilazna je bila kupovina bicikala slovenačke marke „Poni”, „Prvi partizan” ili „Jugovinil”, kao i romobila, roľšua, sličuga itd. Takođe, socijalistički poredak je promovisao i štednju od malih nogu, i svest o pojmu novca. Metalne kasice Udružene beogradske banke bile su namenjene malim štedišama čiji je ključ imao ili roditelj, ili je on stajao u banci. Isprva metalne, a kasnije gumene u obliku čuvenog para Stanimira i Stanimirke, bile su pravi kreativan način da se deca podstaknu na kontrolisan odnos prema novcu.³⁷ Ove kasice često su bile sastavni deo polica u dečjim sobama. Police starijih su se najbolje popunjavale Jugoton pločama, koje su se puštale na najpopularnijem gramofonu Tosca 10 sa zvučnicima proizvođača „Iskra”, dok su zidovi najčešće bili oblepljeni posterima iz aktuelnih teen časopisa.

36 Ispitanik je ispričao da su jedan od pomoćnih sredstava geodetskih instrumenata bile i mermerne kuglice, koje su deci dobro poslužile kao najjači kliker u njihovim svakodnevnim igrama.

37 <http://leksikon-yu-mitologije.net/stanimir-stanimirka/>

U godinama koje su usledile nakon useljenja, porodice su mogle da lagano nadograđuju i ulepšavaju izgled svojih domova. To je period kada se već kupljen nameštaj obogaćuje dekorativnim predmetima koji su za svrhu imali iskazivanje pojedinačnih preferencija i bili pokazatelj njihovog ukusa. Tada, zapravo, i dolazi do uraznoličavanja i neke vrste individualizacije. U ovoj fazi, dok je baza stanova bila ista, različitosti su se mogle uočiti u detaljima i načinu izlaganja kupljenih predmeta. Kako je od sredine šezdesetih običan socijalistički čovek počeo da putuje, i da se susreće sa robom koju u svojoj zemlji nije mogao da nabavi, on je počeo da kombinuje i da u svoj dom unosi postepeno takve predmete. Najsigurnija šoping luka svakog Jugoslovena, kako kažu ispitanici, bio je Trst.³⁸ Put u Trst je, slažu se, bio gotovo normalna stvar, i išlo se bez posebne pripreme. Uglavnom se kupovina obavljala u roku od jednog dana, sa brzim obilascima robnih kuća „Upim”, „Koin”, „Standa” i uključivala je šetnju Ponte Rosom, najpoznatijom otvorenom pijacom. Odatle, ispitanici su najčešće donosili pepeljare, posuđe, zavese, prostrirke, lampe i drugu dekoraciju za kuću, koja ne samo da je bila izraz svojevrsnog novog dizajna, već je obilovala ponudom različitih boja, dezena i oblika. Oni koji su bili na višim funkcijama u ŽTP-u, često su poslovno išli i mnogo dalje od Italije, i tako donosili egzotičnije stvari.³⁹ Porodica sa kojom sam razgovarala navela je da je samo tokom šezdesetih godina bila u preko 20 zemalja sveta, odakle su uglavnom donosili tehničku robu i pretežno umetnička dela poput persijskih radova u sedefu, slike sa ulica Monmartra, kožne figure iz Indije, kineske vaze, kristalne korpice iz Rusije itd. Uniformnost koja je vladala za vreme socijalizma, u njima je budila želju za egzotikom, te su, šta god su mogli, zamenjivali inovativnim i neobičnim stvarima. Mnogi od njih vodili su se parolom da „nisu dovoljno bogati da bi kupovali jeftine stvari”, te su pri kupovini dosta promišljali o kvalitetu te robe. Možda ne više sa takvom jačinom kako je tokom pedesetih bilo, ali nabaviti neki predmet postalo je put konstruisanja jastva uprkos/nasuprot režimu (Crowley and Reid 2002). Pri njihovom izboru, dizajn i neka vrsta egzotičnosti imali su presudnu ulogu. Takođe, hobiji ispitanika dakako su uticali na celokupan izgled stana. Interesovanje za fotografiju, muziku, umetnost, drevne civilizacije, modu, nauku, kolekcionarstvo, samo su neki od činilaca u uređivanju enterijera kod mojih ispitanika.

S druge strane, osim isprva automobila i televizora, i pojedinih tehničkih uređaja, ispitanici smatraju da nije bilo izrazitih klasnih razlika jer su putem kredita skoro svi mogli da nabave sve. To je bilo samo pitanje snalažljivosti u snabdevanju egzotičnom robom koja se preko rođaka i prijatelja nekad naručivala, a često se i lično odlazilo u potragu za njom. Takođe, imućnije porodice

38 Ovdje je važno napomenuti da su zgradu pretežno naseljavali radnici ŽTP-a koji su imali povlašćenu cenu vožnje van Jugoslavije, dok su po Jugoslaviji mogli da putuju potpuno besplatno, što im je omogućilo da lakše i sa manje troškova nabave potrebne predmete.

39 Potpuno nova konotacija o predmetu dobije se samim pomenom na nešto egzotično, i dan danas, ili pak ukoliko je predmet neobičan, nailazi se na oduševljenje ako je kupljen „kod kuće”.

su u nasleđstvo ostavljale dosta predratne imovine koja je kao antikvitete često dobijala veću vrednost, kao što je rustični nameštaj od punog drveta, porcelanske lutke, posrebrani escajg, svilene prostirke itd. Iz razgovora sa ispitanicima, jasno se videlo da oskudica u zadovoljenju njihovih potrošačkih potreba nije ostavila nikakvog traga na njih, jer su mnogi živeli uz blagodeti zapadnjačkog konzumerizma sa kojim su se susretali najviše putem šoping turizma do Trsta. Međutim, kako tvrdi i Ivana Spasić, čini se da njihova „sećanja na SFRJ ipak sadrže jedan znatan „višak“, jednu idealizujuću crtu selektivnog pamćenja, koje zadržava samo ono što je bilo dobro, a mane i ružnoću nekadašnje stvarnosti voli da prebriše” (Spasić 2012, 588).

Pojam „lepo uređenog stana” u periodu socijalizma koji sam istraživala, mogao bi se najpre odnositi na prostor koji je, s jedne strane, pratio modne i dizajnerske aktuelnosti rasplamsanog Zapada dok je sa druge, vešto „operisao” sa dobrima iz sopstvene sfere. Konzumenti „nesocijalističkih” i „socijalističkih” predmeta nalazili su savršen sklad pri njihovom međusobnom upotpunjavanju i slaganju. U stanovima mojih ispitanika, mesta je bilo za sve. Na istoj polici se, u kuhinji na primer, mogao naći emajlirani plehani tanjir sa posvetom, ili metalna kutija za dražeje ili kafu pokraj skupocenog seta kristalnih činija. S druge strane, u dnevnoj sobi u vitrini stana br. 5 na II spratu drugog ulaza zgrade, pored staklenih figurica stavljala se i poneka od gumenih i drvenih maskota iz turističkih agencija, Banke, Jugoplastike, Naftagasa, ali i čajni set i vaze od porcelana⁴⁰ pokraj čitavice u kožnoj futroli ili neke od uspomena iz vojske itd. Različite kombinacije spajanja i odvajanja pojedinih predmeta, njihova prostorna bliskost tj. udaljenost, sve su to bile tehnike kojima se dekorativna moć nekog predmeta izražavala ili „gušila”.

Rigginsova podela na pasivan i aktivan vid predmeta (Riggins 1994), je pomogla da se, bar delimično, prepoznaju artefakti koji su te uloge imali i menjali, a koji su se nalazili u domovima ispitanika. Naime, iste stvari su različito mogle da operišu u različitim domovima. U najčešće zgušnjato popunjenim vitrinama, većina predmeta imala je pasivnu ulogu služivši kao „skulptura”, ukras, predmet za gledanje, dok je s druge strane, u drugom domu neki od tih ukrasa mogao je da ima aktivnu ulogu, odnosno vid. Časa koja je odvojeno stajala na polici pokraj televizora mogla je da služi kao samostalni dekorativni predmet u dnevnom boravku stana ispitanice sa IX sprata drugog ulaza, dok je, u drugom slučaju, kod porodice iz stana br. 14 na V spratu prvog ulaza časa, na primer, služila kao posuda za olovke. Takođe, skupocene vaze od venecijanskog, mura-no stakla, u nekom domu mogle su biti posmatrane kao aktivne ukoliko bi u njih vlasnik stavljao cveće (a čija bi učinkovitost opet varirala u odnosu na to da li je cveće prirodno ili veštačko), dok bi takav isti predmet, i pored svoje suštinski aktivne namene, mogao da bude konceptualizovan kao suštinski pasivan, više nalik nekoj statui, koji je služio kao izraz estetske moći, obično stajavši udaljen od ostalih predmeta. Sličan, pasivan, vid u pojedinim domovima, imale

---

40 Izuzetno popularne su bile vaze u obliku ribe.

Svakodnevnica ispitanika, prizori iz stanova.

U pozadini tipičan izgled vitrina koje su obogaćene dekorativnim predmetima – od vaza, kasica za štednju sa imenima, te kompleti knjiga i igračka

su i velike teške jednobojne pepeljare sa natpisima (Gancia Americano – l'aperitivo dissetante, Riccadonna international itd.) donošene iz Trsta, koje su u domovima nepušača bile dekorativni izraz i skoro nikad se nisu upotrebljavale za goste pušače. Radije, one su punjene popularnim značkama, kovanicama ili drugim sitnim predmetima, što je praktikovala porodica iz stana 22 na VII spratu prvog ulaza, i na taj način one su dobijale potpuno drugačiju namenu tj. imale su neobičajenu upotrebu. Igračke su iz aktivnog takođe lako prerastale u pasivan vid. Nekadašnje „male lutke u satenu”⁴¹ bile su aktivno korišćene tokom određenog perioda detinjstva, dok su kasnije bile percipirane kao lep dekorativni predmet, čiji je vid onda prerastao u pasivan, te je iz dečije sobe prelazio u dnevni boravak i postavljan među ostale dekorativne predmete. Ko je posedovao set tacni sa kobaltom i pozlatom obavezno ih je postavljao tik uz zid vitrine, ili na vrh vitrine kako bi, kao vredan predmet ostao zaštićen i distanciran u odnosu na ostale. Ponegde, ovakvi tanjiri sa motivima su stavljeni na zidove iznad vrata kako bi se još jače isticala njihova pozicija. Tanjir, kao suštinski aktivan predmet namenjen jelu, pretvara se u pasivan, preuzevši dekorativnu ulogu i osim izloženosti pogledu, nije imao drugu funkciju.

Iako je postojala prostorna raspoređenost predmeta u kojoj su ne samo otmeniji, već i nasledeni, poklonjeni objekti stajali odvojeno i na neki način bivali ističani, predmeti su češće bili blisko pozicionirani. Iako raznorodni, različitog porekla, načina izrade i vrednosti, predmeti su često bili postavljani jedni uz druge, sačinjavajući možda brižljivo planirane, a možda nenamerno

41 Ove lutke su, po rečima ispitanika, dobijane u kutijama zajedno sa satenskim materijalom od kojih se kasnije samostalno šila odeća.

aranžirane, „ansamble”. Čini se da ovakva praksa grupisanja predmeta podržava Riginsovu tvrdnju da je „prostorni raspored predmeta (je) odražavao ideju da predmet koji dotakne drugi predmet poprima karakteristike tog drugog predmeta” (Riggins 1994, 103), i da to, uprkos statusnoj i drugim vrstama nesuklađenosti predmeta, odražava osećaj za lepo i istovremene težnje domaćina da balansiraju domaće i strano, moderno i tradicionalno, staro i novo.

„Lep stan” je za ispitanike predstavljao spoj ličnih htenja sa realnim mogućnostima, a za sve se mogao naći alternativni izbor. Zanimljivo je da su se moji ispitanici, ponajviše žene, vešto koristile, sada popularnim, DIY (do it yourself) varijantama i tehnikama, i rukotvorinama uopšte, te su lične ideje i zamisli o nekom predmetu lako mogle i da ostvare. Prvenstvena karakteristika dobre estetike je bio kvalitetan i kompletan nameštaj. Najbolje je bilo kad su se kriterijumi kvalitetne robe i robe po ličnom ukusu poklapali, jer su ispitanici kroz potrošačku praksu često nailazili na lepu, estetski prihvatljivu, a nekvalitetnu robu.

Činjenica je da je ponuda tokom prvih decenija jugoslovenskog socijalizma bila homogenizovana, odnosno da su potrošači bili izloženi međusobno vrlo sličnim predmetima „kod kuće”, što je dovelo do toga da i estetika socijalizma bude, na neki način uniformna, tj. kulturno homogena. Međutim, i pored te homogenizacije, postojao je prostor za ostvarivanje različitosti koji se tražio u dobrima preko granice (Miller and Tilley 1996). Pa ipak, inventar predmeta kojim je prosečan Jugosloven raspolagao sadržao je mnoštvo artefakata koji su se aktivno i kreativno upotrebljavali, iako su možda bili prisutni u većini domova. Dakle, i pored te uniformnosti, bitna je kreativnost, način na koji je taj predmet u pojedinačnim slučajevima korišćen, kako je pozicioniran, da li je bio upotreban ili je predstavljao ukras. Sve su to načini kojim su se pojedinci rukovodili kako bi dali ličnu notu privatnoj sferi. Izgled domova u socijalističkoj Jugoslaviji najpre je, na neki način, bio izraz i deo tadašnje popularne kulture koju su Jugosloveni svakodnevno konzumirali. Ta vrsta dostupnosti i širenja medija omogućila je da masovna kultura postane pristupačna i da, na neki način, bude mejnstrim. Otuda i sličnost u izgledima stanova, koja se može okarakterisati i kao izraz kolektivnog, izraz duha vremena, koja se nadalje uraznoličavala sve veštijim potrošačkim praksama najviše tokom sedamdesetih godina. Međutim, ispitanici tvrde da dobro uređen stan nije proizilazio iz sugestije koji nameštaj treba da se kupi, već više iz neke ideje o boljim stambenim navikama. Više bi se moglo reći da je postojala lista preporučenih dobara koji su bili označeni „modernim”, a koje su se mogle naći u prodavnicama i robnim kućama. Modeli ugledanja koji su delovali spolja, u mnogome su modernizovali ustaljene socijalističke komade. Komfort koji je radnom čoveku bio potreban nakon napornog radnog dana, trebalo je da se ispolji najpre u njegovom domu, gde je kupac birao udobnost i praktičnost pre svega.

Takođe, potreba za novim stvarima, stalnim menjanjem i nadopunjavanjem, definitivno je označila taj period. Ambijent i raspored stvari u njemu

nije bio stalan. Kako bi se izgled „osvežio”, prostorna struktura odnosno raspored nameštaja u sobama se često menjao, dok su ostali predmeti uporedo sa modnim tokovima polako ulazili ili izlazili iz tog prostora. Estetika i kriterijumi estetike bili su, a i danas su, veoma promenljivi. Već sledeće sezone, neki komad može da postane potpuni „out”, te je potrebno zameniti ga najnovijim „in-om”. Te potrebe potrošača za unutrašnjom promenom, biće aktuelne dokle god postoji promena spolja.

Završna razmatranja

Za razliku od skromnih i oskudnih pedesetih, šezdesete a ponajviše sedamdesete godine donele su izuzetno raznolike načine na koje je potrošačka kultura gradila svakodnevicu Jugoslovena. Mogućnosti koje su im tada pružene, bile su u skladu sa opštim prosperitetom zemlje koja je svoja vrata otvorila Zapadu. Potrošačke prakse su se uraznoličile i Jugosloveni (i žene i muškarci) su postali pravi aktivni konzumenti svih novoplasiranih proizvoda. Ne samo što je otvorenost ka Zapadu pružila uvid u jedan sasvim novi svet, već je i jugoslovenski socijalizam poboljšao i sopstveni stil, okrećući se modernosti i trendovima, te su se i u domaćoj radinosti mogli naći posve interesantni predmeti koji su danas, u nekoj vrsti vremena gde se stari trendovi ponovno oživljavaju, izuzetno traženi. Želela bih da naglasim da sam kroz razgovor sa ispitanicima zapazila da ljudi nisu bili u potpunosti nezadovoljni domaćom robom, kao i to da nisu sumanuto hrlili ka onoj drugoj, stranoj. Sve je to bila više stvar kombinovanja, dodavanja, upotpunjavanja, koja je odavala i jasnu poruku o realnom robnom nedostatku. Međutim, i u toj potrazi za željenim predmetima nije se mislilo samo na to da kupljeni predmeti moraju biti istaknuti i pokazani. Taj proces se više svodio na zadovoljenja ličnih potreba, bez takmičenja sa drugima. Dakle, estetizacija stanova najpre se odrazila na polju potrošnje, jer su zahtevi za modernim uređenjem iziskivali kupovinu brojnih artikala za dom, od osnovnih predmeta do najsitnijih detalja.

Čini se da i mnogo godina kasnije, nakon nestanka Jugoslavije, nekadašnji Jugosloveni i dalje žive (kroz) svoja sećanja. Gotovo da nije postojao stan koji nije imao izloženu bar jednu stvar kupljenu u doba o kojem smo razgovarali, bilo da je to neki ukras, lampa, tehnički predmet ili komad nameštaja. To nas, ipak, navodi da postoje stvari koje će uvek za nekoga biti bezvremene, ili nešto što će uvek ostati „ono lepo”. Pojam lepog i estetike je najpre stvar ličnih preferencija, pa tek onda stvar koja se vrlo brižljivo gradi izvana, mada taj proces, reklo bi se, može biti i obrnut. Kroz ovo istraživanje uvidela sam da se estetika ličnog prostora najpre gradila kroz lične preferencije sadržane u ponudi, i realnih mogućnosti kojima su ljudi raspolagali. Smatram da se, i pored opšte rasprostranjenog shvatanja da je čovek veoma materijalistički orijentisano biće, mere vrednosti ne ogledaju u objektima koje posedujemo već u načinu kako sa

njima operišemo i kako se ophodimo preko njih sa drugima, odnosno kako ih koristimo u očuvanju onog pravog u sebi, čoveka. Uređenjem ličnog prostora mi komuniciramo sa svetom i, pored iskazivanja nas samih kroz neke telesne tehnike, ovo je prvo mesto gde se naše prave identitetske osobine i oslikavaju. Urednost-neurednost, ukus-neukus, minimalizam-prenatranost, domaće-egzotično, prestižno-prosečno itd. Ta interakcija koja se između predmeta i ljudi ostvaruje, uspostavlja sliku o nama samima koju svesno ili nesvesno želimo da pružimo drugima oko sebe.

Izgled socijalističkog stana omogućio je da se uoče ne samo trendovi koji su u ono vreme vladali, već i da se pokažu načini kako se do ostvarenja takvih zamisli i dolazilo. Ispitanici su pokazali da su, ukoliko nisu mogli da priušte sve što su za sebe želeli, postojali alternativni načini kako postići željeni cilj i efekat. Dostupnost časopisa za praćenje modnih aktuelnosti pomogla je i da se pored dostupnosti predmeta van države, ljudi još više pokažu kreativnijim i svojim. Rukotvorine su bile izuzetno popularne, pogotovo među ženama, te se taj čin pravljenja predmeta bilo po šablonu bilo po sopstvenoj ideji, pokazao kao veoma dobro sredstvo uraznoličavanja uvreženog načina stambenog uređenja. Takođe, kada se među ispitanicima postavljalo pitanje o definisanju ukusa, većina je smatrala da se dobar ukus uglavnom reprezentovao kroz posedovanje skupljih i kvalitetnijih predmeta, dok su neki s druge strane smatrali da se ukus gradio najviše kroz modne aktuelnosti koje su praćene kroz ponudu u robnim kućama. Potrošački aktivni, ispitanici su svoj novac trošili na predmete koji bi bili najpre dugovečni, a koji bi i estetski lepo izgledali. Estetika stana je posredno ukazivala na širok dijapazon praksi koje su se ogledale u slaganju, kombinovanju, rekonstruisanju, pravljenju i raspoređivanju predmeta i stvari u okviru doma.

Iako možda različito u odnosu na ondašnji način kupovine, mnogi se danas vode čuvenom izrekom Ludwig Mies van der Roha „manje je više”. Potrošački snovi Jugoslovena dakako su mogli biti ostvareni, samo je bilo pitanje na koji način će njihove veštine doći do izražaja. Iz današnje perspektive, kako zaključuje Ildiko Erdei „kada su se zapadne robne marke odomaćile na novim postsocijalističkim tržištima, i kada je njihova potrošnja postala moguća i normalizovana, mnoge od njih su polako gubile deo nekadašnje magične privlačnosti” (Erdei 2012, 247).

U jeku današnje oživljene zainteresovanosti za život nekadašnjeg „socijalističkog čoveka” u Jugoslaviji, nadam se da je ovaj rad makar jednim delićem ponudio bližu i celovitiju sliku enterijera i estetike doma na jednom reprezentativnom primeru socijalističke arhitekture i stanovanja. Rad je, najpre imao za cilj, da osvesti sećanja ispitanika i da dočara njihovo lično iskustvo kroz sećanje koje je, moram naglasiti, zaista velikim delom bilo kolektivno, i čini se da je ta homogenost nešto u čemu su ljudi velikim delom uživali. Međutim, takođe prisutne, tehnike uraznoličavanja bile su zaista širokog dijapazona, i čini se da se svako na sebi svojstven način trudio da ipak pokaže svetu svoje „ja”.

*

Deceniju kasnije, u neobaveznim razgovorima koje svakodnevno vodim sa prijateljima i poznanicima raznih godišta, stičem utisak da ne postoji kolektivan stav, već „svakom svoje” sećanje, iskustvo i mišljenje. Ravnodušnost, bes, zadovoljstvo podjednako su zastupljeni kao emotivna reakcija na tekuće promene koje sa svih strana trpi glavni grad, stoga masovniji društveni odgovor gotovo u potpunosti izostaje. Međutim, razgovor sa stanarima zgrade na Sajmu koju sam istraživala i sa kojima sam i dalje u kontaktu, na površinu ipak izbacuje kolektivnu strepnju za budućnost same zgrade, koja sa proširenjem projekta „Beograd na vodi” postaje neizvesna. Ako nije ugrožena baš ona sama, svakako je u pitanju budućnost komšiluka, kulturnih predstava, gustih mreža značenja i narativa o kraju što je i istorijski, simbolički i identitetski u tesnoj vezi sa Beogradskim sajmom, koji i svoju, ali i istoriju ovog grada piše punih 70 godina.⁴² Pre mnogo godina, Srđan Radović je istakao za jedan drugi gradski lokalitet: „građevinski bum koji karakteriše skoro isključiva inicijativa privatnog kapitala (za razliku od socijalističkog doba kada je to bio skoro suvereni domen države) ne može još dugo zaobilaziti jednu od budućih najatraktivnijih zona grada” (Radović 2009, 157). U slučaju Sajma, reč je o simbolu beogradske topografije sa razgranatom saobraćajnom mrežom, kulturno-istorijskim značajem i urbanim folklorom, koji je jedna od najznačajnijih tačaka glavnog grada. Proces preoblikovanja koji se, s godinama, desio u okviru same zgrade, nageo je golim okom vidljive promene, u okviru njenog organizovanja, osećaja zajedništva, a najpre njene heterogene demografije, koja danas stoji u suprotnosti s nekadašnjom homogenošću. Nekada privremene zajednice, a danas privremeni stanari, nekolicina „originalnih” žitelja i njihovih naslednika, te novih kupaca „outsajdera” činile bi zanimljiv uzorak za novi izlazak na teren kojim bi se „aktivirale” neke nove priče o povezanosti sveta objekata sa ljudskim subjektima u savremenom kontekstu i u perspektivu stavile ideje za brojna buduća istraživanja koja će, svojim odjekom, nadam se, nadjačati stalni zvuk rušenja starih, u službi izgradnje novih kvadrata.

Za kraj, još prizora iz života i dokolice ispitanika

42 <https://sajam.rs/sr/>

Literatura

- Archer R. 2016. *Social Inequalities and Discontent in Yugoslav Socialism*. London: Routledge.
- Alfirević Đ, Simonović-Alfirević S. 2018. „Socijalistički stan u Jugoslaviji – obrazac ili tendencija?” *Spatium* (40): 8–17.
- Bogdanović B. 2019. *Antropologija grada, političko konstruisanje prostora*. Beograd: Etnografski institut SANU.
- Borm B. 2017. „Welcome Home, An Ethnography on the Experiences of Airbnb Hosts in Commodifying Their Homes”, In: Frömming, S. Köhn, S. Fox, & M. Terry (Eds.), *Digital Environments, Ethnographic Perspectives Across Global Online and Offline Spaces*, 2017, pp. 39–52.
- Bourdieu P. 1984. *Distinction, A Social Critique of the Judgment of Taste*. London: Routledge and Kegan Paul.
- Buchli V. 2000. *An archaeology of socialism*. Oxford, New York: Berg.
- Buchli V. 2013. *An anthropology of architecture*. London [etc.]: Bloomsbury.
- Burdije P. 2004. „Habitus i prostor stilova života”, *Kultura*, br. 109/112 (1): 131–170.
- Colloredo-Mansfeld R. 2005. „Consumption”, In: James G. Carrier (ed.), *Handbook of Economic Anthropology*, Edward Elgar, Cheltenham, UK, Northampton, USA, 210–228.
- Ćurčić B. 2010. „Dizajn centar, Beograd – prilog istoriji jedne organizacije za edukaciju, promociju i unapređenje dizajna”, *Zbornik – Muzej primenjene umetnosti*, no. 6, pp. 91–102.
- Dukanac D. 2023. *Re-konceptualizacija upotrebne vrednosti stana, tumačenje svakodnevnog života u stambenoj izgradnji za potrebe JNA*, doktorska disertacija.
- Đorđević J. 2008. *Postkultura: uvod u studije kulture*. Beograd: Clio.
- Erdei I. 2008. *Antropologija potrošnje: Teorije i koncepti na kraju XX veka*. Beograd: XX vek.
- Erdei I. 2012. *Čekajući Ikeu: Potrošačka kultura u postsocijalizmu i pre njega*. Beograd: Srpski genealoški centar.
- Erdei I. 2020. *Moderni život u udarnom terminu, televizija, humor i politika u socijalističkoj Jugoslaviji*. Beograd: Evoluta.
- Fehérváry K. 2011. „The Materiality of the New Family House in Hungary, Postsocialist Fad or Middle-class Ideal?”, *City and Society*, 23(1): 18–41.
- Hård M. 2010. „The Good Apartment, The Social (Democratic) Construction of Swedish Homes”, *Home Cultures* 7 (2): 117–133.
- Hoskins J. 1999. *Biographical Objects, How Objects Tell Stories about People's Lives*. London: Routledge.
- Kopytoff I. 1986. „The cultural biography of things, commoditization as process. In: A. Appadurai, (ed.), *The Social Life of Things, Commodities in cultural perspective*”, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Kovačević I. 2012. *Ogledi o jugoslovenskom kulturnom nasleđu*. Beograd: Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu i Srpski genealoški centar.
- Kovačević I, Dragana A 2013. „Ogled iz antropologije sive ekonomije, ekonomsko ponašanje stanara jede zgrade na Dorćolu”, *Etnoantropološki problemi*. 8(1): 75–93.

- Kršić D. 2012. „Grafički dizajn i vizuelne komunikacija 1950–1975”, *Socijalizam i modernist*. Zagreb: IPU & MSU.
- Malešević M. 2012. „Iskušenja socijalističkog raja – refleksije konzumerističkog društva u jugoslovenskom filmu 60-ih godina XX veka”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU*, vol. 60, br. 2, Beograd.
- Miller D. 1988. „Appropriating the State on the Council Estate”, *Man, New Series*, Vol. 23, No. 2, pp. 353–372.
- Miller D. 1994. „Artefacts and the meaning of things”, *Companion Encyclopedia of Anthropology*, ed. Tim Ingold. London: Routledge, 396–419.
- Miller D. 2002. *Consumption and spaces. Material Cultures: Why some Things Matter*. London: Taylor & Francis
- Miller D. 2001. „Home possessions, Material Culture Behind Closed Doors”, *Materializing Culture Series*, Bloomsbury Academic, 2001.
- Miller D. 2005. *Materiality, An introduction*. Durham: Duke University Press.
- Miller D. 1987. *Material Culture and Mass Consumption*. Oxford: Blackwell.
- Miller D. 2006. „Things That Bright Up the Place”, *Home Cultures*, Volume 3, Number 3, Bloomsbury Journals (formerly Berg Journals), pp. 235–249.
- Miller D. and Tilley C. 1996. „Introduction”, *Journal of Material culture*, Vol. 1, Sage Pb.
- Mitrović K. 2021. Antropologija prostora u kontekstu istraživanja fenomena „produžene mladosti”, *Antropologija*, 21 (1): 87–112.
- Mrduljaš M. 2020. „Stavba kot spomenik / The Building as a Monument”. *Architect's Bulletin*, 224–227.
- Nikolić S. 2023. *Antropologija novobeogradskih blokova, urbano stanovanje, stvaranje društvenih prostora i novi život prostornih zajedničkih dobara*. Filozofski fakultet Beograd: doktorska disertacija.
- Parezo N. 1996. „Material Culture”, *Encyclopedia of Cultural Anthropology*, eds. D. Levinson, M. Ember, Vol.1, Henry Holt and Company, New York, 1996, 745 –752.
- Petrović M. 2004. *Sociologija stanovanja – Stambena politika, izazovi i mogućnosti*. Beograd: ISI FF, 2004.
- Prosen M. 2007. „O socrealizmu u arhitekturi i njegovoj pojavi u Srbiji”, *Nasleđe*, no. 8, pp. 95–118.

- radski prostori od mesta do nemesta, i vice versa, slučaj beogradskog Starog Sajmišta” Etnografski institut SANU, 2009, 145–160
- Radović S. 2023. „Pešaci i pešačke ulice u Beogradu, antropološki osvrt na prostor, mobilnost i ugostiteljstvo u centru grada”, *Glasnik Etnografskog instituta SANU* 71(2): 77–95.
- Riggins S. H. 1994. „Fieldwork in the livingroom, An autoethnographic study”. In: S.H.Riggins, *The socialnes of things: Essays on the socio-semiotics of objects*, New York: Mouton de Gruyete, 101–115.
- Spasić I. 2012. „Jugoslavija kao mesto normalnoj života, sećanja običnih ljudi u Srbiji”, *Sociologija*, 54 (4): 577–594.
- Verderi K. 2005. *Šta je bio socijalizam i šta dolazi posle njega*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Vučetić R. 2012. *Koka-kola socijalizam, amerikanizacija jugoslovenske popularne kulture šezdesetih godina XX veka*. Beograd: Službeni glasnik.
- Woodward I. 2001. „Domestic objects and the taste epiphany”, *Journal of Material Culture* 6 (2): 115–136.

Izvori:

- <http://aas.org.rs/>
- <https://ministarstvoprostora.org/>
- <https://ministarstvoprostora.org/stanovanje/>
- <https://pravonagrad.org/>
- <http://www.cekate.hr/sociokulturni-odjel/kvartura-kulturne-memorije-3/>
- http://en.wikipedia.org/wiki/Brown,_Boveri_%26_Cie
- <http://www.beoelektrane.rs/?cat=8&lng=cir>
- <http://www.arhitektura.rs/rubrike/arhitekti/individualci/479-le-corbusier>
- <https://www.gradnja.rs/tag/beograd-na-vodi/>
- <https://www.gradnja.rs/na-horizontu-sirenje-beograda-na-vodi-i-aktiviranje-cukarice/>
- <http://www.gradnja.rs/kako-su-nekad-izgledali-gradovi-jugoslavije/>
- http://www.rastko.rs/isk/isk_27_c.html
- [https://hr.wikipedia.org/wiki/Betonski_spava%C4%8Di_\(2016.\)](https://hr.wikipedia.org/wiki/Betonski_spava%C4%8Di_(2016.))
- <https://hrtprizakuje.hrt.hr/hrt1/moderna-vremena-0-11166753>
- <http://leksikon-yu-mitologije.net/kombinovana-soba/>
- <http://leksikon-yu-mitologije.net/stanimir-stanimirka/>
- <http://www.politika.rs/rubrike/Drustvo/Kako-je-ves-masina-urusila-socijalizam.lt.html>
- <https://zabriskie.rs/en/kako-su-politika-i-ekonomija-transformisale-stanove/>
- <https://sajam.rs/sr/>

On the „aesthetics of the socialist apartment” ten years later: A Research Biography

Abstract: In this paper, I present findings from my research on the characteristics of domestic housing interiors during the socialist period and the role of consumption in shaping these environments, conducted for my BA thesis project in 2014. The focus is on the aesthetics of apartment interiors in the 1960s and 1970s, using a residential building in Belgrade, constructed in 1963, as a case study. In my research, I employed a method that included in-depth interviews with respondents using a standardized questionnaire, along with informal conversations. The photographs provided by the interlocutors further enriched the representation of their memories. The goal of this work is to identify and describe the aesthetic characteristics of domestic spaces during socialism, situated within the theoretical framework of consumption, material culture, and socialism studies. It also emphasizes the substantial transformations occurring in the urban landscape of this area, which is undergoing significant gentrification as a result of the „Belgrade Waterfront” project. This development risks gradually diminishing and erasing the surrounding urban space, including toponyms that are vital to local identity and have shaped the aesthetics of the residents’ living environment since the building’s construction.

Keywords: aesthetics of socialist apartments, housing culture, material culture of the home, consumption, taste, identity, socialism.

Primljen, 12. 02. 2024

Odobren, 07. 04. 2024.

CIP – Каталогизacija y publikaciji
Народна библиотека Србије, Београд

39

ANTROPOLOGIJA : časopis Instituta za etnologiju i antropologiju (IEA)
Filozofskog fakulteta Univerziteta u Beogradu = Anthropology : journal of the
Institute of Ethnology and Anthropology (IEA) Faculty of Philosophy, University
of Belgrade / glavni i odgovorni urednik Danijel Sinani. – 2006, sv. 1- . –
Beograd : Filozofski fakultet, Institut za etnologiju i antropologiju: Dosije studio,
2006- . – 24 cm
Tri puta godišnje. – Tekst na srp. (ćir. i lat.) i engl. jeziku. – Drugo izdanje na
drugom medijumu: Antropologija (Online) = ISSN 2334-881X
ISSN 1452-7243 = Antropologija
COBISS.SR-ID 136468492

1838

ISSN 1452-7243